

МИХАЙЛО Г. МАРУНЧАК

Українці в ССРСР
ПОЗА
кордонами УРСР

ВІННІПЕГ

1 9 7 4

КАНАДА

**Українці в ССРСР
поза
кордонами УРСР**

Ukrainians in USSR Beyond the Borders of Ukrainian SSR

by

MICHAEL H. MARUNCHAK

WINNIPEG

1 9 7 4

CANADA

Published by
UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES
in Canada

МИХАЙЛО Г. МАРУНЧАК

Українці в ССРСР
поза
кордонами УРСР

diasporiana.org.ua

ВІННІПЕГ

1 9 7 4

КАНАДА

Накладом
УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
в Канаді

Printed by Trident Press Ltd.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Праця, яку саме випускаємо в світ — це спроба першої більшої монографії про українців ССРСР поза кордонами УРСР. Це спроба історично-соціологічної та статистичної студії про понад десяток мільйонів українців царської і советської імперій, з яких в 1970 році заподали себе приналежними до українського народу тільки 5,469,000. Велика частина українців, які поселилися в азійських та неазійських просторах за часів царської а згодом советської імперії, загратили почування своєї національної приналежності наслідком мововбивчої та українофобної політики обох режимів. Багато також із розпорошених українців в цих просторах скривають свою національність тільки ради політичного опортунізму, а це тому, що немає там свобідного вияву національних почувань. Вся культурна політика обох імперій була наставлена тільки на те, щоб інші національності втопити в російському великодержавному морю.

Коли в часі I світової війни заблисла на політичному горизонті воля, українці на широких просторах Сибіру та Далекого Сходу заменіфестували свої культурні та національні почування у формі різних українських суспільних об'єднань. Цей стан тривав так довго, як довго була свобода на українське слово в школі та публікаціях. В основному перша половина в 30-их роках нанесла новий зашморг на культурне життя українців поза кордонами УРСР.

Під сучасну пору 5,469,000 українців поза кордонами УРСР, які ідентифікують себе з українським народом та його культурою, не користуються ані рідним шкільництвом для своїх дітей, ані рідною книжкою, ані жод-

ними середниками масової комунікації в рідній мові. Всі вони зберігають рідну культуру наслідком природного атавізму та національної гравітації. Порівняльно з поселеннями в західному світі, українські поселення в ССРСР поза кордонами УРСР є найбільш упослідженими під культурним і політичним оглядом.

Автор цієї студії дає читачеві не тільки історичний нарис українських поселень, але він також вглиблюється в причини цих поселень. Щоб дати кращий суспільний сценарій для цих поселень, він в кожному случаї дає нарис культурних і національних змагань тих народів, де українці поселилися. Автор також переводить паралелі між українськими поселеннями в західному світі а поселеннями в ССРСР. В праці також використано низку радянських джерел, які досі не були використані на Заході.

В загальному праця написана для широкого читачького загалу, але в ній знайде теж цінні дані етнограф, етнолог, статистик, соціолог, демограф, історик, як також політик.

Праця ця — це історичний документ української людини, яка серед дуже важких матеріальних, а ще важчих культурних обставин змагається за свою екзистенцію в повному значенні цього слова. Виявляється, що українські поселення в ССРСР поза кордонами УРСР не користуються жодною культурною допомогою Києва, подібно, як це діється з українськими спільнотами в т. зв. соціалістичних країнах. Іншими словами українські поселення Сибіру, Далекого Сходу та інших теренів ССРСР є здані виключно на власну екзистенцію і тим самим творять частину української діаспори в світі, яка на сьогодні перевищає 13 мільйонів а у відношенні до цілості творить около 23 відсотки всего українського народу на земній кулі.

*За гори високі, за моря грізні
Полинули діти одної рідні:
Пішли на чужину та долі шукати,
Бо долі не мала убогая Мати:
Летіли здобути свячену волю,
В далекій чужині, в незнаному полю...*

Сильвестер Яричевський
Лучинці, Рогатинський повіт, 1897

В С Т У П

В українській історіографії все більш і більш появляється дослідних праць про українську діаспору — українські поселення в західному світі. Канада й Австралія мають свої комплетні історії. Появилася вже навіть історія української літератури в Канаді. Русини-українці в Югославії працюють над монументальною історією свого 225-літнього поселення. В ЗСА появилася низка монографічних праць окремих культурних осередків, як Дітройт, Рочестер, Філядельфія. Останнім часом Українське Історичне Товариство мобілізує свої сили, щоб опрацювати енциклопедичну історію українського поселення у ЗСА. Видали дещо з цієї ділянки українці у Бразилії й Аргентина рішила теж відмітити окремою більшою публікацією своє 75-річчя. Все це тільки доказ, що українська людина де б вона не була, бажає задокументувати свій вклад у країну, в якій поселилася. Намагається вона зареєструвати історію своєї спільноти та ті культурні риси, що ціхують її минуле й сучасне. Вона хоче, щоб по ній залишився маркантний слід для майбутніх поколінь та щоб ці покоління почувалися дітьми батьків

з достойним минулим у боротьбі за місце української людини в новому світі.

Були вже й спроби, вправді механічні, щоб зробити загальний нарис історії українських поселень на заході Європи, обох Америк та Австралії, словом дати історію тієї української діаспори, яка поселилася в західньому демократичному світі. Праця появилася під багатомовним заголовком “Українці у вільному світі”*. По цій лінії пішов і Світовий Конгрес Вільних Українців, влаштуваючи останньо перепис українського поселення на Заході, щоб мати основні дані для кращої аналізи українського життя та його культурного, політичного й економічного вияву.

Трудитись є над чим і для кого. Поза Україною на Заході в поселеннях живе тепер коло три мільйони українців. Тільки на північно-американському континенті ЗСА і Канади скупчилось коло двох мільйонів душ. На південно-американській частині є чергових понад 330,000. Майже в кожній країні Західної Європи є українські організовані громади, одні з настановою постійного побуту й інші як емігранти. Поважна частина українського масиву зосередилася в центральній та східній Європі. В Польщі, ЧСР, Румунії, Югославії начислюємо понад півмільйона душ.

Частину цих поселень уважають за переферії української етнографічної території, але більша частина з них є скупченнями переселеного типу.

Слідкування за минулим цих усіх поселень і переселень є завданням української науки етнології, етнографії, соціології та зокрема історіографії. Це потреба не тільки самих спільнот, про які чи яку мова, але теж є потреба знання для тих середовищ, серед яких ці спільноти живу. Немає нічого кориснішого для добра кожної країни, як основно знати минуле своїх жителів та їхні життєві потреби, в дальшому теж їх майбутні напрямні, аспірації, амбіції. Тільки в такій спільноті ви-

* “Українці у Вільному Світі” — Ювілейна Книга УНС. 1894 - 1954. Зредагували: Л. Мишуга й А. Драган, Нью Джерзі, 1954.

творюється взаємне довір'я, пошана, респект та справжня пошана до людини, отже й до народу чи народів.

Якщо вчуватися в ритм українського життя в західному світі, в його активізм та динамізм, то з признанням треба замітити, що український народ, поселений в різних країнах, хоче жити, дає вияви цього життя і змагається за те життя. В основному він має теж об'єктивні можливості це життя виявляти і хоч часами ці об'єктивності дуже обмежені, скупі та не надто реальні, однак в принципі для цих поселень ніде немає заборони виявляти, плекати та розвивати це життя.

Та українці живуть не тільки на Заході. В парі з Українською Радянською Соціалістичною Республікою, яка на числювала на січень 1970 року 35,284,000 українців, жило в цілому в ССРСР в тому самому часі 40,753,000 українського населення, — отже ще й поза границями УРСР жило в комплексі ССРСР близько 5 і пів мільйона душ. Це мало що не двічі стільки, як у західному світі. Ця кількість перевищує людність таких союзних республік ССРСР, як Естонія, Туркменія, Вірменія, Таджикистан, Кіргізія, Латвія, Литва, Молдавія, а навіть Азербейджан та Грузія. Кожна з них має менш всього свого населення, як п'ять і пів мільйона душ. Єдиний Казахстан, Узбекистан і Білорусь мають більш власного населення, чим розкинені в ССРСР поселення українців поза своїм материком.

В нашій праці хочемо якраз приглянутися до цих українських поселень поза українським материком. Хочемо заглянути в їхню історію послідувати за їх ростом та упадком, віднотувати їх труднощі й успіхи та найважливіше уточнити, де живуть українці в ССРСР поза своєю власною республікою. Здаємо собі справу, що це не легке завдання. Не легке воно з двох основних причин: українські підсоветські історики не опрацювують цього питання. Тільки десь-недесь появиться дрібніша етнографічна стаття чи історіографічні записки, та принагідні репортажі, а з другої сторони советська статистика не завжди виявляє етнічного складу своїх республік за областями, містами та районами, як це роблять стати-

стики Заходу. Та всупереч до цих основних перешкод якнайбільш вірного нарису українських поселень поза УРСР ми такі піднімаємось цього завдання. Робимо це головно ради того, щоб підбудувати всесторонню історію української поселеної еміграції в цьому, а для цього треба розглядати цілість тієї української проблеми в її історичному, політичному та соціальному аспекті. Не можна говорити про еміграцію на Захід і мовчати про еміграцію на Схід, або навпаки. Ті самі, або дуже подібні причини гнали в поселення українців Правобережжя, Лівобережжя, Галичини, Буковини та Угорської Русі чи Закарпаття. Вважаємо, що не тільки соціальний аспект, але теж політичний гніт грає велику ролю в українських ісходах з української землі. Правда, політичні аспекти українських поселень були різні в різний час, але вони давили постійно на українську поселенчу проблему. Отже й важко розглядати їх тільки з однієї, з перспективи тільки однієї території чи займанщини. Зацікавлення переселеною українською людиною в нашій добі зростає ще й в тому, що з кожним роком все більш українців відходить від свого материка — раз зі свобідної волі в шуканні праці в інших теренах, то знову у висліді примусової міграції.

Коли в сорокових роках нашої доби жило поза межами українських етнографічних земель 13.5% всієї української людности, то в 1970 роках, тобто 30 років пізніше, цей відсоток збільшився малоощо не до 23%.

З найновішої советської статистики (1970) довідуємось теж, що на 40,753,000 українців у ССРСР подали ужиткову свою матірну мову тільки 34,900,000. Отже 5,853,000 українців користується іншою мовою у щоденних взаєминах. Які причини цього народного зuboжіння? Отже ж доведеться нам обговорити багато різних проблем.

В ншій поселенчій аналізі свою увагу сконцентруємо головно на її історичному аспекті, політичній і соціальній причиновості і культурному розвою цих поселень, їх статичних даних на національному оточенні цих поселень, як також на їх зв'язках з материком тощо.

Історію української еміграції поділимо на чотири великі періоди. Кожний період мав свої політичні і соціальні причини.

Безсумнівно, початки тієї безперервної еміграції тісно в'яжуться з політичною і мілітарною розправою царату з українською гетьманщиною, яка закінчилася програною гетьмана Івана Мазепи під Полтавою та одночасним руйнуванням Запорозької Січі — цього національного азилю української індивідуальної, соціальної та національної вольностей. Петро I називав Запорозьку Січ “злим гніздом”, “останнім корінем Мазепи”. Саме зі знищенням цього гнізда українських вольностей почався перший масовий ісход політичної еміграції та перших українських поселень поза материком своєї землі. З цим ісходом вирости українські поселення на Дунаї, Банаті, Кубані й Доні та Слобідській Україні. З України вперше пішла у світ політична еміграція.

Другий великий виїзд з українських земель, політичний та соціально-поселенчий, в'яжеться тісно з деякими історичними датами, які залишили помітний слід в українській історії. Маємо на увазі дати знесення кріпацтва — в російській займанщині в 1861 і Галичині та Підкарпатті в 1848 р. Український селянин перестав бути приписаний панові — землевласникові чи самій землі і тому свободніш міг порушати. Внедовзі після цього появилася Валувєвський циркуляр 1863, а ще пізніше царський Емський указ про заборону української мови, який своєю появою та переводжуванням у життя мусів поставити в політичне мислення українську інтелектуальну верству. Рік 1881, коли в Росії знесено всякі обмеження емігрції, посилив політичний і соціальний ісход, — політичний в західну Європу і соціальний зі східних земель України в Азію та з Галичини, Карпатської Русі, Буковини до Америки, Канади, Бразилії за океанами. Політичної еміграції зі західних земель ще не було, бо в Австрії не було таких політичних шикан та ганебних заборон рідної мови, як під царським пануванням в Росії. Зате на Заході і на Сході були ті самі соціальні причини: нужда села гнала цих і тих шукати кращого

життя, а з ним і політичної свободи. Правда, і на західних землях були політичні тиски, як от боротьба з польською адміністрацією за українське обличчя цієї країни, мадяризація Закарпаття та румунізація Буковини. Але все таки цей процес проходив в демократичній системі правління і таки була можливість у такій чи іншій мірі зі злом змагатися. В цьому періоді около двох мільйонів українських селян пішло на поселення з-під царської займанщини, около 600,000 зі західних земель, тобто Галичини, Закарпаття, Буковини та навіть, до речі, дуже мало з Холмщини, Підляшшя і Волині також царської займанщини на поселення в ЗСА, Канаду, Бразилію і тільки незначною кількістю до Аргентини. Канада прийняла тоді коло 200 тисяч, ЗСА понад 300 тисяч, решта пішла до Південної Америки, зокрема до Бразилії. Зі західних земель була також масова сезонна еміграція. Щойно перша світова війна поклала кінець цьому безперервному переселенчому ланцюгові на Схід та Захід. Спилилася також сезонна еміграція.

Третій масовий еміграційний період почався в українській історії, коли програно визвольні змагання за українську державність та незалежність. Найперш пішли на еміграцію на Захід частини Української Галицької Армії. Бригада УГА майора Чирського 1919, бригада УГА генерала Кравса, які опинилися в ЧСР, бо війська Української Народної Республіки перейшли здебільша в Польщу. Водночас на Захід враз з урядом пішли кілька тисяч урядовців УНР та ЗОУНР. Всі вони розбрилися по різних країнах західної та центральної Європи. Після цього військового ісходу почалася поселенча еміграція цивільного населення. Була вона найбільш з українських земель під Польщею і далі з Румунії та ЧСР. В цьому періоді найбільш українських поселенців прийняла Канада (понад 68 тисяч), Аргентина (44 тисячі), Франція (36 тисяч), ЗСА (12 тисяч). В Бельгії, Парагваю та Уругваю поселилося в певній рівномірності понад 25 тисяч. Разом коло 180 тисяч українців західних земель залишили свою батьківщину.

Українська еміграція зі східних земель УРСР продовжувалася в цій добі далі в Сибір, Далекий Схід та Туркестан. Вона ступенувалася від 18,741 осіб в 1924-25 до 57,713 в 1927-8 році. Найбільш її було в 1930-их роках, коли почалася колективізація, а згодом штучні голоди в Україні. Крім добровільної еміграції прийшли ще й примусові політичні заслання в Сибір та концентраційні табори.

Друга світова війна закінчила третій еміграційний період нашої історії, який вмощується в добу між двома світовими війнами. Зі закінченням другої світової війни прийшов четвертий переселенчий період. Цей період ціхує найбільший відсоток політичної еміграції у порівнянні з трьома ранішими періодами.

З Першою Дивізією УНА та рейдуючими частинами УПА опинилося на Заході коло 300 тисяч українських політичних емігрантів або тих, які в той час працювали на Заході та з політичних причин не хотіли вертатися на терени України, окуповані советськими військами. Коло 250 тисяч цих емігрантів було в Німеччині, 30 тисяч в Австрії, решта в інших країнах.

Близько дві третини з них переселились, інші залишилися в Європі та ще інші вернулися. Ця еміграція дала Заходові коло 200,000 українського населення.

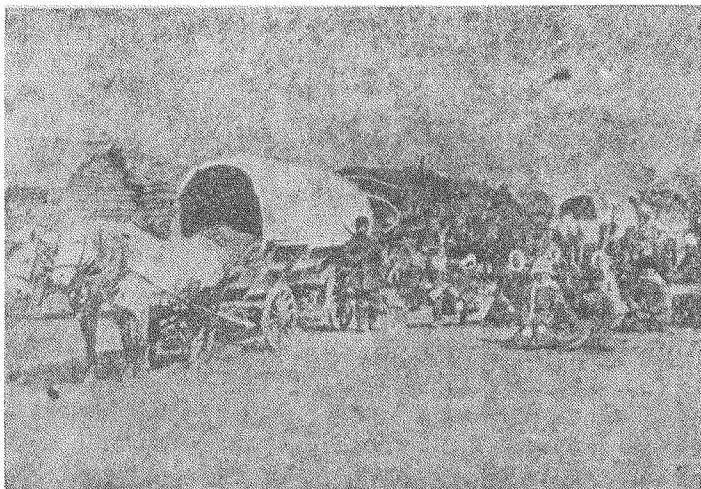
Але й українці з материка зазнали в часі війни великих зрушень.

У висліді воєнної евакуації за Урал та Сибір, дехто залишився опісля там на постійне. На Сибір і зокрема в концтабори пішли всі полонені УНА та УПА як теж політичні діячі та "запідозрені". Не всі з них верталися додому навіть тоді, коли б мали ще змогу. Деяка частина репатріантів з Аргентини, Бразилії, Парагваю й Уругваю, — разом коло 6,000 душ — опинилася на Сибірі. Вони долучилися до тих репатріантів, яких у висліді примусової й насильної репатріації привезено з заходу Європи. Згодом прийшли цілині землі Казахстану, на які політика Москви спрямувала великі маси українського населення. Поїзди сунули суцільною лавою в Сибір з

українськими добровольцями і примусовими переселенцями.

В нашій праці хочемо приглянутися тим національним і соціальним процесам, яким були підчинені українські поселення поза межами батьківщини України. Хочемо звернути увагу на те, що скріпляло і що гальмувало їх, зокрема ж заглянути теж у їх щоденні проблеми не тільки матеріального життя, але й культурних бажань та змагань.

Спробуємо зробити цю аналізу у відношенні до тих поселень, що є на сучасній території СРСР але поза кордонами того їх основного материка, який сьогодні має політичну назву Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Хоч цей політичний твір не покривається повністю з етнографічним українським тереном, все таки він конечна основа і напрямна нашої праці.

ПТакими валками переселювалися українські селяни на Поволжа та далекі простори Азії і Сибіру, щоб там зажити більш свобідним життям та знайти краще матеріальне забезпечення своїй сім'ї.

МАЗЕПИНСЬКО - ЗАПОРОЗЬКА ПОЛІТИЧНА І ПОСЕЛЕНЧА ЕМІГРАЦІЯ — ПЕРШІЙ МАСОВИЙ ВИХІД З УКРАЇНИ

Полтавська битва 1709 року була вирішним чинником у багатьох моментах взаємин України з Росією. Тяжкі податки Москви у зв'язку з затяжними війнами Петра I та постійне вкорочування незалежницьких і автономних прав України перелились поза вінця чаші народного горя. Зрівноважений політик гетьман Мазепа остаточно вирішив стати до відкритого бою з Москвою за народні права. Він користує з воєнного походу шведського короля Карла XII на Москву і прилучує свої війська до цього походу, проти спільного для шведів та українців ворога. Запорізький кошовий Кость Гордієнко, який не був у надто добрій злагоді з гетьманом Мазепою, повністю підтримує достойного гетьмана в його політичних плянах і приводить до Мазепи дев'ять тисяч запорожців, щоб і цим задокументувати свою й запорожців волю проти царської гегемонії. І хоч бій під Полтавою був програний для гетьмана, запорожців та України, проте в національній свідомості народу він залишив глибокий слід і то слід на довгі сторіччя. Це виразно підкреслюють українські національні історики й соціологи. Не всілі скрити цього й деякі підсоветські учені, навіть із тих, що йдуть у хвості шовіністичної російської науки і клеймують Мазепу зрадником. Вони, згадуючи російську перемогу над Україною, так пишуть, що ця перемога "сприяла розвитку національної свідомості російського й українського народів і, таким чином, активізувала процес складання російської й української націй."¹

¹ К. Г. Гуслистий: Історико-етнічний розвиток українського народу в другій половині XVII — першій половині XIX ст., див. "Народна творчість та етнографія", Київ, ч. 3, 1961, стор. 51.

У процесі цієї національної свідомості, коли цар Петро напав на Запорізьку Січ, збурих її враз з Переволочною фортецею та вирізував упень довкільне населення, запорожці не склонились перед самодержцем Петром, а пішли за кордони тогочасної України, щоб там зберегти індивідуальну достоїнсть і національну самобутність.

Після програної під Полтавою пішов на еміграцію також гетьман Іван Мазепа та його старшина, як генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Миревич, генеральний осаул Григорій Герцик, генеральний присар Пилип Орлик, прилуцький полковник Дмитро Горленко та інші. Запорозці з Костем Гордієнком на чолі, що в якійсь мірі репрезентували широкі народні маси України і гетьман Мазепа зі своєю генеральною старшиною, як відзеркалення провідних кол народу, — всі вони своїм виходом з рідних земель заманіфестували національний ріст народної свідомості та боротьби за свої права. Цей ріст свідомості пішов не тільки з тими, які вийшли з України, але теж залишився з тими, які осталися на рідних землях і в тяжких умовах переможців та переможених мусили вести своє індивідуальне і народне життя.

Запоріжці пішли на тогочасну територію татар, мазепинський табір подався на задунайську територію, яка належала до Туреччини. Разом створили вони нову добу в українській історії, — добу мазепинсько-запорізької політичної еміграції, — та перші поселення українців поза територіями України. Так була започаткована не тільки історія політичної, але й переселенчої еміграції, які сплітаючись разом і не переривались до наших часів.

Прадорним ім'ям мазепинської еміграції після смерті гетьмана Мазепа стало ім'я екзильного гетьмана Пилипа Орлика, який понад тридцять років, від свого вибору та гетьмана в Бендерах 1710 року аж до своєї смерті 1742 р. вів політичну акцію закордоном щодо усамостійнення України від московської імперії. Крім дипломатичної акції на дворах західних держав Швеція, Франція та пактів з турками, татарами і башкирами, Пилип

Орлик видав був численні меморандуми і маніфести у справі України до європейських урядів. Його трактат “Вивід прав України” 1712 та Діяріюш з 1732 (від 1723) — це наскрізь політичні самостійницькі документи мазепинської доби та еміграції. Правою рукою Пилипа Орлика був Андрій Войнаровський, який після кількокалітної дипломатичної діяльності на Півночі Європи був схоплений царськими агентами, повіривши їм на слово про особисту неторканість. Свою помилку спокутував Войнаровський на Сибірі, де й помер 1742 року. Російський поет-декабрист увіковічнив ідеалізм та героїзм А. Войнаровського у своїй поемі “Войнаровський”.

Діло П. Орлика та А. Войнаровського продовжував Григор Орлик 1702-1759 на французькому королівському дворі та в колах інших тодішніх європейських престолів.

Коли в Україні зліквідовано навіть сповидні гетьманські права та вдруге розгромлено рештки Запорізької Січі, граф Василь Капніст виїздить до Німеччини-Пруссії, щоб там добиватися можливої допомоги для України на випадок нового її зриву проти Москви. До видніших постатей політичної мазепинської еміграції можна було б зачислити й працю нащадків останнього гетьмана України Кирила Розумовського, які опинилися у Відні та несли добре ім'я про свій народ і його культуру.

Ця політична і дипломатична та культурницька акція української еліти закордоном мала очевидні впливи на формування незалежницької політичної думки українських козацьких мас та зокрема додатньо впливала на запоріжців.

Як уже згадано, запоріжці поселилися на тогочасній татарській території та з konieczности прийняли турецький протекторат, бо — як відомо — під цим протекторатом був татарський ханат. Олешичі, де поселились запорожці, лежали на старому слов'янському шляху Олеше, про який згадує у своїй хроніці грецький цісар-літописець Константин Порфирородний. Це була оселя, яка пам'ятала старі часи грецького панування над Чорним морем.

Від Олешя, Олешичі пішла й пізніша назва Олешська Січ.

В Олешичах, з московська її звали “Альошками”, запоріжці правили згідно зі своїми давно прийнятими звичаями та законами. Кость Гордієнко був довголітнім виборним кошовим. Та склалося так, що з допомогою московської пропаганди і грошей стали і в Олешичах нарастати настрої проти старого ворога Москви Костя Гордієнка і 1728 р. московфільська партія вибрала іншого кошового та підсунулася ближче до кордонів Гетьманщини. Цей стан не тривав довго, бо Кость Гордієнко відзискав давний авторитет та владу і держав її у своїх руках до самої смерти. Московфільські настрої зросли після смерти К. Гордієнка знову, а що саме тоді зарисовувались у зв'язку зі смертю польського короля деякі зміни в Польщі і Москва мусила з тими змінами рахуватись, вона поновила політичні розмови з запоріжцями, щоб ці вернулись з еміграції.

В 1734 році запоріжці рішили вернутись на свої давні терени і над річкою Підпільна заснували Нову Січ з надією, що їм будуть повернені не тільки всі їхні землі, але й права та “вольності”. Так бодай запевнював їх київський генерал-губернатор Вейсбах, який вів переговори з запоріжцями, щоб вони переходили з-під “татарської протекції”, тобто з Олешок, та поселялись у старому гнізді.

Та незабаром після цього, як запоріжці поселились на своїх традиційних землях, почалося ступневе і послідовне обмежування не тільки запорізьких свобод, але й обкромлювання їхніх земель. Спершу на цих їх землях почали будувати військові форпости та ретрашементи, а згодом, бо вже в 1751 році, обкромлено запорізькі землі під так звану Нову Сербію та Слав'яносербію, а вкінці під Слобідський полк. Коли в 1764 році створено Новоросійську губернію на Україні, — чергова частина запорізьких земель опинилася в цій губернії. Згодом велику частину запорізьких земель забрали знову під будову фортець, заплянованих у східній частині запорізьких во-

лостей, а коли 1775 року була створена Азовська губернія, включено в неї південно-східні землі Запоріжжя.

Нічого й казати, що запоріжці не здавали своїх земель та вольностей без боротьби з накидуваними їм поселенцями. Вони палили фортеці, ліквідували укріплення, проганяли зайд та перемовляли їх вступати в лави запоріжців. Така акція і протиакція запоріжців заго-стрювала старі царські апетити на повну й остаточну ліквідацію Запоріжжя, як цілості. І це остаточно сталося після московсько-турецької війни 1768 - 1774, в якій запоріжці ревно допомагали московським військам здобувати перемоги та подиктувати туркам мир - угоду в 1775 році, в Кучук-Кайнараджі. У висліді цього перемиря Росія станула твердою стопою над чорноморським побережжям і Запоріжжя, яке було досі незаступимим форпостом в обороні півдня України, стало зайвим для Москви, — та більш того: шкідливим і небезпечним для її імперіяльних інтересів. Треба при цьому ще й пам'ятати, що Низове Запорізьке Військо було майже два сторіччя своєрідним бастионом українських свобод не тільки в індивідуальній, але й у національній та соціяльній площинах. Це був видимий прапор свободи для всіх. “Козак-запорожець, — каже історик Наталія Полонська-Василенко, — в уяві українського народу став синонімом лицаря, оборонця, захисника від усякого ворога”, а “Запоріжжя стало школою шляхетности, лицарства, до якого прагнула молодь усіх станів України, — і селян, і міщан і, навіть, вельможного українського шляхетства, яке ще не розірвало з українськими традиціями і кістки якого ще не обросли чужим м'ясом.”²

На самі Зелені Свята, в дні 4 червня 1775 р., московські війська — 65 тисяч та 50 гармат під командою мадярського роду генерала Текелія, — підступно і несподівано оточили головні будівлі Запорізької Січі і ліквідували її, заарештовуючи насамперед старшину, яка з'явилася на переговори з ворожим військом. Водночас інша московська армія силою 20 тисяч голов, під коман-

² Н. Полонська-Василенко: Запоріжжя XVIII століття та його спадщина, т. I, стор. 127 і 128.

дою Прозоровського, ліквідувала запорізькі паланки. В серпні 1775 року проголошено маніфест цариці Катерини II про офіційну ліквідацію Запорізької Січі.

Так почалася дальша мандрівка запоріжців, яка була продовженням тієї з 1709 року, коли їм треба було переселюватись під татарську протекцію в Олешках. Останній кошовий Січі, Петро Кальнишевський, був вивезений на Соловки, де й помер у 1803 році. Суддя Головатий та писар Глоба були заслані на Сибір до Тобольська. Велика частина запоріжців, користаючи з грабункового безладдя москалів, подалася походом знову на полудне, на цей раз на землі, що були під турецьким пануванням і там, у гирлі Дунаю, заснували т. зв. Дунайську Запорізьку Січ, чекаючи на чергову політичну нагоду вернутись на рідні землі. Частина запоріжців розбрилася по українських землях, одні поселилися на Чорноморському побережжі між Дніпром і Дністром у т. зв. Новоросійській губернії, а ще інші поосідали на землях колишньої Гетьманщини, де або згодом покріпачились, або зуміли і далі жити вільним життям.

Треба наголосити, що більшість запорожців вийшла до Туреччини. Була це природня реакція свободолюбивих запорожців на нові порядки, які стала заводити Росія на Україні після зруйнування Січі. Симон Петлюра, який займався студією ліквідування Запорожжя та поселення запорожців над Дунаєм та Кубані, в своїй праці «Причинки до історії переселення “турецьких запорожців” на Кубань» так оформляє це питання: “Згодом між запорожцями, які поселились над Дунаєм, а тими, які залишились на Україні під царем витворились близькі зв'язки й задунайські запорожці стали перемовляти розбрівших запорожців на Україні, щоб ці прилучались до їхньої Задунайської Січі. Тим часом цариця Катерина та її дорадники також не дармували. Вони в роках 1779 і 1780 видали маніфести, в котрих обіцуюно дати повну амнестію “бѣглецамъ... самовольно отлучившимся за границу”. Знаємо, що маніфести ці не мали якогось більшого впливу на запорожців і звідси цариця Катерина стала звати задунайців “невірними запорожцями”, знову тих,

які осталися в Україні, “вірними козаками”.³ Згодом цим козакам була навіть надана офіційна назва, спершу “Вірне Військо Запорозьке”, а в 1790 р., щоб цілком ви-мазати з історії назву “запорожці” та “запорозький”, змі-нено назву на “Військо Вірних Козаків Чорноморців”. “Козачою вірністю”, згідно запорожським питанням інтересувалась Росія тоді, коли створювалась біля неї критична ситуація.

Ждати довелося недовго, — і цариця Катерина II знову зацікавилася запоріжцями та можливостями вико-ристати їх для своїх плянів. В рр. 1787-1791 прийшло внову до війни Росії з Туреччиною, — і треба було мобі-лізувати сили та союзників. Князь Григорій Потьомкин, права рука Катерини в політиці та урядуванні в Півден-ній Україні,⁴ дорадив їй організувати до цієї війни ко-лишніх січовиків-запоріжців. Для них були на цей раз відведені чорноморські землі між Дністром і Бугом, а колишніх козаків-запоріжців від цього поселення стали звати Козацьким Чорноморським Військом. Лави цього війська росли вельми скоро, бо не тільки катеринослав-ські поміщики були змушені царським указом відпус-кати колишніх запоріжців на нове призначення, але і з довкілля стали прибувати втікачі від панщини чи крі-пацтва та ставали в ряди Чорноморського Війська знову вільними людьми.

Головний “кіш” Чорноморського Війська був у Сло-бодзеї і в ньому запоріжці-чорноморці обирали собі ота-манів, суддів, писарів, осаулів, — словом свій військовий провід, тотожний з організацією колишньої матірної Січі. А залишились теж давні запорізькі клейноди, булави, ко-рогви, перначі, літаври, печатки. Крім піхоти, флотилії чайок та артилерії була також кіннота, а новиною в цій організації було небачене досі дозволювання козакам

³ Див. Записки НТШ, ред. М. Грушевський, Рік видання XIV, 1905, кн. III, т. LXV.

⁴ Г. О. Потьомкин, фаворит цариці Катерини був найперше військовим командиром на теренах козацьких вольностей а пізніше на тере-нах т. зв. Новоросійської й Озівської губернії, практично на півдні України від рік Бога до Єї. Згодом він став генерал-губернатором цього терену а з 1784 року царським намісником з титулом “Най-світлішого таврійського князя”. Помер він 1791 р.

мати жінок та жити родинами. Таким чином з Запорізької Січі чи Низового Запоріжського Війська постало згодом дві військово-поселенчі формації, бидві на землях Чрного моря, — одні над Дунаєм і з новішої формації між Богом та Дністром, перші під Туреччиною і другі під Росією, обидві у близькому сусідстві й у державах, які постійно ворогували з собою та вели затяжні війни. Прийшло також до ворогування між “вірними” та “невірними” козаками.

Як тільки створилось Козацьке Чорноморське Військо (Військо Вірних Козаків Чорноморців) та розпудталась війна з Туреччиною, цариця Катерина ужила самих “вірних козаків” до того, щоб ступнево морально розкладати Задунайську Січ. Антін Головатий враз з козацьким кошем поширювали поголоску, що після війни з Туреччиною Росія буде вимагати, щоб “всі турецькі запорожці були видані Росії як воєнні дезертири”. Пустили ще іншу поголоску, що, мовляв, султан, щоб позбутись дорікань Росії з титулу перебування Задунайської Січі на терені Туреччини, “здумав запорожців переселити до Єгипту”⁵ Козацький кіш вислав також емісарів за Дунай, щоб релігійно нищити “отступивших отъ вѣры православной христіанской козакон” та перемовляти їх вертати до Чорноморського Коша в Слободзеї.

У війні з Туреччиною запоріжці-чорноморці вписали в історію Московщини-Росії сторінки світлих перемон. Вони допомогли здобути острів Березань, Очаків, Хаджубей (теперішня Одеса), Акермань (Білгород), Кілію, Ізмаїл, Ісакчі, Болград, Бендери та Тульчу. Це мало такий наслідок, що коли ж у році 1828 прийшло до нової війни Москви з Туреччиною, була поведена сильна пропаганда серед задунайських запоріжців, щоб вони пристаили “до війни з бусурменом”, тобто з Туреччиною. Задунайські запорожці, не бажаючи проливати кров своїх земляків, стали масово переходити на бік Росії. Остаточний крок зробив Задунайський кошовий, отаман Осип Гладкий, який малошчо не з усім військом перей-

⁵ П. Короленко: Предки Кубанскихъ казаковъ на Днѣстрѣ, стор. 107 - 108.

шов на бік “православного царя”. Цей крок кошового Гладкого турки криваво помстили на тих запоріжцях, які залишилися по турецькому боці і зокрема на родинах тих запоріжців, які перейшли до російського царя, але — не зважаючи на все — задунайське поселення запоріжців проіснувало до наших часів, зрештою не у формі військової формації, а в селищах мирних рибалок Дунаю. Але й ці, виглядало б — непомітні, — рештки запоріжців уважали в російських військових колах все ще за справну бойову формацію та політичну вартість і при здобуванні Севастополя та Криму (1854 - 1855) французи при допомозі польської еміграції у Франції робили спроби перемовити задунайських запорожців, щоб вони пішли на допомогу противникам Росії. Місія польського письменника з України Михайла Чайковського не принесла ніякого успіху.

Шукали військових послуг запорожців також висланники австрійського цісаря, які мобілізували поселенців та оборонців для здобутих від Туреччини теренів. В 1763 р. була зорганізована запорізька флотилія чайок на Дунаї, але ця формація продержалася не довго, бо згодом цим “морським” запоріжцям треба було битися з тими ж запоріжцями, які поселилися були в гирлі Дунаю. Дехто з істориків подає, що невелика кількість з цих запоріжців вместилися згодом в українське поселення бачванських русинів⁶, а частина перейшла “задунай” та в Україну. Якась частина запоріжців Задунайської Січі поселилася була теж у 1785 р. на австрійській території Банату, але, не всилі терпіти химери австрійського уряду та чуже докільля, в роках 1812 та 1813 вернулася знову в Добруджу.

Запоріжці, які осіли були в дельті Дунаю, перейшли ступнево в постійне господарське поселення, яке згодом поширилося й на північну Добруджу. Велика частина цих запоріжців та їх нащадків стала займатись, як ми вже згадували, рибальством, дехто пішов у хліборобство та в торгівлю. Українське населення запоріжського по-

⁶ Микола Андрусак: Запорізька еміграція, див. “Українці у вільному світі”: “Ювілейна книга УНС” — 1894 - 1954, Джерзі Ситі, 1954, ст. 299.

ходження живе сьогодні в таких місцевостях: Баклажанка, Башпунар, Бештеле, Ганчарка, Св. Георгій, Джаферка руська, Дунавець горішній, Дунавець долишній, Ургани горішні, Ісакча Караорман, Карасувата, Каталой, Стара Кілія, Крішан, Леґя, Махмудія, Муріґйол, Пардина, Перліта, Пошта, Степок, Татанір, Телиця, Читалкйой, Чукурова. Районним центром цих осель є місто Тульча. Всі вони сьогодні на терені Румунії, яка після другої світової війни дала була навіть дозвіл на навчання української мови в цих місцевостях. Згодом та ступнево це навчання стали обмежувати, поки врешті й зовсім не зліквідовано.

Живуть українці запоріжського “роду” ще в таких місцевостях Північної Добруджі, як Вузлина, Горгова, Катерлез, Кишлиця, Паркеш, Сулим, Фрекацей, Циганка і Чамурлія долишня. В цих селах після війни української мови не вчили, з чого можна вносити, що відсоток українського населення був у них невеликий. Та якщо йдеться про назви таких осель, як Вузлина, Циганка, Кишлиця чи Сулим, то вони документально доказують, хто саме був основником цих поселень.

Українського населення у Північній Добруджі начисляють коло десять тисяч. Сьогодні вже важко доказувати, що всі поселенці у згаданих місцевостях запоріжці з роду. Напевно є серед них і такі, які поселились тут з різних земель та в різних часах, — зокрема втікали сюди кріпаки з Поділля. А проте варт підкреслити, що загал цього поселення живе українськими культурними традиціями, — запорізькі вчинки їх дідів та прадідів ще і сьогодні їх минула слава.

ЗАПОРІЖЦІ — ЧОРНОМОРСЬКІ КОЗАКИ — ДАЮТЬ ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОМУ ПОСЕЛЕННЮ НА КУБАНІ

Повернімось тепер знову до чорноморських козаків з колишніх запорожців, які проживали між південним Богом і Дністром.

Як тільки закінчилась російсько-турецька війна в 1791 році, запоріжці задумали розгосподаритись в ново-здобутих теренах. До них тікала маса кріпаків з пансь-

ких дворів на заході і сході. Чорноморці раділи з цього явища, на яке кривим оком дивились власники дібр, тобто поміщики та ще більш невдоволено царський двір та його дорадники. Знову пішов тиск з усіх сторін, щоб чорноорців-запоріжців переселити.

В 1792 році прийшов наказ російського уряду, щоб запоріжці переселились на півострів Тамань. Щоб заохотити запоріжців до того діла, цариця Катерина II дозволила їм поселюватись також у просторах ріки Кубані та Єї. Того самого року коло 13,000 козаків-чорноморців вирушило на нове поселення.

Сава Білий вів перед у цьому поході. З запорізькою фльотою з 50 канонерських човнів та яхти з 49 гарматами він причалив до Таманського півострова. Полк. Кордовський зі своїми відділами пішов через Крим, а суддя А. Головатий та військовий отаман Захар Чепіга берегами Озівського моря. Таким чином пішла чергова валка нових переселенців з України. Прибувши на нове місце, чорноморці відбули раду й вирішили поділити всю територію на 38 куренів, точно як було в Україні з тими самими назвами (як Полтавський, Дінський, Іванівський, Пашківський і т. п.) та з тим, що додано ще два нові: Катеринівський і Березанський. І знову вирішено, що правління кошем та куренями відбуватиметься за старим правом та звичаями включно з прийнятими військовими титулами та регаліями. Найвищою владою була Військова Рада, а далі Військовий отаман і виборна старшина та суд. На цій же Раді вибрано й першого Військового отамана — Захара Чепігу, Військового суддю — Антона Головатого та Військового писаря — Тимофея Котляревського. Ця трійка при допомозі курінних отаманів опрацювала конституцію п. н. "Порядок Общей Пользы". В 1794 р. кубанські запоріжці вирішили, що їхньою столицею буде Катеринодар (тепер Краснодар). Там теж була головна січова церква св. Покрови, курені для нежонатих та головні канцелярії, архіви тощо.

Початки були важкі, бо часто набігали степовики черкеси. На працю в поле виходили з ружницями. Був теж маляричний клімат, який збирав жниво в частій

смертності. Ступнево козацтво приживалося до нових кліматичних умовин та поселенчих ситуацій. Скрізь були безкраї степові простори, які потребували більше поселенців. Багатющі врожаї пшениці, кукурудзи, соняшника, цукрового буряка запрошували охочих з різних сторін України поселитися.

Насамперед прибули сюди в 1808 р., коло 500 запоріжців з Туреччини на заклик отамана Бурсака, згодом прибула сюди частина з Заднайської Січі, приблизно півтора тисячі голов під проводом отамана Осипа Гладкого. До речі ці козаки, які перейшли на сторону царя, були спершу поселені в околицях Озівського моря і звідси їх звали Озівськими козаками. Тут вони біля Маріюполя, не довго погріли місця і стали тікати на Кубань. Щоб поставити кінець втечі, царським указом наказали тим, що залишились, переселитись на Кавказько-Кубанський берег Чорного моря між теперішніми містами Сухим — Кале та Анапа.

З наказу царя в 1808 р. прибуло на Кубань з Чернігівської та Полтавської губерній коло 25,000 козаків, а в роках 1809 і 1811 переселено з тих же губерній 41,534 українців. З черги указом з 1820 р. поселено на Кубані знову 48,382 козаків, а в роках 1845 - 1850 з Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній ще 15,580 козаків, жінок і дітей. Згідно з даними проф. Ф. А. Щербини, авторитетного автора праці “История Кубанського Козачого Войска”, за сорок років першої половини ХІХ століття поселилось на Кубані з України понад 100,000 душ.⁷ роніжчини та Полтавщини 391 душ. Рік пізніше з Капише теж Ф. А. Щербина про поселення українців на Стару Лінію,⁸ куди тільки в 1802 р. переселилося з Воєтеринославського Козачого Війська переселилося туди 3,277 українців, а в 1804 прибуло з Харківщини ще 378

⁷ Див. теж С. Ж. “З истории колонизации Черноморья”, “Правда”, 1889 р. ч. 5.

⁸ Старою лінією звали границю з 1794 р., яка просувалася вздовж ріки Кубані. Полки, які служили на границі, звалися “лінейними”. На Старій лінії служили полки: Кубанський (в більшості донцістаровіри), Кавказький (складався з козаків Катеринославщини) та Холерський (з українців Вороніжчини). Так звана Нова Лінія з 1840 р. проходила вздовж ріки Лаби й Білої.

козаків і 1805 р. з Катеринославського війська 229 душ.

Крім добровільних переселювань були також і примусові. Варт згадати, що таким чином поселено, наприклад два полки козаків з Полтавщини та Чернігівщини, які воювали на Кавказі: їм не дозволено вернутись до дому і поселено на Тереку в районі Владикавказу, а що вони були нежонаті, послано їм у 1834 році 500 дівчат-кріпачок, з якими козаки подружились. Така сама доля зустрінула два чугаївські полки козаків з Харківщини, які були карно вислані в райони горішньої Кубані, за неслухняність цареві, а їх землі на Україні були віддані кірасирам.

Заселювали також українців на берегах Кубані та Кавказу місцевості Геленджік, Сочі, Туапсе Піцунду, Гагри та згадуване вже Сухум-Кале. Тільки в 1832 р. поселилося тут коло 200 родин. Дали українці й початок поселенню на Ставропілщині: Вже в 1770 р. поселилося в Ставрополі 3,000 козаків, формуючи таким чином Хоперський полк. Українські козаки разом з Гребінськими дали й початок Терському козакому війську.

Варт зокрема підкреслити, що було теж багато втікачів з України, які хоронились на Кубані від кріпацтва. Ця втеча посилилася, зокрема, від 1796 року, коли цар Павло своїм указом поширив кріпацтво на Південну Україну, тобто на терени колишньої Запорізької Січі та ті, які припали Росії з Кучук — Карнаджійського договору.

Козаки Кубані сприяли однаково легальному й нелегальному поселенню. Кожний утікач від кріпацтва, перейшовши ріку Єю чи станицю Анапу, ставав вільним козаком і його приписували до козацьких куренів під новим іменням. Згодом ціла низка українських сіл Ставропілщини, — у 1833 році 13 і в 1840 році 36, — була приписана до запорожців-чорноморців. Встановився неписаний закон, що “з Кубані видачі немає”. Правда, згодом стали заселювати кубанські землі масовіше москалі, зокрема Донські козаки, — передусім у Ставропілщині, в Тереку та Чорноморію. Землі було подостатком для всіх. Коли Росія стала ліквідувати незалежність гірських

народів Кавказу та виселила з Кавказу в Туреччину біля 500,000 черкесів, відкрилися чергові великі простори землі, збільшилася також безпека поселення, бо не було несподіваних наскоків гірських племен Кавказу, — карачаєвців, чеченців та інших. Безпека, воля і багатюща природа вабила всіх. Хоч напливало усяке населення в цей простір, українство довго домінувало тут культурно і в нічому не різнилося від того на батьківщині. Про цей український характер Кубані І. Попко, дослідник Чорноморського війська, писав так:

“Напев на крилосе, веснянка на уліце, щедрування под окном, жениханья вечерньцяx и выбиленый угол хаты, і гребля з зелеными вербами, и вол у ярме, и конь под седлом — все нагадуєт вам у той далекой Кавказкой Украине гетьманськую Україну Наливайка, Хмельницького”.⁹

Постійний вплив українського населення продовжувався мало що не до самої першої світової війни.

Же в 70-их роках минулого століття демограф Чубинський і згодом Русов начислювали в населенні Кубані 60% українців. Авторитет в антропологеографії д-р Степан Рудницький подавав на час першої світової війни українців на Кубані на 1,791,000, росіян на 895,000 (30%), кавказців на 102,000 (3.4%), турко-татар на 81,000 (2.7%), німців 33,000 (1.1%), греків 33,000 (1.1%), інших 50,000 (1.7%).¹⁰ Разом Кубанська область в 1914 р. начислювала 3,100,000 населення, яке проживало на просторі 94,800 кв. кілометрів. Сюди треба теж зачислити Чорноморську губернію, яка була відділена адміністраційно від Кубані в 1896 р. й начислювала коло 200,000 населення на території 8,400 кв. кілометрів.

Перший російський перепис, переведений 1897 р. на Кубані приніс був такі підсумки заселення повітів цієї території українцями: Єйський 74%, Темрюцький 75.2%, Катеринодарський 51.8%, Кавказький 45.8%, Майкопський 31%, Ладинський 20%, Баталпашинський 28%. Згід-

⁹ І. Попко: “Черноморские казаки в гражданском и военном быти”, 1859 г.

¹⁰ Степан Рудницький: Основи землезнання України, книга друга, Антропология України, Ужгород, 1926, стор. 24.

но з царською урядовою статистикою, завжди підстриженою в некористь українців, тільки у двох повітах Кубані росіяни мали абсолютну більшість — у Майкопському (58%) та Хабинському (77%), — у всіх інших повітах у пропорції до українців та іншого населення (кабардинців, карачаєвців, абхазів, ногайців, черкесів і т. п.), росіяни були в абсолютній меншості. На основі цих статистичних підсумків українські етнографи стали оправдано вважати Кубань за українську територію. Це тим більше що частина Кубані, а саме півострів Тамань у часах Володимира Великого, званий Тмутороканню, належав до княжої Русі, тобто України. Сталося це після перемог князя Святослава над хозарами, ясами (осетинцями) і касогами (черкесами). Тмуторокань чи Тмутороканське Князівство було уділом чернігівських князів. Щойно у 12-му столітті під політично-військовим тиском половців та у 13-му під панування монголів це князівство перестало існувати. Від кінця XV століття впродовж 300 років Кубань належала до Османської імперії, підчинена Ногайській Орді та Кримському ханатові.

Дуже сумлінні статистичні підсумки про Кубань зробив Мирон Кордуба у своїй праці “Територія і населення України”.¹¹

Всі повіти Кубані мали абсолютну українську більшість. Те саме підтвердив советський перепис населення з 1926 р., який подає українців на Кубані на 1,348,000 голів.

Згідно зі згаданою вже урядовою російською статистикою у Ставропільській губернії в 1897 р. проживало 37% українців (простори Ставропільщини — 54,309 кв. км., населення тоді ж було тільки 329,000), Чорноморська округа мала 16% українців (простір 8,338 кв. км., населення 153,000), в Терщині українців було 5% (72,913 кв. км. простору, 1,261,000 населення). Чубинський, Русов та Нечуй-Левицький подають у своїх звітах дослідів на всіх цих теренах щонайменше двічі більш українців, як подає урядова статистика 1897 року. М. Нечуй-Левицький, який досліджував спеціально Чорноморщину, пода-

¹¹ Мирон Кордуба: Територія і населення України, Відень, 1918, ст. 19.

вав, що в 1905 р. тільки в половині цього обширу жило понад 30,000 українців. Під 1914 рік Чорноморщину оцінювано щодо людности приблизно так: українців 92,000 (тобто 60%), росіян 31,000 (20%), греків 8,000 (5%), вірмен 8,000 (5%), кавказців 5,000 (3%), інших 9,000 (7%).¹²

Найбільш мозаїчні з погляду населення були Терек чи Терцина та околиці, де крім українців і росіян жили ще всякі кочові та гірські племена, як туркотатари, кабардинці, татари, осетини, інгуші, чеченці, аваро-індійці, кумики, ногайці. Всі ці національності Росія “замирила” остаточно в половині XIX сторіччя, але експанзивний наступ Росії на ці терени датується, як знаємо, ще з XVI ст. Що ж до справи поселень у цих теренах, то на Кубані, Ставропільщині, Чорноморщині та Тереку українці на чолі з запоріжцями-козаками були перші, які стали прибувати сюди та вводити впорядковане господарське і громадське життя.

Варт підкреслити, що спершу в заселених просторах були великі свободи. Царський уряд мало встрявав у правління запоріжців-чорноморців чи кавказьких верховинців. Та такий стан не тривав довго. Українському козацтву накинено наказне правління замість виборного. Насамперед заборонено скликувати ради та вибирати генеральну старшину, теж військових отаманів. Коли помер Захар Чепіга, перший “виборний” отаман, на його місце призначено Антона Головатого. Від 1885 року царський уряд став призначувати отаманів з-поза поселених козаків. Ступнево стали заводити у школах московську мову, на священиків призначували не тих, що висвячувалися у Феодозії, як водилося до того часу, а підчинювали номінатів Ставропільському єпископові, залежному безпосередньо від Московського патріарха, замість виборних козацьких суддів прийшло російське правосуддя. Щоб послабити й силу українського кубанського козацтва, прилучено в 1861 р. до Чорноморського війська шість бригад лінейних козаків, в головному донсько-російського походження. В тому ж часі, щоб затер-

¹² Степан Рудницький: Цит. твір, стор. 24.

ти традиції українського Чорноморського козацтва, яке наче продовжувало Запоріжську Січ, змінено і його назву з “Чорноморського Війська” на “Кубанське Козаче Військо”.

Великі обмеження ставив царський уряд розвоєві освіти. На Кубані не було високого шкільництва, — середніх шкіл було тільки чотири. На маргінесі варт зазначити, що на північному Кавказі, який у 1914 р. мав 11 мільйонів населення, не було ні однієї високої школи. У висліді того відсоток місцевої кваліфікованої інтелігенції був відносно малий, — і брак її заповнювано присиленням людей з півночі, тобто з Росії, наприклад, тільки в 1917 р. працювало на Кубані 3,000 учителів, перекинутих сюди з північних губерній. Надсилана з півночі інтелігенція була носієм русифікації. Таку саму роль виконувало духовенство, яке було під кермою Ставропільського єпископства.

Коли з культурного погляду були утиски й місцева автономія обмежувалася тільки до станиць, то з економічного панував безперечний добробут. Терени були родючі і населення було небагато, — на один квадратний кілометр не більш як 16 душ, коли в Україні в той же час 70. Крім управної ролі табуні домашніх тварин, — овець, верхових коней, черкеської худоби, — плодилися без великого догляду. Козаки любувалися й у садах та виноградниках, з технічних культур управляли коноплі, соняшник, льон і передусім цукровий буряк. У висліді цього розвинулася добре й цукроварська, млинарська, олійна та гарбарська промисловості, згодом нафтодобувна (Грозний, Майкоп) і нафтопереробна (Туапсе, Грозний, Краснодар). Перед першою світовою війною розрослася на Кубані сильно кредитова та споживча кооперація, в якій скрізь вели перед козаки. Працювали два союзи — Кубанський Центральний Союз Установ Дрібного Кредиту в Катеринодарі та Південно-Кубанський Союз Кредитових і Позиково-Ощадностевих Товариств в Армавірі.

Козаки, які єдині користувались даровими наділами землі (кожний козацький син, скінчивши 16 - 17 рік життя, діставав від уряду наділ землі величиною від 4 і пів

до 15-ти, а то й 20-ти десятин, залежно від запасу землі та околиці), створили упривілейовану клясу поселенців на Кубані. Від р. 1870 вони стали замкненим станом, у козаки нікого більш з пришельців не приписували. А що населення і далі напливало, пропорція відношення козаків до інших станів стала змінятися, і то в козацьку некористь. На час першої світової війни козаки творили вже тільки 42.9% всієї людности. В їхніх руках були скупчені трохи не всі земні добра (79% всієї землі), яких вони не всілі були повністю використовувати. Зокрема потрібна була поміч у час літніх сезонів, коли треба було працювати коло буряків, та в часі жнив. Добрі кубанські заробітки стали стягати на Кубань робітників з України, зокрема з Наддніпрянщини. Після сезону робітники верталися до дому, але були й такі, що заробивши трохи грошей, залишались на Кубані, брали в козаків землю в оренду чи навіть набували на власність невеличкі загони землі. З часом цих зарібників, яких звали “городовиками” або “навгородніми”, поселювалося все більше і більше. Так творилася зарібкова людність, яка не користувалася козацькими правами й не могла брати участі в місцевому громадському житті, до того ж все ще належала до тих місцевостей, з яких прибула на Кубань, — там і ладнала свої військові і пашпортові справи. Згодом витворилися городовики “корінні” і “не-корінні”. Корінних було всього 9 відсотків з 9.5% всієї землі. Вони жили в окремих селах, правилися теж своєю окремою самоуправою, подібною до козацької у станицях, але мали тільки три-річні церковно-парафіяльні школи, тоді як у козацьких станицях були і п'ятирічні. Найбільш упосліджені в розподілі дібр та привілеїв були “не-корінні” городовики. Їх було коло 40%. Так витворилася велика соціально-економічна прірва між городовиками й козаками, а “не-корінні” були просто своерідними ізгоями, хоч і відбували свою військову службу.

Якщо мова про військо, — козаки мали в цьому відношенні спеціальні обов'язки. Вони мусіли поголовно служити у війську, з власним конем та у власному однострою, теж з власною холодною зброєю, — шаблею і

кинджалом. Служили в територіяльних формаціях своїх куренів чи станиць. В першій світовій війні кубанські козаки дали були 37 кінних полків, 22 батальйони пішого війська (так зв. пластунів), 9 батерій гармат і 37 сотень поза полками.¹³ В часі миру було всього цього війська коло 50,000, в часі першої світової війни коло 100,000.

Городовики служили у війську, розкинені по різних полках та формаціях, а тубильці, — різні кавказькі племена, про які ми згадували вже раніше, до першої світової війни у війську не служили зовсім, бо й жили головно зі звироловлі та скотарства.

Окрему категорію серед поселенців Кубані творило російське чиновництво, — поштові й усякі інші урядники, вчителі та духівництво. З росіян рекрутувались теж здебільша кравці, шевці, теслі, столярі, мулярі, бляхарі й інші ремісники та, в велетенській більшості, лінейне козацтво. Цей уклад станових сил серед кубанців, — доцільно плянований і реалізований Москвою довгі десятиліття, — мав згодом поважний вплив на хід політичних подій, які розгорнулися в час т. зв. Жовтневої революції в Росії та зокрема на змагання Кубані за свою незалежність. Соціяльні нерівності, які витворилися між козаками і городовиками, відбилися з одного боку помітно на національній, спершу монолітності Кубані і, з другого, створили розбіжності між федералістичними тенденціями українського козацтва та монархістичною вірністю царатові й імперії місцевого московського козацтва та російської інтелігенції, що й лягли в основу драматичних і просто невирішених на довгі роки проблем.

Для цілоти етно-політичного та станового нарису варт іще згадати, що на Кубані були теж невеликі колонії греків, німців, вірмен та інших національностей, але це не мало вирішного впливу на хід соціяльно-політичних подій. Головна розгра пішла насамперед між козаками й городовиками та, далі, між російським населенням, яке теж ділилося на козаків з одного боку і на інтелі-

¹³ Василь Іванис: Боротьба Кубані за незалежність, Мюнхен, 1968, стор. 12.

генцію та ремісників, що їх усі тут звали зайдами, — з другого боку.

А саме ці останні були вирішним елементом у містах.

КУБАНЬ У ЧАСІ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Російська революція й повалення царату застали кубанців неприготованими. Національний і соціальний уклад сил висунувся на перше місце. Козаки зважали передусім на свої станові інтереси і повалення царату, який забезпечував їм ці сталві привілеї, було їм не на руку. Вони і далі були наставлені на сентралізовану московську імперію. Таку політику вела зокрема верхівка козачого стану, більшість козаків була за державну незалежність Кубані, але в союзі федеративної Росії. Російський елемент здебільш підтримував старий лад і якщо навіть ішов на деякі зміни, то рішуче був проти незалежності Кубані, вважаючи її складовою частиною російської імперії. Городовики стояли за соціальні реформи, крайно-соціалістична частина пішла згодом за большевиками, а меншість підтримувала ту частину козаків, які обстоювали об'єднання Кубані з Україною без зв'язку з Росією.

Зорганізовано виступили перші городовики, які у квітні 1917 зорганізували Обласну Раду та Обласний Виконавчий Комітет. Ці нововибрані органи співпрацювали з комісарем К. Л. Бардіжем, уповноваженим Російського Тимчасового Уряду. К. Бардіж був членом Російської Державної Думи і мав поважний вплив на кубанців різних прошарків. У тому ж часі, користаючи зі з'їзду, козаки відновили свою станову раду. Вже в березні (22-27) того ж року кубанці відбули разом з іншими козацькими військами (всіх дванадцять формацій чи станів) з'їзд у Петербурзі з твердою постановою боронити своїх станових інтересів.¹⁴ Створена рада мала завдання робити те саме на місці. Таким чином, у прирівнанні зі створенням Обласним Комітетом, який орієнтувався на центральне правління Росії, військова козака рада була

¹⁴ Кубань репрезентували на цьому з'їзді: Ф. А. Шербина, Г. А. Білий, полк. М. Єрмоленко й І. Л. Макаренко

більш поступова, бо стала будувати свою концепцію на федералізмі народів Росії. Вона проголосила себе Крайовою Радою для Кубані, схвалила конституцію, проголосила Кубань республікою п. н. Кубанський Край на чолі з Законодатною Радою, Військовим Отаманом та Крайовим Урядом. Кубанська Рада рішила ввійти в так званий "Юго-Восточний Союз Козачых Войск, Горских Кавказа и вольних народов Степей". Перша конференція цього союзу відбулася 22 - 24 вересня 1917 в Катеринодарі і, трохи пізніше, друга у Владикавказі (на Тереку), на якій остаточно оформлено договір про згаданий "Південно-Східний Союз". До Союзу належали ще Козацькі війська та народи Дону, Терека, Астрахані, Гірські Народи Дагестану, степові Тереку і Ставропілщини, Закатальська й Сухумська округи та Калмики. Головою Південно-Східного Союзу був обраний В. Я. Харламов, представник Дону, від кубанців були І. Л. Макаренко (заступник голови) та В. К. Бардіж, від Горців Північного Кавказу та Дагестану П. Коців, А. А. Намітоков, Гайдар, Баматов і Чермоєв. Південно-Східний Союз змагав до того, щоб Росію перебудувати на основах федеративної держави.

Великою недоліччю Кубанської Крайової Ради було те, що вона не зуміла знайти спільної мови з городовиками та признати їм рівні права з козаками. Першим Військовим Отаманом обрано полк. А. Філімонова, невольову людину русофільських переконань, а перший Уряд очолив Лев Бич, українець, але вихованець Правного факультету в Москві і мабуть тому федераліст промосковської орієнтації, тобто федерації Кубані з Росією.

Коли в Петербурзі відбувся большевицький переворот, козаки зробили поступки городовикам, признаючи їм повні права на основі виборів, що їх мали ціхувати рівне, безпосереднє і таємне голосування. Це був уже поважний поступ і пропасть між козаками та городовиками стала поволеньки звужуватись. На сесії Законодавчої Ради, яка складалася зі сто членів, у січні 1918 року було 46 козаків, 46 городовиків та 8 горців, а в но-

всформованому Уряді засідало 5 козаків, 5 городовиків і 1 горець.

У дні 16 лютого 1918 року Законодавча Рада Кубані офіційно проголосила Кубань самостійною Кубанською Республікою. Офіційним гимном країни стала пісня “Ти Кубань, ти наша родіна, віковою наш богатир, многоводна, широкая, розлилась ти вділ та вшир”. Ці далекойдучі зміни проходили вже в час, коли на Кубань маршували з усіх сторін ватаги большевиків, що їх піддержували на свій спосіб частина городовиків та бідніших козаків. Кубань начислювала тоді лише три тисячі добровольців. У тому ж таки часі зі сходу відступав на Кубань царський російський генерал Л. Корнілов, який доводив добре вишколеною Добровольчою Армією, і кубанський уряд підписав з ним договір про спільну боротьбу проти большевиків під військовою командою Корнілова. Але два тижні пізніше Корнілов згинув у бою з большевиками і команду фронту перебрав царський генерал А. Денікін, автократ і централіст, не хотів визнати незалежності Кубані. Почалася тиха боротьба між централістами Денікіна та кубанськими незалежниками, яких неофіційно очолював голова Кубанської Законодавчої Ради М. Ряболов, незаперечний український патріот. Він інспірував на неофіційній нараді Законодавчої Ради, щоб федеруватися з Україною. Щоб провести цей проєкт у життя, офіційно схвалено вислати делегацію в Україну для політичних переговорів. До речі, делегати Центральної Ради, в особах М. М. Галагана та Є. Онацького, вже до цього побували на Кубані. Коли на Кубані вирішувалася справа висилки делегатів до Києва, то в Україні державними справами відав уже уряд гетьмана Павла Скоропадського. Російські централісти допильнували, щоб у делегації, крім кубанських українців М. Ряболова та К. Безкровного, поїхали теж рянні москалі П. Каплін і Д. Скобцов. Від горців поїхав Султан Шахим Гірей, великий симпатик федерації з Україною, а щоб і його “обставити”, добавлено до делегації ще ура-козака Г. Омельченка.

Хоч делегація в Києві була прийнята доброзичливо й гетьман годився на всі пропозиції,¹⁵ то все таки делегати, вернувшись і здаючи звіт, представили розмови зурядом України у кривому зеркалі. Сталося це мабуть і в висліді того, що М. Рябовол і Султан Шахим Гірей залишилися були в Києві ладнати ще деякі справи, а лінейці П. Каплін і Д. Скобцов посліпили з'ясувати справу без них, при чому повели серед кубанців пропаганду проти федерації з Україною. У дні 23 червня 1918 р. в Новочеркаську відбулися наради членів Закордонної Ради, на яку зроблено моральний тиск при помочі ген. Алексеєва, який став просто називати на нараді козаків українців зрадниками. У висліді розмов козаки К. Безкровний і С. Манджула та черкес А. Намітоков голосували за об'єднанням з Україною, а лінейці П. Каплін і Д. Скобцов проти. Останніх підтримали чорноморці: Л. Бич, Г. Омельченко, Г. Білий, С. Білий і І. Л. Макаренко. Не зважаючи на цей вирішний акт, гетьман П. Скоропадський і далі втримував дипломатичні взаємини з Кубанню. Україну репрезентував у Кубані Ф. Боржинський. Коли не стало гетьманату, то представником Директорії був І. Красовський, український посол у Грузії.

Після схвалення Новочеркаського акту пішла ставка на центральну Росію, що її форсував постійно А. Денікін. Він, маючи успіхи на фронті з большевиками, просто провокативно поводився з кубанськими незалежниками. Така поведінка А. Денікіна штовхнула кубанців-чорноморців працювати в напрямі створення Союзу Козачих Земель України, Кавказу та Кубані. Русофільська течія протиставила іншу концепцію, а саме — зробити об'єднані Дон, Терек і Кубань (Південно-Східний Союз) осередком спротиву большевицьким силам, які з кожним місяцем прибирали на силі. Кубанську делегацію в цьому об'єднанні очолював відомий нам уже М. Рябовол. Щоб зліквідувати невитідного опонента, який заступав іншу концепцію і зокрема висловлювався проти політики Добровольчої Армії, денікінці підступно вбили М. Рябовола в Ростові над Доном у дні 13 червня 1919 р.

¹⁵ "Непримиримих розходжень і гострих суперечок не було", — каже В. Іванніс у праці "Боротьба Кубані за незалежність", стор. 46.

Згодом у своїх протиукраїнських козацьких затіях Денікін дійшов аж до того, що при допомозі ген. П. Врангеля арештував десятох членів Крайової Ради та примушував їх змінити конституцію Кубанського Краю, а в Краснодарі прилюдно повішено священика О. Колабухова, члена делегації на Паризьку Конференцію. Кубанці заарегували на це дезерцією з протибольшевицьких фронтів. Для Добровольчої Армії, яка в боротьбі з большевиками не могла собі дати ради, почалися катастрофа за катастрофою. Була скликана друга сесія Крайової Ради, на якій на самий Новий Рік, 1 січня 1920, повалено проденікінську президію Крайової Ради і сформування Уряду віддано в руки Василя Іваниса, який уже раніше був в уряді Курганського. В. Іванис заступав українську самостійницьку лінію. Та, не зважаючи на те, під тиском кол Дону, Терека та деяких українських чинників Кубані створено в січні 1920 р. об'єднання згаданих земель, під назвою Верховний Круг Дону, Кубані й Терека, а 21 січня того ж року дійшло знову до об'єднання Верховного Круга з Добровольчою Армією. І нарешті всі реакційні сили, що вже потапали, створили у страху перед заливом большевицьких військ Уряд Півдня Росії на чолі з А. Денікіном. Кубанський уряд не визнав цього "уряду" і Верховний Круг уневажнив свій договір з Денікіном, який при "владі" протримався ще всього трохи більш, як місяць (до 2 березня 1920). Наступ большевиків приневолив усіх, що боролися з ними, залишити Кубань з початком березня 1920 р. без виглядів на будь-який поворот.

Коли большевики опанували в 1918 році вперше Кубань, вони на 3-му Надзвичайному З'їзді Рад Кубані і Чорномор'я у днях 27-30 травня в Катеринодарі проголосили створення Кубанської і Чорноморської Радянської Республіки. Внедовзі після цієї ухвали, бо в часі Першого Північно-Кавказького З'їзду Рад у дні 7 липня 1918 року, схвалено створити Північно-Кавказьку Радянську Республіку, в яку вчленовано Кубано-Чорноморську Республіку. Майстром усіх цих творів був відомий грузинський большевицький діяч Г. К. Орджоно-

кідзе. З його та подібними прапорними йменнями йшли на Кубань об'єднані комуністичні сили Кавказу та Північного Кавказу. У травні 1920 р. Кубань і Чорномор'я були вповні окуповані Червоною армією.

Якщо розцінювати настрої Кубанської старшини і проводу Кубанського Краю у відношенні до українців, то ці настрої були на загал та назовні кволі. Їх розвій паралізував централістичний велико-російський шовінізм Денікіних, Алексєєвих і їм подібних. Козацтво перед своїми народними інтересами поставило на перше місце свої станові права, які сподівалися закріпити за собою при допомозі російських централістичних а то й монархістичних кол. Ця вузька станова клясовість поставила їх у рішуче недовір'я широких мас городовиків, які ставилися до українства з куди більшою одвертістю. І взагалі широкі кола козацтва інакше розуміли ряд проблем, як його верхівка, — а для цього хочемо зачитувати кілька характеристичних виявів національного почування кубанців до землі своїх батьків.

Коли в Чорноморській губернії, в якій станові різниці були знівельовані ще далеко перед першою світовою війною, зібралися були представники 29-ох зареєстрованих політичних, національних, громадських і професійних організацій, вони в дні 4 січня 1918 р. схвалили таку резолюцію:¹⁶

“Ми, представники політичних, національних, громадських, професійних організацій м. Новоросійська, зібравшись по заклику Чорноморської Української Ради 4 січня 1918 на сумісну нараду з приводу біжучого моменту й відношення до Української Народньої Республіки... прийшли до висновку... що українська демократія зробила до того почин проголошення Укр. Нар. Республіки, і проголошенням III Універсалу, під яким ми всеціло підписуємось... Постановили: а) просити Українську Центральну Раду про приєднання і включення нашого Краю в Укр. Нар. Рес.; б) запропонувати на обговорення і для підтримки цієї резолюції в найскоршому

¹⁶ П. Сулятицький: “Нариси з історії революції на Кубані”, Прага, 1925, стор. 132.

часі Губернському З'їздові представників Чорноморської губ.; в) довести про це рішення до відома Кубанської Законодавчої Ради і висловити побажання, щоб Кубанський Військовий Уряд, який безсумнівно поділяє Велику думку об'єднання всього українського народу в одну цілу і міцну державу, підняв би подібне питання і відносно спорідненого і близького нам Кубанського Краю; г) просити Генеральний Секретаріят УНР взяти на увагу оцю резолюцію, не відмовити нам в допомозі і підтримці і дати нам фінансову й матеріальну допомогу, яка буде потрібна; д) доручити Чорноморській Раді надіслати копії цієї резолюції Українській Центральній Раді, Генеральному Секретаріату, Кубанському Військовому Урядові, Кубанській Законодавчій Раді, Новоросійському Совету Робітничих і Салдатських Депутатів, місцевій владі.”¹⁷

Варт пригадати, що населення Чорноморської губернії вже 18 березня 1918 р. вимагало на всенародному вічу в Новоросійську, “щоб російська держава перетворилася в демократичну на основах федеративної спілки вільних і рівних народів і щоб Україна в межах поширення її людности отримала, як і інші нації, культурно-політичну автономію з окремою Думою або Соймом.”¹⁸

В липні того ж року представники українства Чорноморської губернії винесли ухвалу “Про приєднання Чорноморської губернії до України”. Коли згодом представники Кубані І. Макаренко та Ф. Щербина запропонували Чорноморській губернії, щоб ця приєдналася до Кубані, то чорноморці відповіли, що вони радо це зроблять, коли Кубань прилучиться до України.

Для характеристики всіх цих настроїв варт привести ще один історичний момент із другої сесії Кубанської Військової Ради в дні 24 вересня 1917 року, в якій брали участь представники України. Сесією проводив відомий нам вже Микола Степанович Рябовол, до речі, вихованець Київської Політехніки і військовий старшина. Коли посли України передали привітання Кубансь-

¹⁷ Там же, стор. 25.

¹⁸ Там же.

кій Військовій Раді, М. Рябовол відповів їм у російській та українській мовах, запрошуючи їх до почесної президії сесії. Він говорив:

“Браття, казаки лінейці, я убежден, что вы не осудите, а поймете вашими сердцами те чувства, какие наполняют мою душу... і не только мою, а души всех казаков черноморцев в настоящий момент. Привествуем же послов Матери-Украины языком наших отцов, дедов і прадедов!” (галас: “Просимо, просимо!”). Далі М. Рябовол говорив по українськи:

“Дорогі гості! Мачуха доля відірвала наших дідів запорожців від лона і закинула їх на Кубань. Більша ста літ жили ми тут сиротами по степах, по плавнях, по горах без матірнього догляду... Царі робили все, щоб вибити з наших голів, з наших душ, пам'ять про Україну і любов до матері. Царі хотіли зробити з нас душо-губів, хотіли, щоб ми, коли прийде слушний час, час зволення України, своїми руками задавили ту волю, щоб ми свої шаблі пополоסקали в крові Матері (голоси з місць: “Не діждали б, не діждали б!”). Так не діждали б цього ніколи... Хоч царі понівечили наші душі, та не вбили. І ми, діти, руки на матір не підняли б... Та минула лиха година... Прийшла воля і ми ожили. Ожили, і як вірні діти своєї Матері, йдемо тим шляхом, який указала вона, йдемо туди, де зорить уже любов між людьми, де жде і нас вільний союз вільних народів. Йдемо, і нас не звернуть на свої стежки централісти всяких проб, ні авантюристи всіляких марок, ні спасителі вітчизни від волі... Не звернуть, бо нам з ними не по дорозі...”¹⁹

Чи потребують ще будь-яких коментарів такі й інші вияви глибинних національних почувань кубанців до своєї рідної землі України?

ДО КУЛЬТУРНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КУБАНІ

На первісний характер українськості Кубані довелось нам звернути увагу вже раніше, цитуючи характе-

¹⁹ Василь Іванис: Боротьба Кубані за незалежність, Мюнхен, 1968, стор. 24 - 25.

ристику кубанського діяча та історика І. Д. Попка, автора відомої праці “Чорноморські козаки в їх цивільному й військовому побуті” в 1858 р.²⁰ Не розминається з цими думками теж праця Платона Зубова, що перший розробив історичний нарис про заселення Кубані запорізькими козаками, зрештою опублікований офіційними царськими чинниками під доволі дивачним заголовком “Подвиги російських воїнів у країнах закавказьких.”²¹

З літературного боку великі заслуги для Кубані має Яків Г. Кухаренко (1800-1862), до якого Тарас Шевченко писав: “Збирай, батьку, чорноморську старовину та присилай на моє ім'я, а я передаватиму в редакцію.”²²

Згадаймо при цьому, що безсмертний Кобзар України Тарас Шевченко постійно мріяв про те, щоб побувати на Кубані серед запорізьських нащадків. В листах до Я. Кухаренка він вітав кубанців словами “Всеїму товариству на Коші і за кошом доброго здоров'я”.

Кухаренко, близький приятель Тараса Шевченко, мабуть співпрацював з нашим генієм у досліді козацької спадщини, коли в журналі «Основа» появились були деякі його праці, м. ін. оповідання, нариси, п'єси. В. М. Орел, сучасний дослідник Кубані, підкреслює, що Кухаренко був великим талантом і “не тільки письменником, але й істориком, фолкльористом, етнографом.”²³ Над усім же був він патріотом своєї землі Кубані та досліджував її минуле. Кухаренко брав теж участь у писанні твору О. М. Туренка “Історичні записки про військо чорноморське”, видані в 1887 р. Вони охоплюють первісні часи українського поселення на Кубані, роки 1792-1832. Елементи історизму Кухаренка знаходимо і в його праці “Пластуні” та поемі “Харко — запорізький кошовий”, яку він підписав своїм псевдом Яків Мишковсь-

²⁰ І. Попко: Черноморские казаки в их гражданском и военном быту”, СПб., 1858, XIV, стор. 292.

²¹ Платон Зубов: Подвиги русских воинов в странах Закавказских, с 1800 по 1835 г., ч. 3, СПб. 1835.

²² Тарас Шевченко, Повне зібрання творів у десяти томах, т. IV, Київ, 1957, стор. 34.

²³ В. М. Орел: “Невідома історична праця Я. Г. Кухаренка”, див УІЖ, ч. 3, 1966, стор. 110.

кий. Бувши наказним отаманом Озівського і згодом Чорноморського військ, Кухаренко залишив також низку цінних літературних творів з побуту українських козаків на Чорномор'ї та Кубані. До них належить п'єса "Чорноморський побут" (1836), "Вівці й чабани в Чорномор'ї", "Вороний кінь" і "Чабанський словарь".

Багато даних про запоріжців-чорноморців зберігають у собі "Кубанские войсковые ведомости", що стали регулярно появлятися від 1863 р. та які згодом прибрали назву "Кубанские областные ведомости", що в них, починаючи з 1873 р. друкувались історичні матеріали. В ділянці дослідів над минулим Кубані працювали, крім згаданих уже, ще П. Короленко, Е. Феліцин (відома його праця "Матеріали для історії Кубанського козачого війська 1696 - 1896 рр.") та інші. Підсумком усіх праць, які появились про Кубань у ХІХ столітті, був твір Ф. Щербини "Історія кубанського війська" у двох томах, опублікований у Катеринодарі в роках 1910 - 1913.

Відомий дослідник та історик Запоріжжя Д. І. Яворницький бував на Кубані, щоб вивчити історичний процес розвою Запоріжської Січі. Коли він прибув удруге на Кубань у 1901 році, то "Кубанці привітно зустріли того, хто так старанно вивчає історію предків славного кубанського війська", — писала тогочасна преса.²⁴

З відродженням української літератури та виступом І. Котляревського в Україні з'явилися й деякі його проблиски на Кубані. Це позначилось передусім масовими постановками "Наталки Полтавки", організованих не тільки кубанськими професійними акторами, але й аматорськими групами.²⁵ Якщо мова про театр та його мистецтво, то згідно з доступними нам джерельними матеріалами аматорські гуртки на місцях та театральні ансамблі, які приїздили з України на Кубань з гостинними виступами, багато причинювалися до посилення стихійного радше етнографічного українства Кубані. Не даром В. Орел пише, що "за межами України, напевне,

²⁴ "Кубанские областные ведомости", 1901, ч. 6.

²⁵ "Преси М. Л. Кропивницького на Кубані", "Література України", ч. 38 (2108) з 1965 р.

український театр ніде не мав таких гарячих прихильників, як на Кубані. Нащадки запорозьких козаків свято берегли культуру своїх предків, з захопленням зустрічали тих, хто ніс їм передове мистецтво.”²⁶ В. Орел згадує і про труднощі, з якими боровся український театр і, наприклад, цитує з «Кубанского Курьера» (1910 р.) таке:

“Основною причиною труднощів українського театру треба вважати той спеціальний цензурний утиск, який тяжів з 1876 по 1905 рік взагалі над українською літературою. Драма українська особливо переслідувалась.”²⁷

На Кубані ці труднощі були подвійні, бо русифікаційний тиск, як ми вже раніше згадували, почався в ній дуже вчасно. Як відбивався цей тиск на кубанській літературі, про це каже найкраще факт, що поза Яковом Кухаренком та В. Мовою-Лиманським майже ніхто в літературній творчості на Кубані не вживав української мови.

Деяке зрушення в цій справі внесли письменники з України, що приїздили на відвідини Кубані, як от Миколаа Вороний, А. Калценко, В. Самійленко, В. Потапенко та інші. Окремо варт пригадати, що Кубанню та українською піснею в ній поцікавився був славетний композитор М. В. Лисенко, який тримав зв'язки з тією землею більш двадцять років та у висліді приготував до друку такі кубанські пісні, як “Вийхав Гонга”, Про кошового Кальнишевського, Пісня Головатого, Про Чепігу і Головатого і т. д.²⁸

Більшу активність у політичній площині викликала праця Української Револуційної Партії (РУП), яка зуміла заснувати у Катеринодарі свою клітину п. н. “Чорноморська Громада”, очолену С. Ерастовом. Діячі РПУ, як Симон Петлюра, Б. Мартос, П. Поятенко, А. Кучерявенко, П. Сумятицький, Ю. Коллард і М. Білінський відвідували Кубань та цікавились її українським побутом і культурою. Ступнево стали творитись культурно-освіт-

²⁶ Там же.

²⁷ Василь Орел: “Слово Котляревського на Кубані”, див. “Народна творчість та етнографія”, Київ, ч. 5, 1969, стор. 29.

²⁸ Василь Орел: “Збирач кубанських пісень”, див. “Народна творчість та етнографія”, ч. 2, 1967, стор. 39.

ні установи, об'єднувались любителі українського мистецтва тощо. Врешті з допомогою НТШ була заснована в Катеринодарі "Українська Книгарня", яку вів знаний пропагатор української книжки Юрій Тищенко - Сірий.

Є безспірним, що виявом потенціальної сили та духових вартостей кожного народу являється його шкільництво в усіх розгалуженнях. Шкільництво на Кубані стало інтенсивніше розвиватись у 80-их роках минулого століття. В той час у 136 станицях були створені Шкільні ради, які стали організувати школи а на вдержання цих шкіл відведено понад 30,000 десятин землі. Були великі труднощі з набуттям учителів бо до 1905 р. працювала на Кубані тільки одна учительська семінарія. Щоб заповнити цю прогалину, стали при вищепочаткових школах влаштовувати дво-річні педагогічні курси. Такі вищепочаткові і середні школи існували в Катеринодарі, Армавирі, Майкопі, Темрюку, Анапі. Для козачої старшини та більших чиновників була ще Реальна гімназія, для хлопців, а для дівчат — Дівочий Інститут.

В 1905 р. стали організувати середні і вищепочаткові школи по станицях, але російський уряд дивився на це кривим оком. Коли станиця Пашківська відкрила гімназію на свій кошт та вислала царю Миколі II телеграму про своє станичне свято з цієї нагоди, то цар мав відповісти: "Козаку ліпше мати нижчу сільсько-господарську школу."²⁹

Найкраще стояло шкільництво в станиці Полтавській. Крім коєдукаційної гімназії та семінарії тут було зорганізовано окремо учительську семінарію для хлопців. В Катеринодарі знову працювала дівоча учительська семінарія. Третю учительську семінарію відкрито в станиці Безскорбній. В 1915 р. дітей шкільного віку начислювано 273,640, а навчалось 196,267. Це в порівнянні до інших теренів в Росії був поважний відсоток. В тому часі було початкових шкіл 1,269, вище-початкових 45, учительських семінарій 3, а згодом 6, фахових 4, середніх 45, знову учителів понад 5,000. З вибухом революції в Росії та формуванням самостійницько-федеративного

²⁹ М. Омельченко: "Шкільництво на Кубані", Прага, 1927, стор. 10.

життя Кубані шкільництво значно піднеслося, бо вже в 1920 р. початкових шкіл було 1,600, вищепочаткових 240, середніх 120, учительських семінарій 6, учительських інститутів 2, високих шкіл 3 та один Медичний інститут (факультет). На жаль, все це, що творилося, творилося в російській мові. Така була дійсність. Російська мова була мовою панівною. Крім цього новоутворена Козацька влада Кубанського Краю була так стероризована військовим диктатом російської Добровольчої Армії, що вона навіть не відважувалась питання українського шкільництва ставити відкрито на денний порядок. Цю проблему видвигнула щойно приватна ініціатива козаків та іногородців. Початок зробила передова громадянка Катеринодару Б. В. Ротар, яка там же зорганізувала українську гімназію, а Г. В. Омельченко, отаман станиці Полтавської, став організувати семінарію, а радше змагав за те, щоб зукраїнізувати хлоп'ячу семінарію, яку було замінено на Військову семінарію. Коли ця справа не пройшла, тоді літом 1919 р. в Єйську зорганізовано українські учительські курси. В той сам час в ст. Полтавській при семінарії з російською викладовою мовою оформлено перший клас в українській мові. Обі семінарії, коєдукаційна та хлоп'яча, злились тоді разом а керму цієї школи обняв відомий педагог О. А. Левицький, який відіграв визначну роль в українізації станиці та Кубані.

Дуже слабо стояла в початках справа української преси. Тижневики «Чорноморець» та «Зоря» не могли розбудуватись. Причини цього були різні, м. ін. з одного боку зник української мови серед спільноти і, з другого, політичні впливи Добровольчої Армії Денікіна, яка мала тут свій довший постій та, як уже відомо, найбільш вороже ставилася до українського культурного відродження на Кубані.

Започатковане відродження Кубані з приходом денікінців припинилося прямо в зародках і такий стан тривав малоощо неповних три роки. Щойно з початком 1923 р. український рух став оживати та прибирати на силі. Немаловажний вплив на цю подію мало відрусифікування, яке проходило тоді на Україні. З кінцем 1923 р. на

Кубані вже працювали: 121 українська початкова школа, 8 шкіл другого ступня й один український педагогічний семінар в станиці Полтавській. Також стали творитись українські відділи при Робітничих Факультетах та Педагогічному Інституті в Краснодарі. Згодом там був створений Український Педагогічний Інститут ім. Миколи Скрипника, який став передовим сіячем українського відродження на Кубані. В цьому напрямі позначились його викладачі проф. Іван Шаля та доцент Петро Гребінник.

Враз з Українським Педагогічним Інститутом в Краснодарі став працювати "Дім Просвіти". Свою працю ця установа починала в російській мові, але згодом перейшла на мову українську. Вона видавала часопис »Просвіта« та закладала свої клітини в українських станицях. Тільки за рік праці після зорганізування товариства було при житті около 40 клітин цієї установи. В них працювали музичні, театральні та співацькі гуртки та організувались українські бібліотеки.

До 1925 р. появлявся в Краснодарі також український часопис п. н. »Радянський станишник«, який припинив свою появу в 1926 р. На його місце негайно прийшла українська »Червона газета«, яка була органом Північно-Кавказького Крайового Комітету ВКП(б). В історії українства Кубані цей часопис відіграв неоцінену роллю. Про це однак в наступному розділі.

В загальному мусимо ствердити, що згідно з історичною дійсністю большевицька адміністрація поставилась спершу до українського питання на Кубані куди уважливіше, як колишній царський режим, чи й ті, що після революції 1917 року намагалися насильно, військовою інтервенцією, привернути цей режим.

Мимо цього українізація шкільництва, що почалася була ще в 1917 році, продовжувалася і далі з виїнятком 1919-1921 років. Большевицька влада сприяла цьому природному процесові в початках, — і під кінець 30-их років малощо не в усіх школах українських осель було введено навчання української мови. В Педагогічному Кубанському Інституті став працювати український відділ Підготовки Учительських Кадрів. Впарі з цим серед

населення стала поширюватись українська книжка, у Краснодарі (як відомо, Катеринодар перейменовано на Краснодар) діяла книгарня Державного Видавництва України (вул. Красна 36). Що більше, почала виходити також українська районна преса: В 1931 р. начислювали 20 районних і колгоспних періодиків, редагованих в українській мові, — всі вони виходили кожний другий чи третій день. В різних місцевостях почали діяти й мистецькі театральні гуртки, з яких у скорому часі був створений Український Пересувальний (мандрівний) Театр, у якому працювали около 50-ти кращих акторів. Театр гостював і поза Кубанню та втішався великими успіхами.³⁰ Одним словом, Кубань прибирала українське обличчя. В такій настанові прийшов 1931 рік.

ВЕРШОК РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНІЗАЦІЇ КУБАНІ ТА ЇЇ РОЗВАЛ

Рік 1931 приніс для українців Кубані важливі постанови, що їх оформила президія Національної Ради Північно-Кавказького крайового виконавчого комітету. Ці постанови були проголошені в трьох виданнях, які себе взаємно доповняли. Перша постанова була з датою 21 квітня, друга з дати 27 червня а третя й остання з 19 липня того ж року. Основним змістом цих постанов був клич “радянську українізацію в дію”. Була постанова, що “весь радянський апарат від станичного до крайового мусить обслуговувати українське трудяще населення.”³¹ Таких ударних і вимогливих українських кличів на Кубані не було ані перед 1931 ані після цього року. Тому для історії варто віднотувати ще інші і важливіші з цих постанов. Покористуватись мемо постановами третього видання не тільки тому, що вони якнайширше охоплювали проблему, але теж і тому, що можемо покористуватися оригінальними документами, які були проголошені в «Червоній газеті» з дня 2 серпня 1931 р.

³⁰ Василь Орел: “П’єси М. Л. Кропивницького на Кубані”, “Літературна Україна”, ч. 38 (2108), 1965.

³¹ “Червона газета”, № 31, 2 серпня 1931 р.

Президія Національної Ради північно-кавказького крайового виконавчого комітету з 19 липня 1931 р. проголошувала, що двадцять районів Кубані мали бути повністю українізовані тому, що там українське населення проживало великою більшістю. Сюди належали такі райони: Абінський, Озівський, Брюховецький, Ейський, Кашарський, Кушівський, Канівський, Краснодарський, Коренівський, Лено-Калитвенський, Мілеровський, М.-Курганський, Павлівський, Приморсько-Ахтарський, Староминський, Слав'янський, Сіверський, Таганрозький, Тимошівський, Темрюцький. Українізації підлягали в цих районах всі апарати станичних, районних, державних, радянських, кооперативних організацій та установ, включно органи ДПУ та військові. «Були райони, де була проголошена частинна українізація. Їх було одинадцять. Вони такі: Винодленський, Гігантівський, Гаряче-Ключівський, Есентукський, Зимовнеківський, Мечетинський, Невинномиський, Ремонтинський, Кримський, Курсавський і Анапський. В цих районах мали бути зукраїнізовані апарати окремих станичних і сільських рад (як також апарати організацій цих рад), де українці становили абсолютну більшість. Було встановлено кілька реченців цієї українізації. Для 20 районів, де мала бути тотальна українізація визначувався час 1 вересня 1931 р. з повним завершенням 31 грудня ц. р., знову для одинадцяти районів, де мали бути тільки українізовані станиці і сільські громади визначувався час 1 січня 1932 р.

Офіціоз Північно-Кавказького Крайового Комітету «Червона газета» був поставлений на послуги українізаційного процесу на Кубані. Редакція й кореспонденти постійно звітували цілими сторінками про хід українізації шкільництва, урядів, партійних органів, влаштування курсів для дорослих, організування гуртків вивчання української мови тощо. «Червона газета» п'ятувала при тому «великодержавний шовінізм» — русотяпство, яке на кожному кроці виставляло роги проти відмосковщення Кубані. Був пасивний і відкритий опір цьому процесові. Найбільш він проявлявся серед партійних російських чиновників місцевого походження, як також тих,

яких надсилали на Кубань з півночі. «Червона газета» відважно про все писала. Щоб збагнути настанову цього процесу та розгорнутість «Червоної газети» зачитуємо хоч декілька часописних заголовків цього органу. І так: «Брюховецький район — бери на буксир таганрозький» (7. 8. 1931). Звідси довідуємось, що в Таганрозькому районі жило тоді до 90 відсотків українського населення, але на 451 співробітників районних установ було тільки 23 українців. Звичайно, що тут українізація не поступала, як в інших районах а «Таганрозька газета» видавалась російською мовою. В дні 10 серпня того ж року писала «Ч.Г.»: «Гарячим залізом випекти великодержавний шовінізм у практиці проведення українізації». В два дні пізніше «Червона газета» наголошувала, що в Кушівському районі співробітники районних організацій «виявили» вороже ставлення до українізації. Про це теж писала районна газета «Колгоспне приозів'я». Були труднощі в Сіверському районі, який налічував 80 відсотків українського населення. Там панував «одвертий великодержавний шовінізм». На пошті урядники заявляли: «Говоріте по-руські, ми не українці, а поєтому вас не розуміємо» (15 серпня 1931). Райрада профспілок, прокуратура, нарсуд, райтваринспілка та райплодовач — «навіть не починали українізації», писав цей часопис. Брюховецька райгазета «Набат» писала: «на папері за українізацією, а насправді проти». Це саме повторила «Червона газета», даючи до того стосовний коментар. Знову про Краснодарський район «Червона газета» вітувала, що «за вивісками українізації існує великодержавний шовінізм» і що «в Краснодарі панують великодержавні настрої» (20. 8. 1931). Саме тоді запроваджено, що число українців в цьому районі доходило до 85 відсотків всього населення.

Коли надходив шкільний рік в 1931 р. «Червона газета» піднесла гасло «Бути на поготові прийняти 200 тисяч учнів українців». Тоді теж писалось про те, щоб «зламати опортуністичне ставлення до нового навчального року і негайно укомплектувати школу українськими учителями». Можна в безконечність наводити цитати з

»Червоної газети«, яка є найкращим документом та реєстратом успіхів і недоліків українізаційного процесу Кубані 1931 - 1932 рр. Сторінками можна цитувати шептану пропаганду, яку вели щоденно різні рұсотятпи, які поборювали право українців на їхню рідну мову та їхню українську культуру на їхній праїдній землі. Все це сумлінно віднотувувала »Червона газета«, заподаючи прізвища та місцевості. Це саме робили такі районні часописи, як »Колгоспник« Сіверського району, »Червоний стяг« Краснодару, »Колгоспне приозів'я« Кущівського району, »Зоря комуни« Невинномиського району, »Набат« Брюховецького району, »Знам'я ударника« Канівського району, »Червоний тютюнник« Абинського району та інші. Ці та інші часописи друкувались в українській мові, а тільки деякі з них містили матеріали в російській.

Мимо великих труднощів у відмосковщенню Кубані український процес поступав вперед. В деяких станицях була розгорнута масово - роз'яснювальна робота, а де її не було туди спрямовувано критику на сторінках »Червоної газети«. З правила, за нею піднимали голос районні газети. Увесь українізаційний процес проходив під кұтом встановленої партією ленінської національної політики та радянської українізації. Треба пригадати, що ЦК ВКП(б) прийняв був в 1929 р. платформу, яку коментував М. Скрипник так: "Приєднання до України суміжних з нею територій Російської Федерації, заселених українською більшістю населення, є шляхом до ліквідації колишнього колоніального стану українського народу."³² XVI зїзд ВКП(б), який відбувся літом 1930 р. теж звернув увагу партії "на боротьбу проти ухилів у національному питанні", а зокрема проти великодержавного шовінізму, як головної небезпеки у розгортанні партійної праї. Всі ці акти мали велике значення в українізаційному процесі не тільки Кубані, але теж інших територій як Курщини, Вороніжчини, Донеччини, а які перебували у складі Російської Федерації.

³² Див. "Твори Скрипника", видання Державного Видавництва України", Київ, 1929.

На жаль, 1932 рік був зворотним пунктом в українських заходах. В тому році закрито, насамперед, усі українські школи та українські паралельні відділи, які існували при російських школах, зліквідовано й український відділ Краснодарського Педагогічного Інституту. Майже водночас були теж закриті всі українські часописи. Що більше, всіх тих, які виявили себе в українізаційному процесі, — у шкільництві, чи пресі, стали репресувати. Був це черговий драматичний етап трагічної примусової колективізації, яку почато на Кубані у 30-их роках. До масового голоду долучились масові вивози козаків і городовиків, — тепер оба ці стани стали ділити одну і ту саму долю. Були випадки, що поголовно і примусово вивожувано дослівно цілі станиці, з яких найбільш потерпіли Полтавська, Брюховецька, Уманська. Трагедію Полтавської станиці відновує очевидець ось як:

“Під командою Лазаря Кагановича, зимою в 1932-33 роках, всіх мешканців станиці Полтавської силою примусу війська вивезено до зауральських пралісів нижнього Тягилу та всіх там виморено голодом та холодом і поховано по великих братніх могилах. А в час примусового виселення станиці Полтавської в ній було біля 35 тисяч населення. З цього було залишено в станиці 49 родин, в більшості москалів та частини зрадників-прислужників окупанта. Окрім цих ще оцілили в живих ті мешканці станиці Полтавської, що в часі висилки не були в ній.

В часі виселення мешканців-козаків станиці Полтавської, до теплих їх помешкань, що залишилися з повним устаткуванням, в цей же час було поселено таку ж кількість родин з Московщини та саму станицю перейменовано на станицю “Красноармейская”. Таким чином сьогодні в юрті станиці Полтавської (Красноармейської) замість нащадків Українських Запорозьких Козаків з Полтавщини мешкають москалі. Їм тяжко вимовляти козацькі слова та називиська, то вони по 2-ій світовій

війні почали впроваджувати до вжитку замість слова “станція” свою московську назву — деревня.”³³

Петро Волиняк, тоді учитель української мови і літератури в семирічній школі Ново-малоросійської станиці, яку в народі звали ще Бірючою, описав дуже докладно розгром українізаційного процесу у своїй праці (спомині) “Кубань — земля українська, козака.”³⁴ Інтенсивна хвиля українізації проходила на Кубані саме в тому часі, коли була розвинена пропаганда колективізації, пише Волиняк. Населення Кубані без уваги на національне походження ворожо поставилось до колективних заходів. Колективізація та хлібоздача була саботована. “Увесь цей опір населення було приписано українським національним процесам”. Це дуже вміло використали русотяпські партійні апаратчики, які нап’ятували українізацію як “кулацько-петлорівський націоналізм”. В 1932 р. появилася постанова ЦК ВКП(б) за підписом Сталіна “про позачергову, надзвичайну чистку партії і комсомолу в районах Кубані”. Ця чистка пішла по лінії ліквідації тих, які заступалися за українізацію, хоча назовні їх ліквідовано за те, що саботують колективізацію та хлібозаготівлю. В станицях Кубані грасували загони ГПУ. Господарства розкоркулювано, а чоловіків і жінок арештовано сотнями. При тому “глуха чутка про скору ліквідацію українізації ходила по Кубані”, пише Волиняк. Впарі з тим перестали приходити українські часописи з Ростова, Харкова, Києва. Офіційної заборони не було на ці часописи, але й часописи не приходили. Скарги не помагали, а на пошті чиновники повторяли ту саму пісню “Будете російські читати, ці приходять добре.”³⁵

Врешті прийшла вістка, що ГПУ розгромило Полтавську станицю. В офіційній пресі нічого не писалось про це, пише Волиняк. Тільки «Молот», російський відповідник «Червоній газеті» написав ляконічно наступ-

³³ “Примітка про станицю Полтавську”, див. “Вільне Слово”, тижневик, Торонто, ч. 18 з 29 квітня 1972.

³⁴ Видавництво “Полтава”, Буенос Аайрес, 1948.

³⁵ Там же, стор. 62 - 63.

ний некролог: “Нет больше станицы Полтавской — националистического кулацко-петлюровского гнезда на Кубани! Есть станица Красно-армейская”. Терором здушено все. Колективізацію та українізацію заварено в одному казані репресій та страхіть.

Таких кошмарних картин нотовано на Кубані безконечно й щоденно. Була це продумана затія безоглядним терором знищити не тільки українського духа, але й усі зовнішні його вияви. На місце виселених приходили поселенці з північної Росії. На Кубані залягла знову тяжка змора послідовної русифікації, тим разом советської.

Заходить питання який стан українства на Кубані під цю пору?

Згідно з советською статистикою, у Краснодарському Краю (терени Кубані та Чорноморської губернії) жило в 1926 році 3,557,000 усього населення, в 1959 — 3,762,000. З цього числа в 1926 році записалися українцями — 1,674,000, росіянами — 1,460,000, горцями — 172,000, вірменами — 79,000, німцями — 38,000, греками — 35,000, білорусами — 27,000, інші національності — 72,000. Яка кількість українського населення сьогодні — важко встановити, бо советські статистики останнім часом це питання вповні промовчують. Деякі демографи на Заході оцінюють кількість українців на Кубані під сучасну пору на кругло два мільйони душ. Та яка б ця кількість не була, — а вона з певністю коливається від півтора до двох мільйонів, — то не зважаючи на пропагандивний “лібералізаційний” курс сучасного режиму та десталінізацію, українське село на Кубані є і далі в такому ж оплаканому стані, як було за царату до 1905 року. На Кубані немає українського шкільництва, немає української преси, немає української книжки. Якщо і знаходяться тут якась українська книжка чи часопис, — то вони надходять сюди тільки з теренів УРСР, а місцевого українського друку зовсім немає.

Директор Краснодарського Центрального Книжкового Магизину зробив у 1965 р. ствердження, яке для характеристики сучасної доби на Кубані варт зачитувати.

“Раніше, коли покупці цікавилися українськими виданнями, — казав він, ми нічого не могли їм запропонувати, крім перекладної літератури. Та й сумнівалися, чи користуватимуться українські книжки належним попитом.”³⁶

Це ствердження вельми документально доводить, що до 1965 р. після другої світової війни офіційні чинники на Кубані не то що нічого в українській мові не видавали, але теж не доставляли українському читачеві книжки в його рідній мові, яку можна було спровадити з Києва чи іншого українського видавничого центру.

Інший начальник, але на цей раз із “Крайсоюздруку”, П. Гичкін, у своїй заяві щодо українських періодиків на Кубані ані словом не згадує, щоб якісь друки в українській мові появлялися на Кубані, зате зазначає, що “широку популярність на Кубані мають українські журнали і газети (очевидно, надіслані з України — М. Г. М.), особливо «Перець», «Вітчизна», «Радянська Жінка», «Дніпр» та з газет «Літературна Україна» і «Радянська Культура».”³⁷

Щойно в 1965 р. Краснодарський Центральний Крайовий Книжковий Магазин “направив до Києва спеціального товарознавця, щоб він підібрав необхідні книжки”, каже директор цього ж магазину, стверджуючи в дальшому, що “вже одержали їх на значну суму і з успіхом продають”. В цитованому інтерв’ю той сам директор впевняє, мовляв, “найближчим часом у нас (у Катеринодарі — М. Г. М.) буде обладнано автолавку, яка зможе донести українські твори до сільського читача.”³⁸

Чи донесено ці твори до сільського читача і як далеко “донесено”, — на цю тему не знаходимо в советській пресі ніяких заміток. Все це звучить так, наче відкриваємо якесь нове колоніальне африканське плем’я.

Поганенько на Кубані і з творами Тараса Г. Шевченка, яким часто прикриваються в СРСР, проголошуючи всякі політичні акції, коли читаємо:

³⁶ “Літературна Україна”, ч. 75 (2044), 2 жовтня 1965, див. В. Орел: “Українські книжки на Кубані”.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же.

“Відкритий недавно в Музеї (мова про Отраднинський Історико-Краєзнавчий Музей, — М. Г. М.) Шевченківський відділ покищо єдиний на Кубані. По к р у п и н ц і (підкреслення наші — М. Г. М.) збиралися для нього матеріяли, що розповідають про життєвий і творчий шлях Тараса Григоровича. У хорошого починання знайшлися справжні друзі, і на адресу музею стали надходити цікаві експонати з Києва, Хмельницького, Львова та багатьох інших міст України.”³⁹

Ні словом не сказано в нотатці, що в тій справі зробило, чи робить, міністерство культури та освіти РСФСР. Не сказано, бо це міністерство, а теж партійні кола, ані пальцем не кивнули в тому напрямі, щоб українського читача в РСФСР забезпечити потрібною українською книжкою та часописом. Ставити запит до міністерства шкільництва РСФСР у справі українських шкіл на Кубані, — це те саме, що кидати горохом до стіни. В цій справі, як писав Т. Шевченко, “на всіх язиках все мовчить”. Відбувається “зближення націй”, тобто русифікація.

Емські укази не перевелися. Їх стосують тут в іншій формі, як це колись, за царів Олександрів.

Кубань, яка змагалася за свою незалежність, як теж за федерацію з Україною та Росією, стала колоніальною провінцією не тільки сталінського, але й сучасного большевицького режиму.

Про важку змору советської русифікації Кубані свідчать достовірно дані з досліджень Л. Н. Чижикової, які з’ясовані в її праці п. н. “Заселення Кубані і сучасні етнічні процеси”, друковані 1963 р. в “Советській Етнографії”, за місяці листопад - грудень, у Москві. До речі, по-вище видання — це офіційне видання Академії Наук СРСР. Чижикова в цій праці стверджує, що сьогоднішня Кубань втрачає українське обличчя в користь росіян. Це діється наслідком прилучення Кубані в склад Російської Федерації як також наслідком примусового впроваджен-

³⁹ “Літературна Україна”, ч. 48 (1810), 15 червня 1962, див. “Листи з Кубані”.

ня російського шкільництва, яке почалося тут після 1932 р. Про це вона висловлюється дослівно так:

“Помимо социально - экономических преобразований, способствовавших тесному общению населения, важную роль сыграли включение исследуемой территории в состав Российской Федерации и школьное обучение на русском языке. Большинство украинского по происхождению населения, родившегося на Кубани, живет среди русских и при определении своей национальности решающим для него становится место рождения или длительное проживание в одном месте” (стор. 36).

Які наслідки цієї національно-вбивчої політики в стосунку до українців на Кубані можуть свідчити цифри Всесоюзного перепису ССРСР з 1959 р., згідно з якими в Краснодарі в тому часі занотовано рускими 89.4% всего населення, знову українцями тільки 3.9%. Щоб краще зрозуміти ці цифри україно-фобної політики на Кубані, пригадаймо собі ще інші цифри Всесоюзного перепису ССРСР з 1926 р., в якому заподається, що в Кубанській окрузі (до якої, між іншим, вчислявся Краснодар), на 1,278,134 населення українцями назвали себе тоді 850,985, знову рускими тільки 384,462. Ці статистичні дані беремо з цитованої праці Чижикової (стор. 34). Отже, около 70 відсотків населення Кубанської округи заподали себе українцями в 1926 р. тоді, коли в 33 роки советської влади там же їх зведено до 3.9 відсотка. Якщо брати мовно, то ця справа мається ще трагічніше, бо згідно з даними Чижикової тільки 40.69% з цього відсотка (3.9) говорить ще українською мовою, інші вдома користуються російською мовою. Ці неімовірні цифри мово- та етно-вбивства, які визначають смерть українського елементу на Кубані, стурбували навіть режимну дослідницю Чижикову, коли вона пише, що “при вереведенні перепису населення в 1959 р. могли трапитися помилки”, правді, як вона дальше наголошує, вони могли бути “незначні”.

Які не були б помилки та недотягнення статистичних офіційних реєстрів й які вони не відбивали б урядові тенденції, мусимо прийти до незаперечного заключення, що українці Кубані, живучи під опікою Російської СФСР, не

користуються рідним словом ані в шкільництві, ані в місцевій адміністрації, як також не мають можливостей на місцеву українську пресу, журнал та книжку. Це гірш якогобудь колоніального панування в Африці чи Азії. Практикується тут-нечуване і ненотоване в історії мово-та етно-вбивство в користь пануючого російського елементу та його імперії.

Пам'ятник запорожцям на Тамані.

УКРАЇНСЬКІ КОЗАЦЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА ДОНУ

Простірний клин землі, який всовується між український материк і Кубань зветься в популярній мові Донщиною і в історичній — Областю Війська Донського. Ця земля донських козаків, положена в басейні ріки Дону та Дінця, знаходиться менш-більш між 40 а 44 паралелюваннями та 47 і 53 рівнобіжниками.

Українські поселення почалися на цій території вже в часі 16-го століття, але поважніший вплив українських козаків почався у XVII та XVIII. Ці поселення мали подібні початки як козацькі чи запорізькі на півдні і можна б їх навіть уважати за продовження української етнографічної території як би не заіснували були в них окремі соціальні і політичні чинники, категоризували ці поселення за типовими характеристиками та не поставили їх у так звану закордонну групу українських поселень. Історична Донщина покривається в основному зі сучасною Ростовською областю та частинно захоплює Ставінградську, Балатовську і Каменську область та навіть дещо Краснодарського краю на півдні. Вся ця територія адміністративно належить сьогодні до РСФСР. Частина історичної Донщини, — Донецький басейн, — як суцільна українська територія, — включена в УРСР.

Одним із перших українських поселень в цій полосі був Черкаськ. Його заснували українські черкаські рибалки запорожці. Польські і московські документи згадують про українських запорожців, які поселивались на Дону. В 1621 р. московський висланник на Дін звітував, що українці приходять сюди групами. Приходило сюди також українське селянство, яке прилучувалось до козаків. Царський уряд був проти цієї практики і в роках 1736 і 1740 вислано на Дін накази зі заборонаю жити “малоросіянам” в козачих городках.

Рівнобіжно з українськими поселенцями на Донщині стали осідати тут москалі, які приходили сюди з верхнього Дону знад ріки Хопера. Цих і тих гонили сюди феодальні утиски, — пошуки за свободою та кращими життьовими умовами — були для всіх поселенчим стимулом. Спільно стрінулися вони тут з іще однією проблемою, а саме самообороною перед степовими тюрко-татарськими нападами. Це стало збивати їх в самооборонну спільноту, яка стала набирати своєрідної організації військової системи й остаточно оформилася у так зване Всевелике Військо Донське. Верховною владою його був військовий круг на чолі з військовим отаманом, осавулом та писарем. В 17 столітті Донщина добилася в царського уряду повної самоуправи, створюючи Область Війська Донського: Великий Військовий Круг остаточно вирішував в справах війни чи миру та союзів із сусідами, на його зібранні вибирали теж старшину, оформлювано фінансові справи тощо.

Коли в 1763 р. переведено перепис донського населення, то українці, звані тут в той час черкесами, замешкували вже у 232 місцевостях. Одні з них жили в станицях, інші належали до панських дворів.

Національно-культурні взаємини устійнилися на Донщині так, що росіяни заселили горішній та середній біги Дону і вузьким “коридором” в полосі Долішнього Дону дісталися аж до Озівського моря. Українські поселення простягалися на півдні та на сході Донщини і тут вони були насправді продовженням української етнографічної території. Посилена хвиля української колонізації цих теренів зв’язана зі знесенням панщини. Крім українців та москалів поселялись тут теж, передусім по містах, вірмени, німці, жиди і греки, а в полудневих степах жили ще й калмики. Впарі з тим відсоток козацького населення став поважно мінятися в некористь козаків чи пак радше козачого стану. В 1886 р. некозацького населення було 44%, 1895 — 50.5%, в 1910 — вже 60%.

Про ріст українського населення на Донщині говорять статистичні дані. Коли з наказу царського уряду переводили в 1761 р. перепис “усіх малоросіян на велико-

російських землях та в слобідських полках”, то згідно з підсумками цього перепису українців в Області Війська Донського було всього 761 душ чоловічої статі (всіх українців на всіх згаданих теренах налічували тоді 513,971 душ). Після третьої переписної “ревізії” занотовано їх уже 20,422 особи, після четвертої в 1782 р. — 26,597 душ, а після п’ятої в 1795 р. — 58,500 душ чоловічої статі. Якщо помножити цю цифру через чотири (мати і троє дітей), матимемо на Донщині 232 тисячі українського населення.⁴⁰

На основі статистики з 1897 р. українці творили 28% всієї людности Області Війська Донського і росіяни 66.8%. На інших припадало 5.2% згідно з цією ж статистикою, українці переходили росіян лише в Таганрозькому повіті 61.7%, бо в інших повітах були в меншості: в Донецькому їх було 38.9%, Ростівському 33.6%, Сальському 29.3%, Черкаському 18.9%. Якщо рівняти ці відсотки з переписом 1795 р., то кількість українців у 1897 р. повинна була бути куди більша.

З початком першої світової війни Область Донецького Війська займала 146,606 кв. км. та мала 3,876,000 населення. Українці творили 28.9% населення, що й дало 1,089,000 чоловік.⁴¹

Всеросійський з’їзд “трудового козацтва” в Москві з 1920 р., що був протиставленням попередньому козацькому з’їздові з 1917 (той забезпечував козацтву автономні права) виніс постанову, що “Козачество отнюдь не является особой народностью или нацией, а составляет неотъемлемую часть русского народа”. На основі такої постанови большевицький уряд включив малоцщо нецілу Донщину в межі РСФСР і до УРСР приділив лише Таганрозьку полосу та частину Донецького і Черкаського повітів. В 1925 дещо з того знову прилучено до РСФСР. Таким чином при Україні залишилися лише невеличкі крайні райони Донщини. Велика частина т. зв. укра-

⁴⁰ В. М. Кабузан: Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років, див. УЖ, 1960 ч. 6., стор. 161 - 164.

⁴¹ Д-р Степан Рудницький: Основи землезнання України. Ужгород, 1926, стор. 23.

їнської Донщини, яка є сьогодні в адміністрації РСФСР, це простір коло 28,800 кв. км., на якому в 1926 р. жило 178,000 душ, з того 76.8% українців (у селах українців було 81.8%, в містах 33.9%).⁴² На іншу мову, 597,000 українського населення опинилося в РСФСР.

З погляду культури українці мали великий вплив на життя Донщини. Головним носієм цієї культури була Києво-Печерська Лавра. Її вплив помітний аж до половини XIX століття, коли і на цьому відтинку почалася інтенсивніша русифікація. Українські впливи помітні передусім у будівництві церков та соборів, і це виразно доказує *Вознесенський собор* у Старочеркаській станиці (1708), кам'яна церква в *Аксайській станиці*, церква св. *Димитрія в Ростові*, дерев'яна церква у *слободі Покровській*, *Троїцька та Микольська церква в Таганрозі*. В церквах були богослужебні книги друкovanі в Києві. Те саме було і з церковними ризами та церковним письмом, — все це виготовляли згідно з українською традицією. З наступом русифікації все було заступлене зразками, які приходили з півночі.

Був теж помітний український стиль у житлових будівлях козацької старшини. Все це влаштовувалося так, як в Україні. Навіть у назвах були подібності. — Житлові будинки звались не інакше як куренями. Козацьке вбрання старшин до кінця XVIII віку нічим не різнилося від такого ж в Україні. Старшинські титули, військові: отаман, осаул, сотник, хорунжий — теж були живцем взяті з України. Декоративне мистецтво, кераміка, тканини, рушники, плахти — все йшло сюди з України. Кінець першої половини XVIII століття був зворотним пунктом у культурній течії Дону, — прийшла доба занепаду та російських впливів. Політичний хід подій того часу на Дону, який був інспірований царатом, ускладнив відношення донських козаків до України. Змагання між запорожцями й донцями за опановання рибальства на Озівському побережжі теж поважно скомплікувало сусідське співвідношення. Згодом донці були вжиті до ліквідації повстання Гонти і Залізняка, а ще пізніше

⁴² Енциклопедія Українознавства, Словникова частина, т. II, стор. 578.

взяли участь у руйнуванні Запоріжської Січі. Це мало поважні і тривалі наслідки на все українське життя на Донщині.

Інакші були взаємини запорожців і донців до того часу, зокрема ж у добі українського відродження. В 1632 році донці і запоріжці підписали угоду про взаємну допомогу і повідомили про це Москву. Те саме було повторене в 1685 р. Б. Хмельницький та І. Брюховецький писали листи до донців. Донці і запорожці здобули разом фортецю Озів в 1637 р. і сюди донці перенесли були навіть свій військовий штаб. Запорожці допомагали донському повстанню К.Булавіна в 1707-8. Москва маневрувала гетьманським урядом так, що навіть Мазепа був змушений виступити поруч царських військ. Провал Булавінського повстання був для донців тим, чим була Полтава для українців. Повстання О. Пугачова (1773-1775) не поправило нічого, — його провал закріпостив донців ще більш та царський уряд не тільки накинув їм казньонну систему правління (іменування, а не обирання старшин!), але й став посилювати на Донщині російські культурні впливи.

Донці, які склали присягу на вірність московському цареві ще в 1671 р. були зобов'язані давати йому військо, вдержуване їх власним коштом і ще в першій світовій війні вони поставили 57 полків добірної кінноти. Слабкістю донців було знане вже нам з Кубані явище: з одного боку витворився багатий козацький стан і з другого — біднота, якій тут давали назву "голитьба". Ця "голитьба" чи іногородні були використані в часі російської революції проти Донського козацтва та всієї його системи.

Після повалення царату донці відновили виборний козацький устрій правління, проголосили Крайовий Уряд на чолі з ген. О. Каледіном і прийняли конституцію "Все-великого Війська Донського". Військовим отаманом, що рівнявся своїм становищем президентові в республіканській системі став П. М. Краснов, а головою Великого Військового Круга В. Харламов. Як уже знаємо, донці й кубанці співпрацювали в "Південному Союзі", спрямованому на повалення большевицької влади. З українсь-

кими державними чинниками були донці в добро-сусідських взаєминах, уряд український дозволив був їм теж на перемарш їхніх полків з західного фронту. Між Доном і Україною були встановлені дипломатичні зв'язки і 7 липня 1918 року був підписаний договір про взаємне визнання встановлених кордонів. Українським представником на Дону був спершу М. Славинський і згодом ген. М. Середин, від Дону в Києві був ген. Я. Черячукин. За деякий час була також встановлена спільна комісія для остаточного виправлення кордону між Україною й Доном та налагоднані добросусідські можливості для взаємної торгівлі і транзиту. Але водночас Дон співпрацював з консервативними російськими колами над відбудуванням Федеративної Росії, в якій Дон мав бути незалежною автономною державою, — і тим самим на довгий час став опірною базою цих сил проти наступаючих большевицьких військ.

Як ми вже згадували, відродження українського національного руху на Дону почалося після 1905 року і його центральними осередками були Таганріг та Донецьк. Вельми активний був теж кооперативний рух, в якому виявили себе брати Мазуренки, Семен і Юрій і під ширмою “Крестьянского Союза” велася також національно-культурна та політична праця.

В Таганрозі діяла ще й Українська Громада та (при ній) театральний гурток. Театральні гуртки вели працю і по станицях, чи пак куренях, коли була оформлена держава Дону. Українці мали дозвіл на культурну працю і вели її повним ходом, з фінансовою підтримкою Міністерства закордонних справ Української Держави, на чолі якої був тоді гетьман П. Скоропадський. Завдяки цьому розвинули були також свою працю видавництва.

Після приходу на Дон советської влади українізаційний курс вдержувався далі і в Таганрозі в союзі шкільних робітників та народній освіті працювали українські інструктори та організатори і були створені українські школи, елементарні та середнього типу. Такі ж організатори працювали і в кооперації. В першій половині 30-их

років увесь цей дорібок був розгромлений, працівники розігнані і почався посилений русифікаційний курс. У порівнянні з Кубанню український національний рух на Дону був куди квалітійший, великою його неаостачею був брак місцевої української інтелігенції. Русифікація пішла надто глибоко і треба було братися виполувати її з корінням. Але і на Кубані, і ту станові інтереси пішли поверх національних, подавляюча російська інтелігенція на Дону вирішила його національний характер. Таких же великих шкід українству завдала на Дону сталінізація, з велитенськими жертвами в часі прмиусової колективізації та штучного голоду 1932 - 33. Козаків позбавляли громадянських прав, не допускали до військової служби, — вони стали зокрема після 1937 р. своерідними на рідній землі ізгоями, викидьками спільноти, яких цьковано з усіх боків.

Велика частина донців і кубанців в часі другої світової війни станула по боці німців і знову підняла змаг за незалежні козацькі права Дону і Кубані. Основою цього руху стала кубанська й донська еміграції, які зосередилися були головно на терені Югославії з центром у Београді (Білгороді). Вони й оформили т. зв. Козачий Корпус (25,000), використовуючи для нього також полонених Червоної Армії. Після капітуляції аліантські війська передали СССР коло 15,000 полонених донських та кубанських козаків та близько 2,750 старшин, і були вістки, що всі передані полонені козаки в руки большевиків були знищені, а вищі старшини, як от генерали Андрій Шкуро чи Султан Шагін-Гірей: (черкес) були публічно повішені в Москві. Крім того й велика частина донсько-кубанської еміграції з першої світової війни, зокрема з тієї, яка вийшла була з російським ген.Врангелем, була захоплена на Балкані частинами НКВД та вислана в Сибір. Такий був трагічний фінал незалежницьких елементів Дону і Кубані. На еміграції на Заході ще й досі живе понад 15 тисяч тих, які не хотіли скоритися сучасним володарям їх донської і кубанської Батьківщин.

УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ У СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА ЇЇ ПІВНІЧНІ ФОРПОСТИ — КУРЩИНА І ВОРОНІЖЧИНА

Схематично цей розділ виходить поза історичні межі, прийняті в нашій праці. Однак Курщина і Вороніжчина в кінцевій історичній фазі повністю гармонізує з долею українських поселень у царській Росії та Російській СФСР. І тому теж ці етнографічні землі включаємо до нашого переселеного масиву Кубані, Дону, Надволжя, Сибіру, Центральної Азії та Далекого Сходу.

Справа в тому, що у склад Московської держави 17 і 18 сторіччя входила велика полоса української етнографічної землі, що її названо Слобідською Україною, або Слобожанщиною. До Слобідської України належали терени таких сучасних областей, як Харківська, східня частина Сумської області по річку Сейм, північна частина Донецької аж до річки Бахмутки, північна частина Воронежської, Правобережжя Дону від міста Коротоояка до міста Богучара та південна частина Курської області, приналежна тепер до новопосталої Білгородської.

Як знаємо, Курськ був пограничним містом Київського князівства в XI столітті і згодом навіть столицею Курського князівства. Але в ході історичних подій Курськ став уже в 16 ст. пограничним містом Московської держави, — тоді серед безплідних або малолюдних просторів, знищених монгольськими та татарськими нападами. Українці, козаки і селяни, з Правобережжя та Лівобережжя, тікаючи від соціального ярма польської шляхти, стали перебігати аж у ці небезпечні сторони та закладати поселення, звані “слободами”, від чого й пішла сама назва Слобідської України. Це була водночас одна з перших оборонних ліній півночі, збудована українськими козаками та селянами в рр. 1635 до 1640 по шляховій

сполуці таких городів, як Хотмиськ, Вольне, Болховець, Білгород, Короча, Новий Оскіл, Усеред. В 1638 р. поселились тут козаки Я. Острянина, які після козацько-селянського повстання осіли на Чугуївському городищі і знайшли в ньому та околицях тимчасовий спокій. Так поставла оборонна смуга, що “покривала згори” головні шляхи нападів татар та кочових орд — Муравський шлях, так звані Ізюмську та Кальміюську сакми. Це будівництво осель та довкільних фортець продовжувано і в пізніших десятиріччях та просовувано захисну смугу на захід, а всю її заселювано українцями, по-тодішньому черкасами, з Полтавщини, Київщини, Чернігівщини та інших обширів. “Російський уряд у той же час за їх допомогою значно зміцнював південну окраїну Росії”, — стверджує М. Т. Дяченко.⁴³ В 1652 р. оформлено фортецю Острогозьк, в якій змістя осіло 2,000 українців на чолі з І. Дзіковським.

Наприкінці 70-их років XVII ст. московський уряд став будувати нову захисну смугу по лінії Новий Оскіл, Дворічна, Цареборисів, Ізюм, Савинці, Балаклія, Зміїв, Валки. Ці поселення йшли рівнобіжно з річками Оскол, Донець і Мжа аж до річки Колимак. Все це етнографічні полоси української землі, з яких великі шматки приналежні до Вороніжської області.

В половині 17 століття поселенців було вже стільки, що царський уряд сформував уже окремі слобідські полки, — Острозький (Рибинський), Сумський, Харківський, Охтирський і згодом ще Ізюмський. Полки ділилися на сотні. На чолі полку стояв виборний полковник з виборною старшиною, до якої входили: обозний, осаул, хорунжий, двох писарів. Сотенну старшину творили сотник, отаман, осаул, хорунжий, писар. Полки зі сотнями мали великі автономні права, в їх адміністрацію ніхто не вмішувався. Їх обов'язком було боронити свої терени перед можливими ворожими нападами. Спершу вони підлягали т. зв. розрядному приказові, а від 1688 р. посольському. В 1781 році полки Харківський,

⁴³ М. Т. Дяченко: “Етапи заселення Слобідської України в XVII і першій половині XVIII ст.”, див. УІЖ, Київ 1970, ч. 8, стор. 34-41.

Сумський і Охтирський перейшли під військово командування Київського губернатора, інші полки — під Воронежського. Так послідовно почався поділ цих теренів України і Росії, московський уряд став обмежувати козацьку самоуправу і, врешті, довів до того, що замість виборности прийшла номінація згори.

Правда, на обговорюваних нами теренах поселювалися й москвини, яких підчинено царським воеводам. Вони не користувались самоуправною системою. З обмеженням свобод поселенців з України, соціальний стан цих і тих став вирівнюватись, зокрема ж коли козаків позбавлено козацьких привілеїв і перетворено їх у військових обивателів, а заможну козацьку верхівку зрівняно з московським дворянством. Український козацький устрій втискувано силоміць у чужі йому формою й духом московські шори.

У другій половині 18-го віку (1765) повністю скасовано територіальну й станову самоуправу і замість Слобідської України цариця Катерина II створила Слобідсько-українську губернію. Полки були перетворені на регулярні гусарські полки. Військовий губернатор Слобідсько-української губернії мав командну владу над Донськими козаками та такими губерніями, як Білгородська, Воронежська, Казанська, Саратовська й Астраханська. Все це були так звані вільні землі, на яких все більш і більш поселювались українські козаки і згодом селяни.

З ліквідацією Слобідської України і її територіальної автономії українці мали в ній 523 слободи, які згодом перетворилися на села і селища. Мабуть і закріпощування селянства пішло повною парою, коли в 1767 р. на території Слобідської України начислювали вже понад 200 тисяч *кріпаків*.

При дальшому адміністративному поділі областей Слобідської України поза Україною залишилися губернії Курська та Воронежська, що їх так за царату, як і за кремлівської влади вважали виключно російськими губерніями чи пак областями. Статистика та інші дані показують, що в обидвох областях живе поважна кількість

українців. Цікаве при цьому, що з південних теренів обох областей створено в 1954 р. Белгородську область і багато українського населення з Курщини та Вороніжчини відійшло туди. Навіть УРЕ стверджує цей факт загальною заміткою, мовляв, “на полудневий захід (Белгородської області, — М. Г. М.) живуть українці”.

Для уточнення та з уваги на те, що опублікована советська статистика з 1926 р. подає національність населення лише по районах, спробуємо подати читачам кількість українського населення в обох областях (Курщина і Вороніжчина) теж за районами, привівши поруч, для порівняння, цифри з 1897 року.

Національний розподіл населення українсько-російсько-го пограниччя за даними переписів 1897 та 1926 років.

Адміністративний поділ	Рік	Всього населення	Українці		Москалі	
			Абсолютні числа	%	Абсолютні числа	%
А. Курщина	1897	2,371,012	527,778	22,3	1,833,422	77,3
	1926	2,906,360	554,654	19,1	2,336,510	80,4
1. Путивльський повіт	1897	164,133	66,209	52,5	76,925	46,9
	1926	—	—	—	—	—
2. Рильський повіт	1897	164,368	50,925	30,9	112,806	68,6
	1926	282,558	61,971	21,9	219,537	77,7
3. Дмитрієвський пов.	1897	126,758	—	—	126,410	99,8
	1926	—	—	—	—	—
4. Льговський повіт	1897	130,039	8,320	6,4	121,246	93,3
	1926	414,406	37,256	9,0	375,572	90,6
5. Суджанський повіт	1897	150,236	72,011	47,9	77,986	51,9
	1926	—	—	—	—	—
6. Грайворонський п.	1897	177,479	104,506	53,9	72,673	40,9
	1926	332,821	184,689	55,5	147,405	44,3
7. Обоянський повіт	1897	181,052	19,447	10,7	161,262	89,1
	1926	—	—	—	—	—
8. Курський повіт	1897	222,808	—	—	218,706	98,0
	1926	665,262	14,790	2,2	642,491	96,6
9. Іптежський повіт	1897	125,485	—	—	125,341	99,9
	1926	—	—	—	—	—
10. Білгородський пов.	1897	174,299	27,002	21,2	136,012	78,1
	1926	263,240	150,132	26,7	410,678	72,9
11. Корочанський пов.	1897	159,024	54,558	34,3	104,257	65,6
	1926	—	—	—	—	—

12. Ново-Оскольський повіт	1897	157,849	80,514	51,0	77,216	48,9
	1926	—	—	—	—	—
13. Старо-Оскольський повіт	1897	146,009	12,283	8,4	133,934	91,4
	1926	371,864	101,718	17,3	269,114	72,4
14. Тимський повіт	1897	141,426	—	—	141,344	99,9
	1926	—	—	—	—	—
15. Шугровський пов.	1897	150,030	—	—	149,784	99,8
	1926	276,209	1,098	1,5	271,713	98,4

Адміністративний поділ		Всього населення	Українці Абсолютні числа	%	Москалі Абсолютні числа	%
Б. Вороніжчина	1897	2,531,253	915,883	36,2	1,606,492	63,4
	1926	3,308,923	1,078,552	32,6	2,211,092	66,8
1. Вадуцький повіт	1897	188,113	96,134	52,1	91,542	48,4
	1926	291,503	155,173	53,2	135,468	46,5
2. Бирючинський пов.	1897	200,668	140,799	70,2	59,637	29,8
	1926	—	—	—	—	—
3. Острогозький пов.	1897	237,837	247,241	90,3	24,747	9,4
	1926	426,235	217,360	50,9	206,934	48,3
4. Коротякський пов.	1897	157,189	25,270	16,1	131,702	83,8
	1926	—	—	—	—	—
5. Павловський повіт	1897	157,365	66,061	42,0	91,089	57,8
	1926	—	—	—	—	—
6. Россошанський пов.	1897	—	—	—	—	—
	1926	326,277	292,274	89,6	32,680	10,0
7. Гогучарський повіт	1897	309,965	253,619	81,8	55,701	18,2
	1926	329,498	239,424	72,7	88,278	26,8
8. Новохоперський пов.	1897	192,436	29,234	15,2	162,770	84,6
	1926	264,620	75,794	28,5	187,932	71,2
9. Бобровський повіт	1897	286,745	47,339	16,5	238,586	83,2
	1926	—	76,093	21,5	277,036	78,3
10. Вороніжський повіт	1897	273,832	—	—	207,162	98,7
	1927	548,819	15,511	2,4	623,818	96,1
11. Вадонський повіт	1897	123,184	—	—	123,080	99,9
	1926	—	—	—	—	—
12. Землянський повіт	1897	200,736	—	—	200,568	99,9
	1926	—	—	—	—	—
13. Нижнєдівицький п.	1897	167,183	5,348	3,2	161,746	96,2
	1926	305,568	3,131	1,0	302,172	98,9
14. Убманський повіт	1897	—	—	—	—	—
	1926	361,645	4,092	1,1	357,764	98,9

Згідно з цими даними, Курщина начислювала в 1926 р. 2,906,360 населення і в 1897 році — 2,371,012 душ. З того українців у 1926 р. — 554,654, або 19,1% всього на-

селення, а в 1897 р. — 527,778, або 22.3%. Отож обидві статистики відновують очевидний спад українського населення в області на 2.2%, тоді, як за природним законом їх кількість повинна б зростати.

Ще більший відсоток українського населення проживав у Вороніжчині, чи пак Вороніжській області. На 3,308,023 душ всього населення у ній у 1926 році українців жило 1,078,552, тобто 32.6%, тоді як у 1897 р. на 2,531,253 голов всього населення було українців 915,883, або іншими словами 36.2% цього ж населення. Якщо порівняємо дані обидвох статистик, легко добачимо, що й у Вороніжчині виразний спад українського населення, та ще й більший, як у Курщині, бо аж на 3.6%. В районному відношенні цей відсоток коливається. В деяких районах коефіцієнт обмежується і то дуже драстично, напр., в Острогозькому повіті (з 90.3% в 1897 на 50.9% у 1956), але є й такі райони, де цей коефіцієнт зростає, напр., Вадуйський повіт (з 52.1 на 53.2), Новохоперський (з 15.2 на 28.5) і т. п.

Якщо розглядати ці сухі урядові цифри, то бачимо, що в Курщині і Вороніжчині (остання включала ще тоді сучасну Белгородщину) проживало в 1926 році 1,633,206 українців.⁴⁴ До цього числа мусимо ще додати ще українське населення самого Вороніжа — 3,400 осіб та Курська — 2,400, що разом давало понад 1,639,000 душ 1926 року.

Статистичні досліді, що їх переводив для УЕ д-р Володимир Кубійович у 60-их роках, виказують у Курщині українського населення до приблизно 180,000 голов. Відновується також обниження українського населення Вороніжчини. Основний масив українського населення цих двох областей зосередився тепер у Белгородській області, — в якій усього населення тепер кругло мільйон душ. Урядові статистичні звіти з 1959 р. стверджують, що українців в областях Курська, Воронежа і Белгороду відновано лиш 262,000, з чого тільки 55,000 користувались у щоденному житті українською мовою.

⁴⁴ Ці дані взяті з праці д-ра Т. Олесюка "Північні межі української матірної держави", Женева, 1947.

Якщо в цих цифрах немає статистичної фальсифікації, то українство втратило в цих областях у користь Росії понад 1,370,000 душ. Це страшне жниво мововбивства.

Що знаємо про культурне життя тих тисячів-тисячів людей? На початку 30-их років були тут ще народні школи з українською мовою навчання. При Сільсько-Господарському Інституті, як теж при Педагогічному Інституті у Воронежі були українські відділи. У Воронежі виходив часопис «Ленінський шлях». Ще менше було зроблено в цій ділянці в Курщині. Але й ці скромні паростки культурного українства в Курщині і Вороніжчині були в половині 30-их років повністю зліквідовані. З того часу на згаданому відтинку — гробова мовчанка. Тільки з етнографічних збірників можемо довідатись сьогодні про цю культурну спільноту. Ось що пише «Народна творчість та етнографія» про Вороніжчину:

“Як відомо, багато українців переселилося на Вороніжчину понад 300 років тому. Українські переселенці і до цього часу зберегли свої національні риси: мову, рідну пісню, танець, живопис, вишивки, незважаючи на деякий вплив російського фолкльору та фолкльору донських козаків, залежно від того, де українські селища розташовані: поряд з донськими станицями чи російськими селищами.”⁴⁵ Це так у загальному і це таки вказує, що народ таки у своїй народній культурі кохається.

В іншій статті, що має заголовок “Вивчення українського фолкльору на Вороніжчині”,⁴⁶ читаємо, що “серед матеріалів фолкльорних експедицій Воронізького університету є чудові зразки української пісенної лірики, яка і сьогодні досить поширена на Вороніжчині. Експедиція 1966 р. дала можливість тільки у селах Іскорець і Масловка (Лискинського району) записати значну кількість українського фолкльору. Серед них найбільш поширені варіанти пісень” (стор. 69). Після цього приведені різні пісні.

В іншому місці авторка статті Вероніка Павлова більш докладна, коли пише:

⁴⁵ “Народна творчість та етнографія”, ч. 50, 1970, стор. 62.

⁴⁶ Цитований журнал, ч. 4, 1967.

“Дослідження показує, що, зокрема, тільки деякі українські пісні, які були поширені на Воронежчині в XIX ст., збереглися тут і до наших днів. До того ж багато українських пісень уже не мають традиційної приуроченості”.⁴⁷

Наведені статті та цитати з них виказують тільки, що з одного боку є змаг народу вдержати при житті все рідне і традиційне, а з другого є баланс великих втрат. Врешті, як же ж можна жити повним життям у придущеній атмосфері та зберігати мову і культурні традиції, коли для них немає відкритих дверей і вікон до культурного життя цілої спільноти та коли рідна мова може бути вживана тільки у чотирьох стінах, а поза домом вона виставлена на призи́рство, як щось меншевартісне, а то і вороже. А такий курс в РСФСР від 1932-их років.

Тим часом закордоном на виставках ЮНЕСКО та інших показуються досягнення чужців і їм подібних маленьких народів, щоб буцім то показати, які то ми уважливі до культури навіть малюсеньких народів у час, коли за кулісами розвалиюють культуру мільйона чи мільйонів.

Коли сьогодні хочемо ближче заізнатися зі збірками українського фолкльору Вороніжчини, треба основно проглянути твори поета О. Кольцова, який знав життя і побут українського селянства тієї області навіть писав українською мовою. Великий вклад у цю ділянку вніс поет І. Нікітін, приятель Т. Шевченка. Ще інший поет, Амврозій Меллинський, склав збірку пісень Острогського і Бирюченського повітів Вороніжчини п. н. “Народные южнорусские песни” (1854). Працювали в цій ділянці й воронежські краєзнавці та дослідники Г. Ткачев, І. Снесарев, М. А. Веневитинов, Г. Лебедев, И. Пахомов, М. Дикарев, Г. Яковлев, М. П’ятницький, Я. І. Годушников та інші. Більшість з них містили свої праці в таких періодиках, як «Воронежские губернские ведомости», у воронежському журналі «Филологические записки» чи воронежській газеті «Воронежский телеграф». Фолкльор-

⁴⁷ Там же, стор. 70.

но-етнографічні матеріяли зберігає теж архів Російсько-го Географічного Товариства у Вороніжі.

Ознайомлюючись з творами згаданих авторів і вглиблюючись у цю ділянку, яку поневолені порівнюєте з сучасністю, не можете отрястись від враження, що бродите багатими цвинтарищами української культури, яку безжалісно і майже смертельно придушено. Не потішає вас те, що зразки тієї культури використовують деякі російські мистецькі колективи, У вас тоді зроджується запит: Де українська людина, де українські колективи Вороніжчини та Курщини? Де?

УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В НАДВОЛЖІ

У надволзьких областях є густа сітка українських поселень, передусім у таких, як Астраханська, Саратовська, Куйбишевська, Пензька. Всі вони у складі РСФСР. Якщо мова про економічні райони ССРСР, то сюди вчисляємо Нижньоволзький в Куйбишеві. Населення цих районів та областей мішане, в загальному домінують росіяни, але є низка районів та селищ, в яких українці, з уваги на сконцентроване поселення, творять льокальну більшість в порівнянні до інших національностей. Крім росіян і українців живуть у згаданих районах ще казахи, татари, мордва, калмики, — останні мають навіть у Прикаспійській низовині Калмицьку Автономну Республіку з площею 75,960 кв. км. та населення 183,000 (в 1959 р.). Правда, цю автономність калмиків ліквідовано в 1946 році, але в 1957 знову відновлено. Згідно зі статистичними даними з 1926 року на 1,000 жителів у цій автономній республіці проживало 756 калмиків, 103 українці, 101 росіянин та інші.

В Нижньо-Волзькому районі перепис 1926 року вказував, що в Калмицькій Автономній Області жило 15,000, в Астрахані та довкільлі 14,000 та в Сталінградській області 141,000 українців. Ще масовіше живуть українці в Саратовщині, тобто в сучасному Приволзькому районі, — в 1926 році начислювали їх тут 202,000. УРЕ подає, що з початком 70-их років у Саратовській області жило 5.2% українців на 2,252,000 усього населення тієї

ж області. Якщо порівняти цей відсоток з цифрами з 1926 року, то кількість українців у Саратовщині зменшилася малою мірою на половину. В Середньоволзькому районі, тобто в Самарщині і тепер Куйбишевській області рахували українців на 80,000. До українських поселень в Куйбишевській області притикають такі ж поселення в Оренбурзькій області на сході, в якій нараховували в 1926 році 112,000 українського населення, та — далі — уральські райони. На півночі до Саратовщини (Куйбишевської області) притикають дві автономні республіки, — татар та башкирів. В останній проживало в 1926 р. — 77,000 українців, але за останніми даними ця кількість також обнизилася.

Початкове поселення українців у Надволжі пов'язане з військовою політикою царату: Треба було замкнути шлях кочовикам півдня, які окремими виправами пробиравися далеко на Північ і своїми наскоками турбували невеличкі поселення хліборобів у цьому просторі. До цієї оборони вербували царські агенти також козаків-українців, яких тут звали черкасами (Увага: не мішати з черкасами, горцями Кавказу!) і про їх військову службу у Надволжі пише Василь Чубенко, дослідник надволзьких українців, так:

»У середині XVII ст. «черкасами» служили у Надволжі і у закладах багатьох волзьких міст та на сторожевих лініях. У першій половині XVIII ст. була споруджена Царицинська сторожова лінія, що замкнула шлях, яким кочовики з півдня проходили далеко на північ і наскокували на селища осілих людей. Один український козак подав думку заселити охочими українцями землі, що з півночі безпосередньо прилягали до Царицинської лінії. Ця думка сподобалася Петру I. Він повелів в наказних землях оселяти тільки українців. Через кілька років на Волзі з'явилася нова українська слобода Дубівка (50 км. вище Царицина, — М. Г. М.) та інші селища. 1732 року російський уряд зформував з українців та доданих до них кількох сот донських козаків — Волзьке

Козацьке Військо. Воно існувало близько півстоліття. За перехід на бік Пугачова його було скасовано.⁴⁸

Такі були початки українського поселення в Надволжі. До військових поселень долучувались добровільні поселення на землю, яка в тому часі в Надволжі була дуже рідко заселена, а в більшості були це вільні простори. Прибували сюди поселенці передусім зі Слобожанщини та Лівобережжя.

Окрема роля в заселенні Надволжа припала українським чумакам, коли в 1747 р. видобування солі на озері Ельтон та її продаж стали монополією царського уряду. Ельтон — це озеро з поверхнею 172 кв. км. і лежить воно коло 300 км. на південний схід від Саратова та 130 км. від Дмитрієвська. До цього озера вливається сім соляних річок, яких води наверхтовують на дні озера поклади солі. Видобування солі почалося ще в другій половині 17 віку, але московський уряд, побачивши, що з такого видобутку солі можуть бути великі зиски, підчинив цей промисл Соляній конторі. Для цього теж було відкрито в Саратові Соляне комісарство, яке стало експлуатувати видобуток солі та вести боротьбу з приватницьким характером користування цим продуктом. З цим Соляним комісарством, яке згодом перейменовано на Солянну низову контору, вели постійну боротьбу калмики, які мали свої національні та економічні претенсії до озера Ельтон. Щоб забезпечити видобуток та переправу солі з Ельтонського озера до Дмитрієвська (тепер Камишин) та Саратова, царський уряд вербував козаків, які мали давати збройну охорону чумакам під час транспортування солі.

Трудно було і з чумаками, які мали перевозити сіль, бо й чумакувати на просторах, на яких не було людей, не було легко. Тому царський уряд став вербувати серед українців не тільки козаків, але й чумаків, — відомих з історії славних перевізників солі. Про це вербування чумаків - українців на Поволжя пише цитований вже В. Ю. Чубенко так:

⁴⁸ Василь Чубенко: Вивчення фольклору і побуту українців Надволжа, див. "Народна творчість та етнографія", ч. 4 з 1968.

»Трудно було в малозаселеному Низовому Поволжі при повному бездоріжжі знайти достатню кількість транспорту. Тому уряд звернувся до українських чумаків, цих споконвічних перевізників солі. Їх прибуло до Поволжя багато. Поблизу Саратовського земляного городка чумаки заснували Покровську слободу (тепер м. Енгельс) і від неї вгору і вниз по течії Волги — десяток менших селищ. Неподалік Дмитрієвського городка виникла Миколаївська слобода. Якщо раніше на схід аж до Уралу не було населених пунктів, а траплялись лише стоянки кочовиків, то тепер виросло тут багато чумацьких селищ. У другій половині XVIII ст. чумацькі слободи та хутори виникли на північний схід від Саратова — по Іргізі, на річці Ахтубі. Так, у 1805 р. на річці Ахтубі заснована слобода Царівка.«⁴⁹ Варт пригадати при цьому, що Царівка була основана українськими чумаками якраз на місці, де була столиця Золотої орди — Сарай Берке, яка у XII - XIV століттях була всевладним паном не тільки цих просторів, але великої імперії, яка простягалася в Європі й Азії.

Видобуток ельтонської солі розвинувся у великий промисл, а що з нього пливли прибутки до царської каси, уряд окремо цінив і піклувався українськими чумаками. Вони були звільнені від усяких військових повинностей, а земель чумаків та ельтонського промислу не можна було відрізувати. Таким чином у Поволжі витворився своєрідний юридичний чумацький стан, який скріпився ще більш, коли царським указом чумаків визнано як “приписные к Ельтонскому озеру” і їх стали від тоді звати “государственные крестьяне”.

Проте, між чумаками України і чумаками Поволжя була різниця: В Україні вони були не тільки перевізниками, але й купцями та продавцями солі, на Поволжі ж їх чинність була обмежена виключно до перевоження її. Чумаки вибирались в дорогу валками чи ватагами. На чолі валки, чи ватаги, стояв виборний отаман. Організація валок, враз з виборним отаманом, була застосо-

⁴⁹ В. Ю. Чубенко: Українські чумаки в Поволжі (Чумацький білет). див. УІЖ, Київ, ч. 5, 1966, стор. 61.

вана і на Поволжі, з тим, що Соляна контора звала ці ватаги партіями, валки — обозами й отаманів — білетчиками.

Чумаки з України тримали з українськими чумаками над Волгою постійні контакти, — вони приїздили сюди, купували сіль, рибу та інший товар і транспортували їх в Україну. Велике значення у цих зв'язках мала слобода Дубівка, у якій схрещувались дороги на Дон з Волги і навпаки, — «з весни і до пізньої осені між Дубівкою на Волзі та станицею Качалівською на Дону відбувався безперервний рух чумацьких валок. Дуже часто чумаки перевозили волами цілі судна, при цьому рухові допомагали вітрила. Чумацтво відіграло помітну роль в освоєнні, заселенні та розвиткові економіки Нижнього Поволжя», каже В. Ю Чубенко.⁵⁰ З цього випливає, що чумаки були добрими зв'язковими між українцями-поселенцями Дону й Поволжя з Україною.

У другій половині ХІХ ст. став розвиватися на ширшу скалю соляний промисл на озері Баскунчак, до якого за якийсь час була прокладена зі Саратова залізниця. З розвитком цього соляного центру, ельтонський видобуток солі занепав і імператорським указом з 1827 року всіх чумаків зачислено до «государственных крестьян». Хоч ельтонську сіль все ще перевозили й українські чумаки далі займалися цим ділом, то ступнево вони стали переходити на інші ділянки економіки, а саме на скотарство і хліборобство. Таким чином на Поволжі стало розвиватися й рільництво.

До наших часів збереглися укази царя Петра І, на основі яких чумакам видавали т. зв. чумацькі білети.⁵¹ Хто діставав такий білет, — відповідав за цілу ватагу та обоз, його звали білетчиком.

Як ми вже згадували, крім козацьких військових залог та чумаків на Надволжя йшли на поселення всі ті, які шукали свободи і більшого шматка землі, зокрема йшли сюди рибалки, які ловили рибу не тільки у Волзі,

⁵⁰ Цитований твір, як теж див. А. Терещенко: Царицын и Дубовский посад, Спб., 1848 та ін.

⁵¹ Один з таких «чумацьких білетів» репродукуємо в Документальному додатку.

але теж в Ахтубі, Каспійському морі, як також ті, що хотіли заробити гроші у чумаків чи на волзьких кораблях.

Заселення Надволжя українцями посилювалося в кінці XIX та на початку XX віків. В тому часі міністерство державних маєтків поселювало на казенних землях Надволжя селян з густо заселених губерній України, теж і Росії. Поселялися тут і деякі вихідці з України при фінансовій допомозі Селянського Поземельного Банку. Всі згадані поселення були в основному хліборобські. Рекрутувались вни, як ми згадували, з Лівобережної та Слобідської України, хоч були випадки, що прибували сюди навіть селяни з Правобережжя.

Таким чином, з ходом часу у XVIII та XIX століттях створився ланцюг українських поселень здовж ріки Волги та її приток. Цей ланцюг поширювався з року на рік до того, що врешті широкі простори над Волгою та її допливами не були чужі для українців. Тим то й не було випадком, що коли в 1915 р. евакуйовано Київський університет, то його тимчасовим місцем побуту став Саратов. Київляни йшли сюди наче у відвідини до своїх, а дехто з евакуйованих так і залишався в Саратові. До речі, між Саратовом і Києвом були й до того часу добрі зв'язки, — Київський університет відряджував сюди свої експедиції на студії української етнографії.

Як ми уже згадували на початку цього розділу, українських поселенців і зокрема тих, які поселилися на далекій Півночі, звали “черкасами”, але в загальному звали всіх “малоросіянами”.

Українці, “черкаси”, дали початок сучасному великому місту Пензі. В той час Сурська долина мала поважне стратегічне значення для оборони північної Росії. Тим то навіть і тут поселив російський уряд українських козаків, а ці збудували фортецю та назвали її Черкаським Острогом, на місці якої в розвої дальшого поселення, зокрема москалів, виросло обласне місто Пенза. На жаль, жителі його, чи пак їх нащадки, згодом зрусифікувалися, а по перших піонерах міста залишилася тільки назва частини його “Черкаси” та Черкаська вулиця.

В. Ю. Чубенко доказує, що у державних документах XVIII ст. стосовно поселення обидва етноніми “черкаси” і “малоросіяни” — вживалися як ідентичні». Цей пильний дослідник українського поселення в Надволжі приводить сенатський указ з 1724 року, який санкціонував заселення українцями правого берега Волги. В цьому указі читаємо: »Вышеозначенному Житкову малороссиян по содержанию оных его императорского величества указов в показанных местах селить по-прежнему, свидетельствуя об них, чтоб подлинно были черкасы.«⁵² Ще в іншому указі, яким юридично в 1763 р. оформлювано поселення чумаків у Саратовщині, сказано на адресу “черкасів” та “Малороссии”:

»... Учинить пристойное наблюдательство, чтоб только из Малороссии и из находящихся на великороссийских землях черкасских слобод приходящих селиться позволять; а из слободских полков козаков, их родственников и подпомощников не принимать... «⁵³

В саратовських документах зустрічаємо також назву “черкаси”, що є етнонімом для українців того часу. В одному з таких документів читаємо:

»Ведомость коликое число... явилось в городе Саратове живущих своими домами по разным людям в работниках пришедших из разных мест волных черкас, откуда оные пришли и в которых годах«. Голову цих “волных черкас” звано “малороссийским отаманом”. Були також оселі, які мали назву “черкаского походження”. Однією з таких була й слобода Черкаська, яку заснували українці в першій половині XVIII віку на схід від сучасного міста Куйбишева на річці Кінелі та яку згодом стали звати Кінель-Черкаська.

Найчастіше для означення українського походження уживали назви “малороссийский” та “малоросиане”. Була слобода Єлань Малороссийская, а, напр., Баландинська волость на Саратовщині складалася з двох частин: “Баландинское Малороссийское Общество” та “Баландинское Русское Общество”. Знані теж у цьому обширі Ма-

⁵² А. Хвоцев: Очерки по истории Пензенского края, Пенза, 1922.

⁵³ “Полный свод законов Российской Империи”, т. XVI, ч. 1200.

лороссийская Покровская слобода та Малороссийская Николаевская слобода, — обидві в низовому Надволжі.

Була ще й третя назва, якою в Надволжі звали українців. Це назагал згірдлива назва “хохли”, але в Надволжі вона не мала своєї принизливости, коли нею називали навіть оселі. Так постала недалеко Царицина слобода Хохлівка-Бекетівка, а поблизу Астрахані (10 км. від неї) була слобода Хохлацька-Карантанна.

Крім осторогів, слобід та хуторів українці поселились також у містах. У XVIII столітті подибуємо їх не тільки в Саратові і Камішині, але й у Чорному Ярі, Красному Ярі, Кізлярі, Єнотавську та, головне, в Астрахані, яка була в той час важливим осередком волзько-каспійського рибальського промислу, теж осідком губернії. Було це космополітальне місто, в якому жили татари, вірмени, грузини, індійці, бухарці, іранці та серед них теж українці. У двох статистичних списках, які збереглися до сьогодні, з рр. 1763 та 1782, стоїть виразно, що в тому часі жили в Астрахані (1782) 811 українців, з того 486 чоловіків та 325 жінок. Старостою української громади був Ігнат Дюженко (Дюженков). Українці Астрахані походили здебільша з України, — з таких слобідських полків, як Лубенський, Гадяцький, Полтавський, Ніжинський. Були у списках і такі українці, які вже родились в українських слободах на Поволжі, а теж у самій Астрахані. Це промовляє за те, що український-черкаський корінь в Надволжі мав своє давнє літочислення.

Українці, які поселивались у Надволжі, не були інші від тих, що згодом поселивались у Сибірі, чи на Далекому Сході, на преріях Канади чи у бразилійських пущах. Скрізь приносили вони свій культурний характер у способі життя, будівництві, ноші тощо. П. Фальк, російський учений, який відвідував Поволжя в науковій експедиції П. С. Палласа та І. Лепехіна в 1769 р., пише ось що про українців слободи Покровської поблизу м. Саратова на лівому березі Волги:

»В слободе есть деревянная церковь, но дома по украинскому образцу состоят из мазанок, снаружи выбеленных, внутри бедных, но чистых.« А в звітах Саратов-

ської губернії за 1912 рік, в мові про українців і росіян, написано про »двух разных культур: великороссийской и малороссийской«, та про те, що » хохлов это типичная хата Малороссии«, що має »довольно приятный вид.«⁵⁴

Г. Григор'єв, який у 1962 р. відвідував Саратов і Саратовську область, так оповідає про зустріч зі старожителями українського села Михайлівка Балашовського району:

»Дід Микита показав мені родинну цінність, справжню реліквію... Я побачив чудовий рушник, здається справжнісінький запоріжський... Скільки йому років? Не менш, як двісті? Дід, усміхаючись, показав ще одну річ — величезні сині штани, мабуть святкові, бо виглядали наче нові, з принадною зеленою шворкою зверха. Ці речі зберігалися так старанно й уважно.«⁵⁵

Ще далі в цитованому репортажі читаємо:

»Для мене, як для гостя, заспівали кілька пісень. Давні, відомі слова й молитви хвилювали якимось по-новому, мабуть тому, що чув їх у незвичному для мене оточенні. "Реве та стогне Дніпр широкий", "Есть на Волге утес", "Ноченька", славнозвісна "Пісня про рушник".«⁵⁶

»Усі михайлівці, коли треба, прекрасно розмовляють російською мовою, здебільша це буває, коли їздять у Балашов чи Саратов, а от удома, проміж себе, звикли до рідної мови. На жаль, дуже мало в селі українських книжок, газета потрапляється рідко, — пише Г. Григор'єв.

Крім української Михайлівки в Балашівському районі є ще чисто українське село Старий Хопер, а Велико-Караївський район має такі українські села, як Великий Карай, Малий Карай, Макашівка та інші. Всі вони живуть точно таким же життям, як Михайлівка.

Якщо українці поселились у Надволжі понад 200 років тому, то перед нами стоїть питання, в чому була національна сила тих поселенців, що вони й досі збе-

⁵⁴ В. Ю. Чубенко: Українські історичні етноніми в Надволжі, УІЖ, Київ, ч. 5, 1969, стор. 103.

⁵⁵ Г. Григор'єв: "Твоя домівка скрізь", див. "Літературна Україна", ч. 35 (1797) з 1 грудня 1962.

регли свій український народний життєвий стиль та характер? Адже знаємо, що їх культурними потребами не турбувались ні царські, ні большевицькі уряди. Бо і яка ж тут культурна опіка, коли “в селі книжок мало”, а “газети потрапляють рідко?” Знаємо, що до другої світової війни була ще в Саратові українська книгарня з надсиланими з України книжками. Після згаданої війни, в якій Україна мала мільйонові втрати в людях та матеріяльні, “привілею” з книгарнею для українців уже немає, немає й місцевих українських часописів для українців Надволжя. Як з цього бачимо, єдиним генератором національних почувань та національної приналежності залишається українська самобутність, яка має історичні та вікові традиції в індивідуальній та збірній, народній культурі. Ця глибока атавістична народня самобутність зберегла національно й великі тисячі українців Надволжя. Окремою і великою допомогою у процесі цього збереження була природня зумовленість, що українці поселялись окремо від інших національностей та у своєму народному гурті. І як не дивно воно звучить, а допоміжним у цьому були й царські укази, які, до речі, наказували поселятись за національною ознакою поселенців. Це відносилось не тільки до сільських скупчень, але й до міських, напр., в роках 1744, 1746 і 1759 російський уряд видав був укази, якими дозволяв іноземцям жити в Астрахані, але селитися окремими слобідками за своєю національністю. Збірні національні поселення створювали відпорність на наступ культур доквілля, — і саме в цьому маємо відповідь на поставлене раніше питання, яким чином українські поселення Надволжя після двохсотлітньої історії залишились і далі українські, хоч дійсність, час та політика накидали їм нераз важкі випробовування та хоч, очевидно, без великих культурних втрат і тут не обходилося.

Українці Надволжя не мають досі окремих наукових та історичних монографій. Всі дані про них доводиться черпати з дрібного статтейного матеріялу, розкиненого по етнографічних збірниках та історичних журналах, навіть часами з репортажних нотаток, бо кольоритність

українського населення Надволжя притягала до себе увагу різних дослідників. Крім згаданих уже учених П. С. Палласа, І. Лекохіна та К. Фалька збагатили досліди фолкльору Саратовщини чимало ще А. Леопольдов (1800-1875), письменник Данило Мордовець (Д. Мордовцев, 1830-1905), О. Мінх (1838-1912), С. Ілюмінарський та інші. Два перші із згаданих працювали в періодичному «Саратовские Губернские Ведомости», який від 1838 року виходив правильно та довгий час був єдиною місцевою газетою губернії. Вони теж дали почин до видавання «Памятные книжки Саратовской губернии», в яких також був публікований український фолкльорно-етнографічний матеріал. Мордовець же був, м. ін., секретарем губернського статистичного комітету та радником губернського правління. З таким стажем мав він доступ до урядової документації, багато подорожував по Надволжі і прибирав обильний матеріал до поселення цієї області. Всі ці матеріали використовував він у своїх літературних творах, як «Козаки та море», «Дзвонар», «Солдатка» (всі з 1859), «Старці» (1885), «Семен Палій», «Сагайдачний» та інші. С. Ілюмінарський опублікував у 1872 р. збірку пісень і колядок п. н. «Малороссийские песни, записанные в Баланде (Аткорского уезда)». О. Мінх заснував був Саратовську Архівну Комісію, яка постійно публікувала «Труды Саратовской ученой Архивной Комиссии», він теж автор твору «Народные обычаи, суеверия, предрассудки и обряды крестьян Саратовской губернии. Собраны в 1861-1888 годах».

Після першої світової війни в Саратові було зорганізоване Товариство історії, археології та етнографії, що й опублікувало кілька збірників, але вони на Заході, на жаль, недоступні. Був теж створений Науково-дослідний інститут краєзнавства і Музей краєзнавства. Завдяки управі цього музею відбулося кілька експедицій, які взяли за збирання речей матеріальної культури етнічних груп Надволжя та зокрема Саратовщини.

Окреме ім'я в досліджуванні фолкльору українців Саратовщини здобув уродженець слободи Баланда М. Некозаченко, що наче продовжував зусилля С. Ілюмі-

нарського записувати тексти народних пісень в українських поселеннях Надволжя. Та М. Некозаченко пішов у своїх дослідах ще далі, бо до тексту пісень записував він водночас їх мелодії, а ці теж ступнево стали зникати серед населення. Серед записів Некозаченка знаходимо такі давні мелодії, як “Ой летів пугач”, “Зажурився ясний соколонько”, “Та туман яром”, “Зелений дубочок”, “Про чумака Грищька”, “Про Уляну”, “Ой Василю, Василю”, “Як у розі, у чартозі”, “Про гетьмана”, “Про короля шведського”, “Ой за гаєм, гаєм” та інші. Багато з зібраних пісень Некозаченка — це вже саратовські варіанти давніх українських пісень, в яких подибуються географічні назви та побут Надволжя, зокрема якщо мова про чумаків, Ельтонське озеро тощо. Ось, наприклад, одна така давня народня пісня з поволзьким варіантом:

»Ой упала⁵⁷ нивка в кінці материнка,
Там дівчина жито жала, сама чорнобривка.
Іде та козак дорогою: “Помагай Біг жінці!”
Вона стала, одказала, сердешним назвала...
Вона ж сія слава на всю Ельтон⁵⁸ пала,
Що дівчина козаченька серденьком назвала.«

Свій візійний та реальний побут у Надволжі українці інці часто пов'язують у піснях з минулим України, — і про це краще каже такий маркантний вірш-пісня:

»Ой в Воронежі огні горять,
В Сокорині димно,
А по Баланді сам гетьман ходе,
Лиш намет його видно.«

Своєю культурою українці Надволжя впливали також на своє довкілля та прищиплювали йому принесені з України культурні скарби. До таких м. ін. належав звичай ходити з вертепом. Цього звичаю у Надволжі не було, його принесено з України. Крім вертепних дій учасники ще співали пісень та деклямували. Цей вертеп, що

⁵⁷ Тут записувач замість “У полі” подає “Ой упала”.

⁵⁸ Як відомо вже, Ельтон — це надволзьке соляне озеро. У первісному тексті мовиться, що “слава на все село стала”.

був своєрідним мистецтвом, завоював був села та міста Саратовщини. Щойно в половині XIX ст. він став зникати з міст. Однак у селах ще й досі його практикують та й не тільки серед українців.

Обрядові та релігійні вірування мають серед українських поволзьких поселенців своє окреме значення, коли В. Ю. Чубенко у “Поволзькому варіанті давньої української пісні” пише дослівно так:

»Особливо важливу роль відіграють дослідження етнографів у справі *вияснення причин живучості релігійно-побутових пережитків і шляхів їх подолання*»⁵⁹ (Підкреслення наші, — М. Г. М.).

Видно, що ці релігійно-побутові “пережитки” багато таки причинюються до того, що українські поселенці Надволжя не втратили й досі свого національно-культурного характеру, хоч уже й етнографів запрягають, як каже цитований Чубенко, щоб “і надалі викривати ворожі ідеології” в народній гуці.

А саме ця “ворожа ідеологія” була заборолом, що українців Поволжя не залила “братня ідеологія русифікації”. За даними статистики 1926 року у Надволжі та близькій Уральщині жило 771,000 українців.

⁵⁹ В. Ю. Чубенко: “Поволзький варіант давньої української пісні”, див. журнал “Народна творчість та етнографія”, Київ, ч. 4, 1964, стор. 84.

УКРАЇНЦІ В МОРДОВСЬКІЙ, ЧУВАШСЬКІЙ, ТАТАРСЬКІЙ І БАШКІРСЬКІЙ АССР

На північ від Пензи, Сизрані та Куйбишева простягаються чотири Автономні Советські Соціалістичні Республіки, а саме Мордовська, Чуванська, Татарська та Башкірська. Всі вони входять до Російської СФСР. У всіх чотирьох зустрічаємо українські поселення.

Найменше подибуємо українців щоправда у *Мордовській АССР*, але про мордву доцільно згадати ще й тому, що мордва живе не тільки в МАССР, але теж у Татарії, Башкірії, Середній Азії та Сибірі і в усіх цих просторах українці зустрічаються з мордовським населенням частіше. В 1959 р. мордва начислювала 1,285,000 душ в цілому ССРСР. Насправді в тому часі Мордовська АССР начислювала 1,003,000 населення, але більшість з цього це росіяни, частинно татари а теж всього три тисячі українців. Столиця Мордві — Саранськ, який в 1961 р. начислював 108,000 жителів. МАССР була створена щойно в 1934 р. До того часу була автономно мордовська область та автономна округа. Мордва були в основному неписьменні (її 11.1% вмiли читати) і щойно після тієї війни стало розвиватись письменство, мистецтво, театр. В 1957 р. був оснований Мордовський Державний Університет, який останнім часом кожнорічно має коло п'ять тисяч студентів. Викладовою мовою є мова російська, але викладають тут теж мови мордві — ерзянську і мокшанську. Обі вони зачислюються до фіно-угорських мов.

Мордва має свій багатий фолкльор. Зокрема численні тут народні пісні, весільні, хороводні, ігрові, епічні та історичні, пісні-балади тощо. Цікаво, що ці двоголосні пісні виконують тут без інструментального супроводу, — інакше, як москалі а подібно як в україн-

ців. Зустрічаються танцювальні мелодії, які мають спільні риси з такими ж українськими.⁶⁰ Художнє ремесло і передусім вишивання, досягло мистецького рівня. Серед майстрів цього жанру зустрічаємо такі типові українські імена, як З. Гаврисенко, О. Панченко, М. Маслова та інші.⁶¹ Серед молоді мордовської поезії маємо вірші, а то й збірки, з українською тематикою, як О. Мартинова “Канів”, І. Девіна — “Лист до українки”, П. Гайні — збірка “Здрастуй, Україно”, М. Кавкайніна — “Уклін тобі, Україно моя”, І. Освмусіна — “Великий Кобзар” та інші. Т. Беззубова написала декілька оповідань, присячених Україні, як “Не плач, рідна Україно”, “Не тужи, красеню Київ-град”. На території Мордви спочивають тлінні останки численних українських політичних в'язнів, які погинули в мордовських концентраційних таборах.

Дещо більше живе українців в Чувашській АССР, яку створено в 1920 році як автономну область та в 1925 р. як автономну республіку у складі РСФР. Чуваші (самоназва чаваш) живуть більш компактною масою й в самій їхній автономній республіці їх 770 тисяч, і хоч кількість їх в 1959 р. доходила до півтора мільйона (1,470 тисяч та в 1970 р. 1,694 тисяч). Живуть вони ще в Башкірській ААСР, Татарській, Сибірі, також у Саратовській та Куйбишевській областях, тобто скрізь там, де проживають теж українці. В Чувашській ААСР зі столицею Чебоксари нарахували в 1959 р. понад чотири тисячі українців. Чисельно високо стоять москалі, — 264,000, татар 31,000 і мордва 24,000. Всього населення в республіці 1963 р. 1,143 тисячі. Як бачимо, чуваші не змайоризовані іншим населенням і це помагає їм успішніше зберігати свій національний характер. Чуваші — входили в давнину до гунських племен, які поселилися у Волго Кам'я і тут разом з фінсько-угорськими творили державу Булгарію. Згодом (1236 р.) її розгромили монголо-татари та підкорили її Золотій орді. Після Золотої орди прийшло Казанське ханство. Булгарські племена та

⁶⁰ УРЕ, т. VIII, стор. 363.

⁶¹ Там же, стор. 363.

фінські сувази створили в дорозі асиміляції чувашську народність при кінці XV століття. В 1551 р. вони ввійшли у склад московської імперії. Чуваші піднімали щораз війни та повстання проти самодержавія і національного та економічного закріпощення.

В чувашській мові є видані твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших. Коли в 1957 р. пройшов в Чувашії тиждень Української Лірики, тоді видано теж збірки українських поезій п. н. "Гості з Дніпра". До речі, у чувашів побував наш Кобзар Шевченко, коли вертався зі свого заслання. В його творах відзеркалена важка доля чувашського народу. Українською мовою видані твори таких видних чувашів: К. Іванова, О. Талвіра, М. Сеспеля та інших. Чуваші вдержують з Україною постійно культурні зв'язки.

Значно більше, бо аж 16 тисяч українців живе на території Татарської АССР, якої столицею є Казань. Татари, яких тут в 1959 р. жило 1,345 тисяч не творять абсолютної більшості населення, бо поруч них самих росіян тут 1,252,000, чувашів 144,000, мордви 33,000, удмурти 23,000.

Коли розпалася Золота орда й було створене Казанське ханство, татарські племена стали оформлятися в монолітний народ. Між Казанським ханством а Москвою йшли постійні війни, які закінчилися покоренням Казані Москвою в 1552 р. З того часу й почалася колонізація Казані та русифікаторська політика у відношенні до населення казанського ханства. Татари передували серед народів Надволжа своєю культурою. В 1804 р. діяв тут Казанський університет, а в ньому працювали такі визначні учені, як І. Хальфін, М. Г. Махмудов, Х. Файзаханов та інші. З цим університетом зв'язані й імена таких учених як М. І. Лобачевський, М. М. Зізін, О. М. Бутлеров.

В другій половині XIX століття татари вели культурно-освітню усвідомлюючу акцію за національне й соціальне визволення свого народу. В 1878 - 1879 рр. в Казанській губернії пройшли селянські заворушення. На маргінесі визвольницької боротьби татар варт згадати,

що, коли вліті 1918 р. білогвардійська армія окупувала Казань, українці активно допомагали татарам в обороні з цим найздатником.

За переписом населення 1970 р. в ССРСР начислювано 5,931,000 (в 1959 — 4,968,000) татар. З цими мільйонами татарського населення доводиться українцям зустрічатися та співжити на широких просторах не тільки Європи, але теж Азії, де татар значно більше.

Татарське письменство розвинулося вже при кінці 9 століття. Найстарша його пам'ятка, що збереглася до наших часів це "Поєма про Юсуфа і Залейху" Галі з 1213 р. В середньовіччі визначилися зокрема татарські поети М. Мухамедяр Маула Коли, Утиз - Імяні. Письменником-пробудителем і просвітителем був К. Насирі, який дав основи сучасній татарській літературній мові. Варт відмітити, що татарська письменність вживала до 1929 р. арабської азбуки, від 1929 до 1939 латинської і від 1939 р. перейшла на російську. Проти цих іновацій ішла серед національних елементів татарії довга боротьба. З революціонерів клясиків татарії ввійшли в літературу Г. Тукай, Г. Камал, Ф. Амірхан, М. Гафурі. (Останній писав татарською та башкирською мовами). Передовим драматургом є М. Файзі. Твори деяких письменників, як М. Джаліля, Г. Баширова, Г. Тукая, А. Абсалямова видані й українською мовою. Також ряд видатніших письменників України Шевченко, Франко, Коцюбинський переложено на татарську мову.

Слабістю татарів є їхнє розпорошення по всьому ССРСР і хоч їх понад п'ять мільйонів, досі не вдалося їм оформити хоч би й куценької "незалежної" республіки. До цього татарського територіяльного розпорошення причинилася теж примусова висилка татарів з Криму, яку перевів диктатор Сталін безпосередньо після другої світової війни, не даруючи їм виступу проти московської окупації, на нагоду до якого татари чекали століття.

Що далі посуваємося на схід від Татарської АССР під Урал, то частіше попадаємо на українські поселення. Вони простягаються здовж ріки Белої та її допливів. В її водному басейні замикається менш більш Башкир-

ська АССР, створена 1919 р., в якій в 1926 році жило в поселеннях 77,000 українців.⁶² Згідно з переписом 1939 р. башкирів начислювали 843,000 осіб. В 1959 Башкирська АССР мала понад 3,000,000 всього населення, але башкири творили в ній не цілих 25% населення, тоді, як москалі 40%, татари 18%, чуваші 3%, врешті й українці не цілих 3 відсотки (2.9%). Українці жили здебільша в південно-західній частині Башкирії, у степових та лісо-степових полосах.

Башкири (самоназва — башкорт), з релігії мусульмани-суніти, належать мовно до тюрської групи. Вони були поневолені віками. В першій половині XV віку, після розвалу Золотої орди, поділено їх між Казанське та Сибірське ханства і Ногайську орду. З підбоєм Казанського ханства прийшла московська колонізація. В 1798 р. башкири були поділені на кантони (військові одиниці) і в таких одиницях вони відбували військову службу цареві до 1865, коли всю цю систему знесено і башкирське населення зрівнано з селянським. До часу першої світової війни панувала серед башкирів майже поголовно неписьменність, а проте башкири бунтувались проти національного та соціального гніту і брали участь у різних селянських заворушеннях та повстаннях. Башкирська АССР була першою автономною республікою в системі РСФСР. З поваленням царату прийшло й деяке культурне відродження Башкирії. Башкирія та Татарська АССР — це основний центр нафтодобування Волзько-Уральського Нафтового Басейну (Уфа, Ішимбай). Багатство земних плодів притягнуло сюди чимало інших національностей, зокрема росіян, і це від'ємно вплинуло на питомий національний тятар башкирів, — їх абсолютно змайоризовано.

Між башкирією та Україною розвинулися в час другої світової війни несподівані й тісні культурні зв'язки. В часі німецької окупації України Академія Наук УССР, Спілка Письменників України, Оперний Театр ім. Т. Г. Шевченка перебували у столиці Башкирії Уфі. В цій же столиці появлявся у той час журнал »Українська літера-

⁶² Енциклопедія Українознавства, т. I., стор. 104.

тура», збірники »Наукових записок Інституту мови й літератури АН УРСР« та ще кілька тогочасних українських періодиків (м. ін. »Література й мистецтво«).

І в тому часі і згодом появилася теж низка літературних творів в українській мові, присвячених Башкирії, м. ін. "Слово про рідну матір" та "Світова зоря" (1942), "Жага" (1943), "Мандрівка в молодість" Максима Рильського, "Під гүл кривавий" і "В годину гніву" В. Сосюри, роман "Зброя з нами" Н. Рибака та інші. Над перекладами башкирських поетичних творів, п'єс та научних праць трудилися П. Тичина (його "Патріотизм в творчості М. Гафурі"), Я. Городський, І. Кочерга та ще дехто. Дружба Башкирії й України знайшла відгомін також у пізніших творах як "На калиновім мості" Петра Панча, у спогадах Дмитра Косарика, у романі Якова Баша. Писали про українську літературу в башкирській мові та робили переклади Мажит Гафурі, Сайфі Кудаш, Р. Нігматі, Б. Бікбай, Суфіян Сафуанов, С. Купібай, Г. Рамазанов, Г. Амірі, М. Карім, С. Агіш, І. Абдулін.

Уповноважений президії Академії Наук УРСР Євген Кирилук, який перебував довше в Уфі, і мав можливість відвідувати українські поселення в Башкирії, дає таку картину про два українські села, Полтавку і Колокольцовку, в яких був колгосп ім. Т. Шевченка: »В цих селах працювати українці з Полтавщини, які приїхали сюди ще до революції. Вони привезли з собою культуру хліборобства в район, де переважно скотарство. Середнє й молодше покоління виросло під небом Башкирії, але люди не забули рідної мови. Вчителька сільської школи спеціально вивчала українську мову, щоб навчити дітей, вияснювати башкирські слова. Колгоспники добре знали твори Шевченка, співали багатьох українських пісень.«⁶³

Оце принагідна та загальна характеристика українських поселень, що простягаються більшими й меншими острівцями в автономних республіках мордві, чувашів, татарів та башкирів. В основному це перифесії масових і компактних поселень на Кубані, Чорномор'ї,

⁶³ Євген Кирилук: "Під небом братньої республіки", Літературна Україна, ч. 81 (2778), 1970.

Ставропільщині, Дону та здовж ріки Волги й охоплюють вони понад 100,000 українського населення, яке історично було продовженням поселеного руху, початого негайно ж після зруйнування Запорізької Січі. Цими т. зв. периферіями ми й закінчили б розглядати перший період українських козацьких поселень, що якоюсь мірою і наче продовженням етнографічних земель України. Всі вони підчинені Російській СФСР. При Українській ССР з цих козацьких поселень не залишилося нічого, хоч деякі терени, як це ми доказували, мали або й мають українську більшість.

Всі ці українські поселення відбувалися коштом людности східної України. Західно-українська людність у цій добі не виявляла зацікавлення еміграцією. Єдиним винятком у цьому відношенні було Закарпаття, знане тоді як Угорська Русь, з якої в 1745 році вийшли поселенці на терени сучасної Югославії та дали там же початок українському поселенню. В порівнянні з козацьким поселенням Кубані чи інших обговорюваних нами теренів, ця еміграція була тільки гірчичим зерном. Щойно у другому ісході, який почався з другою половиною ХІХ ст., рушився захід українських земель. Покищо проводив схід України. Козацькі поселення були в цій добі домінантні. Не бракувало в цих поселеннях українського селянства — кріпаків, які також втікали від злиднів у поселенчі терени. Період цієї еміграції характеристичний тим, що її започаткувала політично військова еміграція. Приборкавши до якоїсь міри цю еміграцію, дальшу керму в поселеннях мав царат, який своєю макіявелівською політикою встигав позбуватися національно-свідомого елементу з його материка та при помочі цього елементу боронити кордони своєї імперії, надаючи при цьому згаданим національним силам так звані станові та устроєві права (самоуправи). Ступнево ліквідувалися ті права й автономія та приходили національно-культурні утиски.

В загальному мусимо ствердити, що всі українські поселення сьогодні здані на свою національну і культурну вітальність. Вони не мають офіційної опіки ані від

РСФСР, ані від УССР. Їхні культурні потреби заспокоює випадкова українська книжка чи часопис, що попаде принагідно в ці поселення. Немає тут теж українського державного шкільництва, хоч у початках советської влади таке шкільництво існувало (напр., Кубань чи Вороніжчина) і були навіть спроби поширити українську книжку та часопис серед населення в Надволжі (напр., у Саратові працювала книгарня Державного Видавництва України, ще навіть напередодні другої світової війни).⁶⁴ Все це в добу зближення до комунізму (говорячи офіційною термінологією ком-партії) утруднено й відібрано народові до остаточного заперечення. Іншими словами залишено тисячні маси українського населення Кубані, Дону, Курщини, Вороніжчини без культурного рідного віддиху.

ВИНИКНЕННЯ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Другий вихід українського населення — Кавказ, Сибір, Заокеан

Кінець XIX століття характерний на Україні, східній і західній, тим, що тоді відбувся великий і ненотований досі своїми розмірами ісход українського народу, — зі східних земель на Кавказ і Сибір і з західних (Галичина, Буковина, Угорська Русь) за океан. Цей безперервний ланцюг поселенчої еміграції мав різні свої форми, часами був навіть вислідом примусових політичних умовин, але мав теж одне спільне і типово: Він не переривався аж до початків першої світової війни.

Знесення кріпацтва у східній Україні в 1861 р. придало еміграційній течії українців більш ліберально-демократичних форм. В добу мазепинсько-запоріжської еміграції тільки козацтво мало право переселятися без більших труднощів, бо селяни-кріпаки не могли робити цього без дозволу пана-поміщика, — і радили вони собі, як уже знаємо, тільки втечами на вільні терени. Так було зі Слобідською Україною, Кубанню, Доном чи За-

⁶⁴ Г. Григор'єв: "Твоя домівка скрізь", Літературна Газета, ч. 35, 1962.

волжям. Такі втечі були ризиковні і часом треба було за них дорого платити, звичайно додатковим позбавленням свободи, побоями та тяжкою в'язницею. Після 1861 р. селяни не були більш приписані до рілі свого пана (*glebae adscripti*) і могли свобідніше порушати та змінити місце. Вирішальне значення мав також рік 1881, коли російський уряд зневажив усякі доточасні еміграційні обмеження. Ці соціальні полегші для селянських мас виявилися в дальшому емігруванні українського населення, яке набрало нового наситення. При цій нагоді варт пригадати, що скасування панщини на західних українських землях під Австрією сталося тільки 13 років раніше, як на східній Україні. Обидва акти, — той з 1848 і той з 1861, — створювали менш-більш один і той самий, чи тотожний статус для українських селянських мас. Як це згодом відбилось в національно-економічній ститистиці, — про це в наступному розділі, а тепер спробуємо розглянути національно-політичне положення в Україні під царатом.

У 15 років після знесення кріпацтва сталася в Україні ще одна політична подія, що мала свої вирішні наслідки, зокрема ж на українську політичну дійсність. В 1876 році був проголошений ганебний царський Емський указ про заборону української мови, що його прологом став, як нам відмо, Валувський циркуляр. Це було продовження нищення української культури, політичної думки, національної достойности і розрахунок як на останній етап у намаганні повної ліквідації українського народу. Цар Олександр продовжував послідовно політику своїх попередників Петра I та Катерини II, які започаткували політичну й культурну руйну української нації.

Українська Громада в Києві, біля якої гуртувалися українські патріоти того часу, рішила боротися з цими ганебними мововбивчими указами. За її стараннями виїздить до Женеві Михайло Драгоманов (род. 1841, помер 1895), професор - доцент Київського університету, який у тогочасній Київській Громаді та серед поступового українства вибився на провідне місце. В Женеві М. Драго-

манов розвинув політичну акцію за популяризацію українського питання в Європі. Він став видавати перший модерний український політичний журнал «Громада» (1878 - 1882) та популярні видання. Його праця стягнула до Женеви інших політичних діячів, співзвучних з його поглядами. До них належали Сергій Подолинський, Микола Зібер, Антін Ляхоцький, зв. Кузьма, Федір Вовк, на деякий час (1879 - 1881) Михайло Павлик, Я. Шұльгин. Цей гурт українських соціалістів народників почав і нову добу в українській політичній ліберально - демократичній еміграції, яка мала безперервну чергу своїх послідовників аж до часу першої світової війни. Не місце тут обговорювати детальніше дію цієї женевської громади, але варт згадати, що виступ М. Драгоманова у справі української мови на Літературному Конгресі в Парижі 1878 р. і згодом на такому ж Конгресі у Відні 1880 р., в якому взяв був також участь Михайло Павлик, відбитися широким відгомном у літературних колах Європи. Працю М. Драгоманова читано теж на Конгресі Фолкльористів у Чикаго 1893 року. Вільна політична думка М. Драгоманова з Женеви й опісля з Софії в Болгарії мала свій поважний вплив на українських політичних діячів в Україні й Галичині, зокрема ж на оформлену тоді Українську Соціалістичну Радикальну Партію у Львові.

Інше політичне середовище, що виринуло дещо згодом (1900 - 1905) на горизонті в Києві, була Революційна Українська Партія (РУП) зі своїм Закордонним Комітетом у Львові. До нього належали В. Винниченко, С. Петлюра, Д. Антонович (зв'язковий між центром і закордоном), Євген і Катерина Голіцинські, Прокіп Понятенко, Володимир Степанківський, Маріян Меленевський, Микола Порш, Олександр Скоропис - Йолтұховський, Михайло Ткаченко і Михайло Крат, що поніс ідеї РУП-у між українських поселенців у Канаді. Крім загально-відомої «Самостійної України», цей Комітет видав низку революційних брошур, як і декілька нелегальних часописів, — «Праця», «Гасло», «Селянин». Всі ці революціонери вернулися були з вибухом першої російської революції в 1905 р. в Україну. Як тільки приборкано рево-

люційні настрої в Україні та Росії, пішла відкрита нагінка на політичне українство і, впарі з нею, новий еміграційний період українських політичних діячів, які знайшли прибіжище знову у Львові. РУПівців заступили тепер 1907 - 1914 соціялісти - демократи та соціялісти - революціонери. Перших була більшість і до них належали В. Степанківський, В. Винниченко, В. Дорошенко, А. Жук, Д. Донцов, Ю. Коваленко, Ю. Тищенко, М. Чудінов - Богун, М. Троцький - Данько, М. Гаврилко, Г. Войташевський, Охрим Соболь, Лев Юркевич, Євген Бачинський та інші. До есерів зараховували себе Федір Королів, Е. Гаврилей і зокрема Микола Залізняк та ряд менш відомих постатей. Гурт цих політичних діячів скріпили своїм приїздом закордон ще й такі науковці та публіцисти, як Вадим Шербаківський, Іполит Бочковський, Олекса Коваленко, Олександр Семенів, Всеволод Козловський, Андрій Лисенко, який утік зі заслання у В'ятці до Швайцарії і звідси до Галичини, та інші. Хоч згадані політичні групи і спорили з собою, вони все таки вели політичну працю, яка промінювала на терени України та на поселення. Великим політичним кроком усіх було їх об'єднання в Українському Інформаційному Комітеті (УІК), який був створений з почину Андрія Жука. По лінії цього УІК була й згодом оформлена політична праця Союзу Визволення України, яка розгорнулася була до великих розмірів в час першої світової війни. Як Український Інформаційний Комітет, так і Союз Визволення України причинилися багато до загальної інформації про визвольницькі процеси українського народу серед чужих і своїх.

Цей загальний нарис української політичної еміграції, яка витворилася після Емського указу, з'ясовуємо тому, що він є своєрідним політичним тлом для соціальних ускладнень та настроїв, які наростили в тому ж часі у східній та західній Україні і зокрема під московською окупацією. Національний і політичний гнет тут і там тісно пов'язувався з соціальною експлуатацією поневолених.

НАЦІОНАЛЬНІ Й ЕКОНОМІЧНІ УМОВИНИ В УКРАЇНІ І В ГАЛИЧИНІ ПРИ КІНЦІ ХІХ СТ.

Соціально-економічне та національно-політичне тло масової еміграції

Щоб точніше з'ясувати собі, що уявляв собою з економічного погляду український народ під кінець ХІХ віку, треба нам конче приглянутись до господарської статистики тієї доби. Спробуємо це й зробити, користуючись цифрами перепису - конскрипції 1897 р. в Росії та 1900 в Австрії.

За царською статистикою на українській території в Росії жило 26,202,000 населення. Національностейий склад його був такий: українці 74.2%, москалі 11.4%, жида 7.7%, німці 1.9%, поляки 1.9%, молдавани 1.8%, білоруси 0.3%, інші 1.8%.⁶⁵ Вся ця маса народу замешкувала по селах, бо аж 87.6% усього населення, і тільки 12.3% в містах. Для національностейового складу міст може бути зразком такий склад Києва, що був у 1897 р. такий: росіяни 54.2%, українці 22.23%, жида 12.8%, поляки 6.69%.⁶⁶ Такий стан був майже у кожному більшому місті України. І з нього бачимо, що роля українців у містах була мінімальна, а щонайменш три четвиртини українського населення жило по селах.

Пригляньмося з черги точніше і до соціальної структури населення. У восьми українських губерніях (Київській, Подільській, Волинській, Полтавській, Чернігівській, Харківській, Катеринославській і Херсонській) у хліборобстві та видобуванні сировини українців начислювали 90%, у промислі працювало їх тільки 3.6%, в торгівлі 0.9%, в інших професіях 5.5%. Порівняймо ще, яке було відношення до згаданих професій москалів, поляків і жидів. У хліборобстві — москалів 18%, поляків 51%, жидів 2.5%, у промислі — москалів 21%, жидів

⁶⁵ Для статистичного порівняння подаємо цифри нашої доби (1970): українці 74,9%, росіяни 19,4%, жида 1,6%, білоруси 0,8%, поляки 0,6%, молдавани 0,6%, болгари 0,5%, інші 1,6%.

⁶⁶ Київ у 1970 р. начислював 64,8% українців, 22,9% москалів, 9,3% жидів, 1,1% білорусів та інші.

32%, поляків 14%, у війську, судах і вільних професіях — москалів 47%, поляків 29%, жидів 17.5%, у торгівлі — москалів 14%, жидів 48%, поляків 6%.

З цих циферних даних наглядно бачимо, де в соціальної драбині було місце для автохтонів України. Мало що не все її українське населення жило з хліборобства або були поденними зарібинками чи то на селі, чи в місті. Ще краще насвітлення цьому станові дадуть статистичні дані про розподіл землі, а саме:

З усієї площі під управою у згаданих восьми українських губерніях, яка давала разом 38,848,018 десятин, на селянство, громадську та товариську власність припадало тільки 22,682,355 десятин, тобто 58.5% усієї згаданої площі, а решта її належала до дворян, купців, міщан, монастирів, духовенству та іншим, — у відношенні це було 41.5%. Дворянам припадало 25.7% усієї землі і серед дворян-землевласників перше місце на Лівобережжі припадало москалям і на Правобережжі — полякам. Попри ці дві національності німці в землеволодінні займали третє місце. При такому розподілі землі українцям залишалися карликоваті господарства. Статистика виказує, що 23.1% селянських дворів були зовсім без землі, а більш, як 40% селянських господарств були або безземельні, або малоземельні.⁶⁷ Три губернії, а саме Київська, Чернігівська та Полтавська мали найбільш сільського пролетаріяту.

Це був страшний стан спавперизування української людини в економічному відношенні. Які це мало наслідки на культурний та освітний рівень українського населення і навпаки, про це вимовно говорять такі цифри про тогочасну грамотність: У восьми українських губерніях письменних начислювали 18.8% усієї людности, тоді як у всіх 50-ох губерніях європейської Росії ця цифра була 23.3%. Треба при цьому ще й мати на увазі, що цифри письменних українців у відношенні до таких же цифер в інших національностей в Україні були далеко менші: серед чоловіків 23% тоді, як в інших національ-

⁶⁷ Національно-економічні відносини на Україні і в Галичині, див. "Економіст", Львів, ч. 8-9, 1911, стор. 170.

ностей 29%, жінок 4% і в інших 9%. Це був страшний стан упадку. Додаймо до цього, що московська мова була панівною мовою не тільки в урядах, але й у школах та літературі, — і матимемо вірний, але й оплаканий стан українського народу під московсько-царською займанщиною.

Для паралелі пригляньмося, як ці самі коефіцієнти та статистичні дані виглядали в українського населення під австрійським пануванням. Був цей стан краший, чи гірший?

Згідно з цenzусом з 1900 року, у східній Галичині було 4,814,000 населення. Воно ділилося за віроісповіданням (національної статистики не переводжувано, лиш релігійну) так: греко-католиків 62.5%, римо-католиків 23.6%, жидівського 12.8%. Коли підставимо під релігійну статистику національну, то картина буде вельми ясна. Мусимо взяти ще й під увагу, що в мовній статистиці жиди причисляли себе в подавляючій більшості до поляків, — отже на західно-українських землях 33.7%, або одна третина населення, говорила по-польськи. Додаймо до всього і той факт, що в більших містах, як Львів, Станіславів (Івано-Франківськ), Перемишль, українське населення було в меншості, творило не більш від 13.4% до 15%, — і будемо мати трагічну картину західно-українських міст.

Якщо йдеться про західно-українське село того часу, то 75% всієї його людности жило з хліборобства. При цьому варт підкреслити, що на 3,080,448 українців у Галичині 93.5% їх жили виключно з хліборобства, або на іншу мову, 2,879,319 українців. На 59,786 мешканців Галичини, що працювали у промислі, торгівлі й комунікації, було українців тільки 10,438, тобто ледве 18% тієї групи. З правила всі ці українці займали ще й підрядні позиції, як ремісники, крамарі, службовці при битих і залізних шляхах. Теж селянська посілість і власництво ґрунтів у Галичині у порівнянні зі східною Україною виглядало куди гірше. В 1902 р. аж 52% усіх сільських господарств Галичини були нерентовні, — їх звали тоді "парцельними" і "карликуватими". На всіх 652,304 го-

сподарства аж 125,584 господарства мали менш, як один гектар землі. В тому ж році т. зв. панської землі було 40.3% усієї території Галичини. Власниками цієї землі були поляки, жиди, німці і на пальцях рук тільки українці. Трагедією селянства було ще й те, що коли й парцельовано двори, то з правила польські землевласники спроваджували сюди поляків-мазурів з заходу. Крім цього нерентовні господарства з року на рік все більш задовжувались і часто переходили в руки лихварів, з правила жидів, бо ці мали до диспозиції більші фінансові засоби. Не краще стояла і справа освіти в Галичині. Неписьменних українців начислювали 75%, з навчанням у рідній мові було теж важко. Все це разом давало ще більш трагічну картину економічного, соціального, а то й культурного упадку, як воно було під пануванням Росії.

Отак не диво, що коли в 1892 р. москвофіли розвели у Збаражському повіті пропаганду, ніби то в Росії дають селянам безкоштовно землю, то народ потайки і легально став переходити кордон на Збручі. Протягом 26 до 29 серпня того ж року з 15 сіл подалося туди 373 особи, 3 вересня виемігрувало 2,471 особа, а 25 жовтня 2,531 особа. Зі Збаражчини цей рух перекинувся у Скалатський повіт і з цих двох повітів у днях від 16 до 26 серпня виїхало понад 3,000 осіб. Хвиля покотилася ще далі, — на Гусятинський, Тернопільський, Борщівський і Заліщицький повіти, — разом з них виїхало в той час аж 6,111 осіб.⁶⁸ Ця еміграційна гарячка найкраще говорить про голод землі західно-українського селянина, що був водночас і його протестом не тільки проти голоду і злиднів, але й проти національного гніту.

А в тім, у загальному нужда панувала і в Україні під Росією і в західній її частині (Галичині) під Австрією. Народ дусився у безвиглядності та безпросвітності, хоч культурні умовини розвою на заході були значно кращі, як на сході, бо тут Емських указів не було. Та в обох займанщинах була велика надвишка українського населення, для якої не було місця ані у хліборобстві, ані в

⁶⁸ І. Щербатюк: Про еміграцію українців Східної Галичини в Росію, див. УІЖ, Київ, 1964, ч. 6, стор. 101 - 103.

торгівлі чи промислі. В Галичині цю “зайву” людність обчислювали на більш, як мільйон осіб, на Правобережжі ця ж цифра доходила до понад трьох мільйонів, або 75.6% всієї робітної сили. Подібна ситуація була й на Лівобережжі. Чи ж можна тоді дивуватись, що з самої Полтавщини виїхало за 15 років тільки 1861 до 1876 аж 6,430 родин?⁶⁹

Коли мова про промисл, то варт пам'ятати, що й він був і на сході і на заході України вельми кволий, — й у висліді того народ часто терпів елементарну недостачу в їжі та одежі (напр., взимі на п'ятеро душ в родині була одна або дві пари чобіт!) і всі розглядались, де дітись та де заробити гріш, щоб прохарчувати родину, або куди її завести, щоб вона була краще забезпечена з соціального і культурного погляду на майбутнє, а бодай щоб не голодувала на своїй власній таки землі.

Які можливості відкривались перед українським населенням сходу і заходу України?

На сході відкривались перед ним великі, незалюднені простори сибірської та центральної Азії і, далі, Далекосхідний Край, а для заходу — заморська еміграція. Цими двома шляхами почала йти безперервна людська маса з України, одні, щоб засіяти землі за Уралом, в Сибірі, на Далекому Сході і в цілих землях Казахстану, другі, щоб осісти у степах Канади, копальняних басейнах ЗСА, бразилійських пущах і аргентинському лісостепі новими поселеннями. Так творилася нова українська діаспора, яка все більш фізично віддалялася від свого материка, але у своєму серці несла ту саму любов до Рідної Землі, ради якої йшли на добровільне вигнання її політичні діячі в новій еміграції. І це якраз та нова еміграція у великій мірі у своїх політичних маніфестах стала поруч національних проблем постійно наголошувати і соціальні справи, як одну з головних та важливих питань своєї спільної, що більш — часто висувала їх на перше місце перед національними. Це впливало, оче-
перше місце перед національними. Це впливало, оче-

⁶⁹ В. М. Кабузан: Переселення українців у Далекосхідний Край, УІЖ, Київ 1971, ч. 2, стор. 66.

видно, з кривд у розподілі суспільних дібр. Соціяльна нуджа впливала теж від'ємно на національне мислення народу і не диво, що соціялістичні партії на заході і сході України були в час, про який мова, модні, — для них знайшовся тоді справді пригожий соціяльний і політичний ґрунт. З цими проблемами нам доведеться зазізнатися згодом, а покищо звернемо увагу на історичний хід українського поселення у простори Кавказу, на південний Урал і центральну Азію та, згодом, на Далекий Схід. Увесь цей комплекс, з вийнятком Кавказу, носив у популярній мові означення, мовляв, “пішов” чи “пішли” на поселення в Сибір, або “переселились у Сибір”, “переселились за Урал”. Урал і Сибір, часом ще й Кавказ; не сходилили з уст тих, які йшли “у світ за очі”.

“У світ за очі” йшли також масові валки селян із західних земель України. Початок їм дало зубожіле Закарпаття, до якого швидко долучились Галичина і Буковина. Коло 600,000 українського люду з-під австро-угорського панування переплигло океан, щоб за ним в Америці, — спершу у Північній та згодом у Південній, — знайти шматок хліба для своєї родини та певніший завтрашній день. Крім переселенчої еміграції розвинулася була й сезонова — до Прус, Чех, Бельгії. І знову в пересічному яких 100,000 осіб річно, здебільша чоловіків, залишали родини й ішли на Захід, щоб після кількох місяців праці на рілі чи в копальні вертатися “з коначним центом” до дому та забезпечити рідних у найконачніше.

Та ми вернемося до тих українців, що жили на сході України і мандрували на поселення на схід та й на полудне.

УКРАЇНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ НА ПЕРЕДКАВКАЗЗЯ

Українське поселення на Передкавказзя уважаємо за своєрідний пролог до поселення азійських просторів.

Коли підкавказькі мусулмани стали емігрувати в Туреччину, на Підкавказзі зробилося місце для нових поселенців. Тільки в 1871 - 1884 роках вимандрувало звід-

си 13,500 душ.⁷⁰ При знесенні всяких еміграційних обмежень найперш — на Підкавказзя з України пішли нові тисячі емігрантів і з черги скріпилися теж українські поселення на Кубані. За час 1871 - 1884 рр. на саму Кубань прийшло ще 250,000 українців. Правда, на Підкавказзя поселювалися не тільки українці, — йшли туди також москвини, жида, німці, греки та інші. До часу цієї масової мандрівки різних національностей право на землю на Кавказі мали тільки козаки; тепер без труднощів власниками ставали селяни — переселенці. Під кінець XIX сторіччя заселення Передкавказзя припиняється. Вислідом цього може служити також розселення вихідців з Полтавщини, з якої в тому часі виїздило на поселення поза батьківщиною дуже багато. І так: до 1876 р. з Полтавщини переселилося на Передкавказзя 89 і до Азії одна особа. В 1876 - 1893 роках це відношення міняється 65 до 15, а в роках 1894 - 1900 тільки 13% вихідців з Полтавщини спинялися на Передкавказзі, а інші емігрували в Азію. В загальних підсумках до першої світової війни на Передкавказзі поселилось около 30,000 українського населення. Порівняльно з іншими поселеннями в Європі та Азії це була невелика поселенча еміграція, але з уваги на близьке сусідство з Кубанню творила вона, розкинена здебільша по містах, своєрідні периферії масового українського поселення Кубані. Українці поселювалися на теренах сучасної Осетинської АРСР та Дагестанської АРСР, не бракувало незначних їх груп у Грузії, Вірменії, навіть Азербейджані.

Варт відмітити, що в історичній літературі часто читаємо про поселення українців на Кавказі і дехто уточнює суть Кавказького поселення куди ширше. Воно охоплює також сучасні Краснодарський і Ставропольський краї або іншими словами, історичну Кубанщину і Ставропільщину та Терек, а з цими поселенчими теренами ми познайомились уже раніше. Правда, що дехто з цих поселенців переселився згодом за Урал, чи навіть на Далекій Схід. І додаймо ще, що Кавказькі терени здобула

⁷⁰ Д-р Іван Крип'якевич: Історія української колонізації, гл. В. Кубійович: Географія України й сумежних країв. 1943, стор. 278.

Росія в зтяжних війнах з Туреччиною та Іраном, як також з народами самого Кавказу. З Іраном така війна була 1722 - 23, з Туреччиною 1768 - 74 р. Грузію опановано частинно 1783 р. і добуто 1803 - 04. Це далеко не кінець: 1804 - 13 пішла знову війна, Москва з Іраном і те саме повторялося 1826 - 1828, 1823р. піднялося проти-московське повстання в Дагестані, 1824 в Абхазії в Чечні, Кабарді, 1830 в Осетії, 1828 - 59 ще раз в Дагестані і Чечні, визвольна боротьба в Адичеї в 1840 - 1860 і т. п. ●

Так “примирювала” Москва народи і так несла їм свою “культуру”. Вже з самих дат бачимо, що війни були постійні та зтяжні. Нові здобуті терени потребували нових поселенців, серед яких не бракувало українців.

Пластунн (піхота) Чорноморського Козачого Війська XIX століття, яких використовувала Росія до підкорення кавказьких народів.

ПІДКОРЕННЯ СИБІРУ І СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ ТА УКРАЇНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ

Значно легше приходилося Росії опановувати терени Азії.

Після розпаду Золотої орди в кінці 15 століття оформилися, як уже знаємо, Казанське ханство, Сибірське ханство та Ногайська орда. Терени Азії, які прилягали до Європи, були поділені між ці політично-державні твори. Сибірське ханство займало територію між річками Тобол, Тура, Іртиш, Об. Казанське ханство простягалось насамперед на захід від Волги, а з Ногайських орд т. зв. Велика — на схід від Волги і Мала — на простори між Кабардою та Азовом. Домінуючим населенням обох орд та ханств були татари з домішкою монголів (ногайці). Сибірське ханство було найбільш експансивне і підкорило собі інші сибірські племена, — хантів, мансі та подібні. Столицею цього ханства було спершу місто Чинги-Тура (сучасна Тюмень) і згодом Кашлик (або Сибір) недалеко сучасного міста Тобольська (19 км).

Підкорення Росією Казанського ханства (1552), опісля Астраханського (1556), врешті підчинення собі поодиноких племен, включно з Великою Ногайською ордою (остання постійно воювала з калмиками), зможливило Росії дальші підбої в Азії. В 1555 році Сибірський хан Едигер став васалем московського царя, а в 1598 р. отаман волзьких козаків Єрмак розгромив військо сибірського хана Кучума, після чого і територію його влучено згодом у Російську імперію. Таким чином великі терени Азії, здебільша безлюдні, станули отвором для колонізації сходу Європи, тобто населення Росії. Ніхто не спшився надто й колонізувати їх, бо й на захід від Уралу було доволі вільної землі. Врешті, хоч хан Кучум і був розгромлений, то сибірські татари не легко здавались у

московське ярмо. Сам Єрмак попав у засідку і наложив головою у хвилях Иртіша. Все таки смільчаки - мандрівники, типу Е. Хабарова та А. Кояркова, стали ступнево продіставатись у глибину Сибіру. Перший зумів добитись з загоном промисловців та групою козаків з Якутська аж до Приамур'я. В 1652 р. він дійшов до гирла річки Усурі та нашкіцував мапи цього терену. Марш Хабарова царський уряд вважав за окупацію промандрованих ним теренів для Росії й іменем Хабарова названо згодом місто Хабаровськ, а залізничу станцію, збудовану яких двісті років пізніше, його першим іменем та по батькові, а саме Єрефій Павлович.

Хабаров перший заснував теж оборонну московську заставу на Далекому Сході і назвав її Албазін ("Военный Пост Хабаровка"). Цей фортечний пункт став скоро військовим центром козаків не тільки на Амурсину, але й на Усурійщину. Албазінська залага, якою згодом командував Никифор Черніговський, вела війну з тубильцями, — тунгузами - даурами та манджурцями, які підлягали Китаєві. Ці спорадичні війни тягнулися безперервно. Твердішою ногою станула Росія на Далекому Сході, коли генерал - губернатором став граф М. Муравйов (1853 - 1858), званий Амурським. Його заходами засновано низку козачих станиць здовж ріки Амуре, він теж перейменував "Военный Пост Хабаровка" на місто Хабаровськ. З того часу й почалося правильне заселювання далеко-східніх просторів.

Місцеве населення окупованих Москвою азійських теренів, що і далі було на них домінантне, не надто хотіло підчинитись будьякій державній дисципліні. Були це передусім кочовики, які жили з мисливства та випасу овець і худоби, — на сході казахи, киргізи, узбеки, таджики, в центральній Азії туркмени (найчисленніші) і на заході якути та всякі менші, — але водночас теж свободолюбні народи, що не здавали легко своєї волі та простори. Щоб втримувати в цих теренах хоч би сповидний лад, треба було організувати постійні військові залоги, — і цю функцію передав царат козачим військам.

Найперш було зорганізоване Яїцьке Козаче Військо в 1591, яке мало свою постійну головну станицю в усті ріки Яїка (Уралу). Підкорена Північна Азія правилася довгі часи своїми власними порядками. Згодом, у першій половині XVIII віку створено Сибірське Козаче Військо, яке мало свої станиці здовж ріки Іртиша на північ від Омська і в 1752 р. частину цього війська перекинено на північне прикордоння Киргиз - Казахського степу здовж т. зв. Ішимської лінії.

Десять коло 1850 р. створено станиці сибірських козачих військ на південному прикордонні казахських та киргизьких степів. Вони йшли по ріках Ілі, Лежі, Амур - Дарії (в Семиріченській області). Таким чином з ходом часу витворилися козачі війська зі своїми правами, привілеями і звичаями, а то й окремою народною обрядовістю та становою ментальністю. Ці сибірські козачі війська складалися в більшості з москалів, але були серед них і українці. Крім Уральсько-Яїцького та Сибірського Війська були ще Оренбургське, Семиріченське та менші інші. Всі ці формації творили не тільки військовий козачий стан, але теж своєрідну й окрему козачу народність. В часі великої Російської революції вони були найбільшою опорою царату та найбільшими ворогами комуністичної системи і її носіїв. Деякі з них довго змагалися з большевиками, навіть уже після стабілізації комуністичної влади.

Колонізація Центральної Азії та азійських просторів українськими поселенцями почалася шойно у другій половині XIX століття. В 1885 р. виїхало туди з Лівобережної України 296 душ. Від 1886 до 1900 статистика начислювала таких мандрівників в Азію 9,880 і знову вони були майже поголовно з Лівобережжя. За п'ять років 1891 - 1895 Лівобережжя дало на Сибір 105,772 голови. В тому ж часі виїхали на Сибір перші поселенці з Правобережжя (423 особи) і зі Степової України 961. Це був поважний зворот у поселенчій натурі Сибіру. Роки, які прийшли чергою після 1895-го, відготовували по кількадесять, а то й більш, тисяч населення, яке рікрічно відходило на Сибірські поселення. Цікаво, що в

тих роках поважно зростає відплив населення не тільки з Лівобережної, але і з Правобережної та Степової України. Для проглядности цього переселенчого руху містимо внизу статистичну таблицю переїзду українців на Сибір за час одного чвертьріччя, тобто від 1885 до 1909 років. Робимо це на основі даних журналу »Економіст« і вони такі: ⁷¹

Роки	Лівобер.	Правобер.	Степова	Разом
1885	296	—	—	296
1886—90	9,880	—	—	9,880
1891—95	105,772	423	961	107,153
1885—1895	115,948	423	961	117,329
1896	73,660	2,087	5,198	80,945
1897	13,241	1,271	3,669	18,181
1898	11,370	4,143	2,435	17,948
1899	23,035	4,473	6,092	33,600
1900	44,032	5,687	11,187	61,176
1896—1900	165,338	17,661	28,581	211,850
1901	18,411	5,322	9,374	33,107
1902	11,334	5,490	8,620	30,444
1903	17,000	4,525	9,834	31,359
1904	7,975	3,865	10,250	22,090
1905	9,856	5,261	5,926	20,043
1901—1905	69,576	24,463	44,004	139,043
1906	24,639	13,894	14,403	52,956
1907	91,979	45,346	16,433	153,758
1908	127,252	61,871	53,979	243,112
1909	102,790	53,734	84,689	241,213
1906—1909	246,000	174,845	169,514	691,019

⁷¹ "Економіст", Львів, ч. 8 з 1911, стор. 152-153. Ці таблиці складені на основі "Матеріалов Височайше Утвержденной Комісії 1910 г." за перших 11 років та "Итоги переселенческаго движенія за послѣдніе 15 лѣтъ (1896 - 1906 включительно)".

Російська статистика з 1897 р. подає козаків у степових азійських губерніях вже на 623,000 голов. Ця кількість козаків Сибіру постійно зростала: 1902 р. їх було 685,000, 1912 — 856,000, 1926 р. — 1,113,000. Як знаємо, це був не тільки природний ріст: Козаки приймали (як вдавалося і як була потреба) у ряди свого стану також не-козаків — селян-хліборобів, щоб таким чином зміцнити свої станові та військові позиції в Сибірі. Царські укази часто дуже суворо обмежували цю можливість, бували доби, що й самі козаки суворо притримувались свого станового права.

Як бачимо з цієї статистики, Україна дала Сибірові за чвертьсторіччя 1,159,290 душ, в тому Лівобережжя найбільш, бо 698,892 душ, Правобережжя 217,392 душ і дещо більш Степова Україна, бо 243,066 душ. Лівобережна Україна, яка начислювала в 1897 році 7,568,300 голов населення, дала Сибірові двічі більш, як Правобережна і Степова разом. Населення цих двох останніх доходило разом до 15,862,700 душ.

Якщо взяти під увагу поодинокі губернії, то Полтавщина дала Сибірові найбільш, бо аж 319,651 душу. За Полтавщиною йшла Чернігівщина — 238,509 та щойно опісля Харківщина — 139,518 і Київщина — 138,651. П'яте місце в переселенні зайняла Катеринославщина — 106,479 і чергою за нею були Херсонщина з 67,828 переселенцями та Таврія з 68,653. Найменш переселенців виїхало тоді з Поділля, бо тільки 43,405, та з Волині — 35,329. Так отже дрібноселянська Полтавщина дала Сибірові впродовж 25 років більш, як одну четвертину всієї української еміграції у Сибір. Советський дослідник В. М. Кабузан подає, що за час 1858 - 1914 із самої Полтавської губернії виїхало 414,000 переселенців, з Харківської 194,000 і з самої тільки Київщини в роках 1890 - 1914 аж 209,000 душ.⁷²

Якщо порівняти українську переселенчу еміграцію на Сибір з такою ж еміграцією з усієї європейської Росії, яка творила за той час 3,002,828 душ, то побачимо, що

⁷² В. М. Кабузан: Переселення українців в Далекосхідний Край в 1850 - 1916 рр., УІЖ, Київ, ч. 2, стор. 70.

Україна давала одну третину сибірських колоністів, хоч людиність дев'яти українських губерній творила, згідно з переписом з 1897 р., одну четвертину населення європейської Росії. Дві інші третини переселенців у Сибір творили москвини, білоруси, поляки, німці, кавказькі народи та інші. Статистичний коефіцієнт українців був би ще вищий, якби до диспозиції були статистичні дані українських переселенців з таких теренів, як Холмщина, Кубань, Курщина, Вороніжчина, Донщина та Надвожжя. Знаємо певно, що і звіттам виїздили на сибірське поселення, але точних даних, на жаль, не маємо. Коли до цього додамо ще криву руку царських статистиків, то щойно тоді збагнемо переселенчий запал українців у Сибір. Він нагадує в дечому подібну втечу українців західних земель України за океан до Америки (ЗСА), Канади, Бразилії та Аргентини. Про цю стихійну утечу на заході В. Стефаник писав, мовляв, “втікали, якби за ними гналась татарська орда”, а П. Куліш кинув був на адресу тих, що їхали в Сибір, куди зневажливіший докір, мовляв, “пруться без пуття”. Та все це не спинювало ані поселенців у Сибір, ані за океан.

Цей стихійний ісход збіднілого українського селянства в Сибір та Далекий Схід відбувався далі, в такій самій і часом ще більшій напрузі, в чергових роках і щойно перша світова війна вкоротила його безперервну хвилю. Згідно із статистичними даними ще і в рр. 1911-1914 з України відплило в Сибір 410,600 душ,⁷³ а в загальній сумі ця поселенча цифра українців у Сибірі та в центральній Азії за всі роки аж до світової війни зросте менш-більш до яких двох мільйонів душ.

⁷³ Сидір Корбут: Сирій Клнн і українська кольтонізаційна справа, Львів, 1937, стор. 9.

УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ СІРОГО КЛИНУ

Дослідники українського поселення за Уралом та в Сибірі і центральній Азії, як от Т. Олесюк, З. Кузеля. С. Корбут та інші створили чисто-українське поняття Сірого Клину, яке не покривається з ніякими географічними чи державно-адміністративними поняттями. У своїх дослідях вони назвали “Сірим Клином” всі ті українські поселення, що тягнуться від річки Уралу та півднем Уральських гір, як Оренбург, Актюбинськ, Магнітогорськ, Челябінськ та, далі, на південь від Омська здовж рік Тобола, Ішіла та більшого Іртиша аж до Зайсана на півдні і звідти підгірськими околицями Тяншаня здовж китайського кордону на південний захід та долинами річок Ілі, Чу й горішньої Сир - Дарії аж до кордонів Туркестану. Вся ця полоса чи ланцюг більших і менших українських поселенчих островів та смуг творить форму серпа. Дехто називає цю форму клином, який втикається в центральну Сибірську Азію. Сірим названо цей клин тому, що південна смуга цих поселень має сірі, глинясті ґрунти, зокрема в колишній Сир - Дарійській та Семиріченській колоніях. З поширенням українських колоній на дальші простори, назва “Сірого Клину” ступнево поширювалася теж на ці простори, які вже й зовсім сірі не були.

Що більше, деякі дослідники цих українських поселень стали вживати назви Сіра Україна. Дехто придавав цій назві навіть своєрідний політичний змісл чи політичну концепцію, яка часто переходила в утопійні міркування. Якщо нам доведеться вживати тієї назви в нашій праці, то під нею розумітимемо чисто культурне поняття та всі атрибути української людини в її поселеннях, які творять у культурній площині своєрідну цілість та мають свій питомий поселенчий тятар. Говоритимемо

про неї так, як говоримо про канадійську Україну, американську, бразилійську. Це те саме, коли поляки говорять про канадійську чи американську Польщі, а мадяри про еміграційну чи поселенчу Мадярщину.

Коли приглянутись ближче до згаданих українських колоній Сірого Клину на фізичній мапі Азії, можна побачити, що пасма цих українських поселень розсілися в головному в низинних площинах та в долинах рік. Українські хлібороби завжди шукали за врожайною глиною та чорноземом і підсонням, яке служило б рільному господарству. Коли москалі з правила поселялись на північ від Сибірської залізниці, то українці поселялись на південь від неї, — їх зокрема притягав степ та лісо-степ і ніколи масиви лісів чи тундри. Типове для згаданих поселень ще й те, що вони оформлювались за своїм національним та обласним походженням, напр., полтавці трималися з полтавцями, київляни з київлянами і т. д. Ці бльокові поселення за місцем свого регіонального походження мали додатній вплив на їх культурний розвій та їх постійний і живий зв'язок з материком.

У визначуванні українських поселень в Азії першої доби братимемо в основному під увагу повоєнну статистику з 1926 року, як одну з найточніших статистик, якщо йдеться про етнічне визначення народів ССРСР. Вона буде мало відбігати від стану європейських поселень в азійських теренах, які оформилися до першої світової війни. Згідно зі статистичними даними повоєнних часів, в рр. 1924-26 поселились тут і на Далекому Сході не більш, як 40,000 осіб (в 1924-25 — 18,741 і в 1925-26 — 21,945). Ця сума не багато змінює загальну картину українських поселень Сірого Клину з першої світової війни. Наш огляд почнемо з європейсько-азійського прикордоння.

УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА ПІВДЕННОМУ УРАЛІ — БРАМА ДО СІРОГО КЛИНУ

Простори південного Уралу зачисляють деякі дослідники до європейської й інші до азійської частини ССРСР. Ми вважаємо їх за переходові не тільки в територіяльно-

континентальному значенні, але і в історично-поселенчому. Доба першого козацького поселенчого ісходу саме закінчувалася, коли почалася друга доба виходу українських селянських мас з рідної землі, щоб на цей раз піти далі поза європейські простори. Південний Урал був найближчий до етнографічних та поселенчих земель України, — він став наче продовженням українських поселень Кубані, Дону та Надволжя.

Насправді поселенчий рух у ці простори почався з кінцем XIX та початком XX століття. В 1897 р. на Уралі проживало всього 48,600 українців, хоч вже в той час були тут москвини, башкирці, татари, удмурти, марійці та інші. Народ трохи вагався з виїздом, дарма, що до 1897 року в поселенчих теренах Сибіру і зокрема в Алтайській та Семиріченській областях приділювано по 100 десятин землі на родину. Переправа в ці терени була вельми важка: залізних шляхів не було, а Сибірська залізниця щойно стала будуватись (1891 - 1905). Щоб агітувати до еміграції і водночас регулювати її, в 1897 р. була створена при Міністерстві внутрішніх справ Переселенча управа, яка стала в дечому допомагати кандидатам на виїзд. Створено також Товариство Допомоги переселенцям, яким керував граф Г. Голіцин, допомагав емігрантам і створений для цього Комітет Сибірської залізниці. І хоч від 1897 наділи землі були менші, бо всього 15 десятин землі у степовій полосі і 8 у не-степовій на особу, то еміграція у Туркестан та в Сибір стала прибувати на силі. До 1903 р. вона зросла до 42,000 поселенців річно, щоб опісля в час японської війни змаліти до 27,000. Врешті, коли народ побачив, що Столипінська реформа підвела й общини стали ділити "непоправді",⁷⁴ — люди стали масово продавати свої дрібні наділи і виїздити на поселення. Продовж 1906 - 1912 років були продані близько 263,000 господарств, а в рр. 1906 - 1913 покидали Україну щорічно 202,000, в 1909 р. навіть 290,000 людей, або 68% природного приросту.

⁷⁴ Вийшли тоді з общин на Лівобережжі 16,5, на Правобережжі приблизно 48%, у Херсонщині, Катеринославщині і Таврії 42% господарств-дворів.

В поселеннях народ був звільнений на 3 до 6 років від військової служби і на 4 роки від податків, крім цього діставав допомогу зерном та паливом. Це була велика заохота до переселення з якого в першу чергу користали державні селяни. Великі кількості переселенців причинилися до того, що остаточно допомога стала меншати, часто просто кінчилася на обіцянках і в 1911-1912 рр. народ став масово вертатись до дому. Уряд робив усі заходи, щоб зарадити неполадкам. На кожний випадок у кінцевих підсумках та згідно зі статистикою з 1926 р. у Верхне-Тобольському Краю та Ішимському Краю в Сибірі жило вже разом у той час понад пів мільйона українців, бо аж 500,776 голів.

Пригляньмося ближче до цих поселень, полоса за полюсою. Сьогодні Ішимський Край поділений так, що північна його частина, враз з Ішимом, належить до Сибіру РСФСР, а повіти Петропавловський, Кокчетавський, Атбасарський і Акмолінський є складовими частинами Казахської ССР. Те саме можна сказати про Кустанайську округу, яку відлучено від Верхне-Тобольського Краю і прилучено до Казахстану.

На схід від названих теренів простягався в 1926 р. Іртишський Край з кількома округами, що в них українці мали вельми високу поселенчу позицію. В Омській окрузі жило тоді 150,930, в Барабинській 50,106, в Ново-сибірській 21,680, у Славгородській 202,748, в Каменській 67,560, в Барнаульській 19,626, в Рубцовській 56,240 і в Павлодарському повіті 68,100 українців. Сьогодні останній належить до Казахської ССР і всі інші до РСФСР. Усе це разом давало 636,900 українців.

Якщо підсумувати українське населення Верхне-Тобольського, Ішимського та Іртишського Країв разом, то це дає 1,137,466 душ. Тут і є північна смуга кордону українських поселень т. зв. Сірого Клину, яка частинно вгинається на південь та творить вже водночас частину східного кордону цього переселеного комплексу. Дуже часто ці поселення звали "за Уралом", Сибіром тощо, згідно з географічними означеннями. З цієї уральсько-сибірської смуги відійшла до Казахстану Кустанайська

округа. Південь Ішимського Краю та Павлодарський повіт, що дають разом коло 328,000 українського населення, а решта, тобто понад 800,000 його і далі приналежна до т. зв. сибірського простору РСФСР. Українці поселились тут здебільша в рр. 1906-1912. У той час приїхали в обшири на схід від Уралу понад мільйон поселенців, — здебільша з Полтавської, Катеринославської та Херсонської губерній України, дещо теж з Півкавказзя.

Сьогодні Урал, чи пак Південний Урал, — це точніше означення, як було в першій поселенчій фазі на цих теренах. Це полоса, яка простягається на північ здовж ріки Уралу, починаючи менш-більш від Уральська, через Оренбург, Медногорськ, Орськ, Магнітогорськ аж до Челябінська. Одним з перших українців - політичних засланих був тут Тарас Г. Шевченко, який під поліційною ескортою міряв шляхи Оренбург-Орськ. Його земляки, пів сторіччя після його мандрівки, йшли сюди під ескортою господарської нужди. Але йшли вони і ще далі на північ від Орська, в сьогодиншній Челябінськ, який тоді зукраїнська охрестили Челябою. Мандрували сюди теж інші національності і про це найкраще каже склад населення Південного Уралу, в якому знайдено понад 30 різних народів. І не зважаючи на все, українці в цій національній співдружності, — як стверджує учасник советської етнографічної експедиції Володимир Хоменко, — одне з перших місць. “Ще до того, як ми, учасники етнографічної експедиції, — каже він, — звернулися до статистики, не один раз доводилося стикатися в різних районах області з українцями, що розмовляють рідною мовою і знають багато народних пісень. Часом зустрічались цілі поселення українців, особливо в степових і лісо-степових районах Октябрському, Чесменському, Брединському, Троїцькому. Значно менше мешкає їх у районах передгір'я, а також в місцях переважно населених башкирами”.⁷⁵

В загальному українці поселялись в теперішній Челябінській та Оренбургській областях і займали пе-

⁷⁵ Володимир Хоменко: Українські поселенці на Південному Уралі, див. Народна творчість та етнографія, ч. I, 1971, стор. 96.

редусім південні та більш рівнинні терени. Найбільш суцільно поселилися вони на південному сході Челябінської області. Сюди входять Кизильський, Октябрський, Брединський і Варненський райони, напр., в Октябрському районі є 13 сіл, що в них більшість — українці, як Брусенкове, Угарове, Штанне, Кузьмино-Ступине, Монатове, Предкове, Чернякине, Дворянське, Красноярка, Ряжське, Стара Комуна, Соколовка та Шелоумове. В Чесменському районі є такі майже чисто українські поселення, як Полтава, Харківський хутір, Матушкине, Тарасівка, Кордон Фоменка. Можна було б вичисляти й інші чисто українські оселі на південь від Челябінська, але обмежимося до ствердження, що коли в 1926 р. числювали в Челябінській окрузі тільки 11,010 українців, то в 1957 р. саме місто Челябінськ мало їх 29,731, а Магнітогорськ з погляду кількості українського населення на Південному Уралі стояв на другому місці і мав 23,053 українців. На третьому місці є Копейськ з 11,299 українцями. Челябінська обласна статистика стану і правління подавала в 1951 р., що на її терені жило 76,198 українців, що давало 4.31% всієї людности округи. Яке було відношення цієї кількості українців до інших національностей Челябінської області, а саме росіян, татарів та башкирів, що разом з українцями творять основне ядро її населення, про це найкраще каже така статистична таблиця згаданої області:

СТАТИСТИЧНА ДОВІДКА

*національного складу населення міст і селищ Челябінської області (дані перепису населення 1957 р.)*⁷⁶

Міста і робітничі селища	Всього населення	Росіяни	Українці	Татари	Башкири
Челябінськ	689,049	568,422	29,731	36,675	5,246
Златоуст	161,342	137,319	4,023	9,262	1,808
Копейськ	160,713	122,775	11,299	8,798	819
Магнітогорськ	311,101	243,975	23,053	22,246	3,040
Міасс	99,043	86,577	2,359	4,100	1,394
Бреди	14,311	10,634	1,481	620	63
Южноуральський	22,403	20,200	1,028	362	29
Єманжелінськ і т. д.	35,738	27,730	3,224	1,489	216

⁷⁶ З матеріалів Челябінського обласного статуправління.

Живуть українці в Оренбургу, Медногорську, Орську та інших місцевостях Південного Уралу. В. Кубійович стверджує, що в цих теренах проживало в 1940-их роках коло 112,000 українців.⁷⁷ Він теж зачисляє Оренбургщину до Середне-Волзького району. На кожний випадок Південний Урал став своєрідною перехідною брамою до українських масових поселень у Сибірі та Казахстані. Хоч кількість українців там висока, то все таки при порівнюванні давних цифр з сучасними слід ствердити, що правильного росту українців у цьому обширі немає. Брак об'єктивних даних або русифікація і тут збирають жнива. Догадуємося, що діють тут абидва фактори.

ПІВДЕННИЙ ПОЯС УКРАЇНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ СІРОГО КЛИНУ

Як ми вже раніше ствердили, поселення Південного Уралу та продовження цих поселень на схід у сибірській полосі звемо без вагання північною полосою поселень Сірого Клину. У подавляючій більшості ці поселення сьогодні приналежні до РСФСР, з винятком Кустанайської округи, Ішимської південної полоси та Павлодарського повіту, що всі три сьогодні на терені Казахської ССР. Південна полоса Сірого Клину своєю чисельністю далеко менша від північної, — вона не тільки простягається теренами Казахстану, але й теренами народів, споріднених з казахами. Це в основному широкі степові терени цілинного Казахстану, Узбекистану, Киргизії та Таджикистану. В початках 20-их років усе це мало назву неосяжного Туркестану, якого столиця була в той час в Оренбургу, а сам Казахстан був тільки автономною, а не союзною республікою. Увесь цей простір належав до державної системи Російської Соціалістичної Федеративної Советської Республіки, з якої в 1924 р. виокремлено союзні республіки Туркменія та Узбекистан, в 1929 р. Таджикистан і щойно в 1936 р. сам Казахстан разом з Киргизією добилися остаточно союзного статусу. Все це показує, як повільно та нерадо валився колоніалізм

⁷⁷ В. Кубійович: Географія України і сумежних країв, Краків - Львів, 1943.

тих просторів, що їх на переломі XIX і XX століть стали поселювати й українці.

Статистика з 1926 року виказує, що українці були в тому часі скупчені в Семипалатинському Краю, Семиріченському та Чуйському. В Семипалатинському Краю начислювали тоді 70,131 українців і скупчувались вони в таких повітах, як Семипалатинський (30,140), Усть-Каменогорський (24,158), Бахтарминський (9,446), Зайсанський (4,496) і Семипалатинський степ (1,927 осіб).

Семиріченський Край мав більше українського населення, як його тількищо названий сусід. Тут жили 87,910 українців, з того в Алма-Атинському повіті 16,564, в Талди-Курганському 15,946, в Лепсинському 42,551, в Джетисуйському степу 2,376, а в Каракольському кантоні Киргизької ССР 10,473.

В Чуйському Краю жило 90,677 українців. Сама Чуйська округа мала їх 11,445, а з Киргизьких кантонів Фрунзенський 34,376, Чуйський 2,172, Таласький 7,807 та з повітів Чимкетський 20,109 і Ауліє-Атинський 14,768.

Значно менше українців жило в таких краях: Сир-Даріївський мав тоді їх 8,985 душ (з того Сир-Даріївська губернія 8,364 і Каракалпаська Автономна область 621), Тургайський Край — 1,385 українців (з того Наурзумська волость Тургайської округи 928 і Актюбинський степ 457), Сари-Суйський Край — 2,304 (з того Акмолінська губернія 302, а Каркарали й Аксаринська волость Семипалатинської губернії 2,002).

З усієї тієї статистики бачимо, що в південній полосі Сірого Клину поселились були до 1926 року 261,312 українців. Це мало що не одна п'ята частина тих, які поселились у північно-західному поясі. Що більш на захід у південній полосі, то менш українських поселень. Цілинні степи не манили українського селянина, який шукав не тільки урожайної землі, але й поміркованого клімату. Безсумнівно впливали на все й тюркські народи, які жили в цих теренах з часів сірої давнини з питоюю їм культурою, стилем життя, релігійною минувищиною та практиками.

В загальному, згідно зі статистичними дослідженнями В. Олексіюка, якими користуємося, розглядаючи українські поселення Сірого Клину чи Сірої України, проживало тут у 1926 р. в обидвох полосах його, — північно-східній і південно-західній — 1,398,858 українців. Всього населення було у згаданому просторі 8,524,080 голов, з того киргиз-казахів найбільш, бо 3,283,941, або 39.2%. Другі щодо чисельности були росіяни — 2,967,060 осіб, або 34.8% і в кількість росіян були влучені козаки (8.5%), які признавали себе в тому часі за окрему національність. Українські поселення були розкинені на просторі 2,511,907 кв. км.

Підсумувавши все, побачимо, що українці у відношенні до інших національностей на Сірому Клині творили 16.4% усього населення та що мало що не половина з цього жила в Іртишському Краю з Оренбургською й Челябінською округами, тобто в Сибірі.

Якщо справа в економічному поділі цих районів нашої доби то, ці терени належать: Північна полоса Сірого Клину творить Західньо-Казахський район, далі на схід іде Цілиний район, на північ від них Південно-Уральський з Оренбургом і Челябінськом та Середньо-Уральський район, врешті ще далі на північний схід Західньо-Сибірський і на південний схід Кузбаський райони. Західньо-Сибірський район — це найбільший промисловий район Азії. Всі ці райони належать адміністративно до РСФСР. На терені Казахстану і тюркських республік є ще такі райони: Найдальш висунений на схід Східньо-Казахстанський, на захід від нього Семипалатинський і Карагандинський та на південь від них Південно-Казахстанський і Середньо-азіатський. Останньому підчинені Таджикиська, Узбекська, Киргизька та Туркменська республіки.

Були також українські поселення на схід та на північ від т. зв. Сірого Клину, зокрема у Красноярському Краю та Східньо-Сибірському районі на сучасних автономних областях: Тувинської, Бурятської, Якутської і зокрема на східньому Забайкаллі. Всі ці поселення у порівнянні з Сірим та Зеленим Клинами значно менші.

Статистика з 1926 р. начислювала 2,137,800 українців, які замешкували простори Сибіру та середньої (центральної) Азії. Статистика з 1897 року подавала їх тільки 328,000. Отже за неповних 30 років українців збільшилося на цьому терені на більш, як на 1,800,000 голов. Зрозуміло, що в цю цифру вчислений не тільки колонізаційний приплив, але й природний приплив. Маймо на увазі теж, що не всі поселенці, які приїздили в Азію, залишалися там на постійний побут, — навпаки: Були й поворотці і в рр. 1890-1914 їх нарахували були аж 480,000 голов.

Все ж таки, коли зважити, що зараз після першої світової війни колонізаційний вплив відбувався далі та додати до нього природний приріст українського населення, який завжди був високий, — то загальна статистична цифра з 1926 р. про український потенціал в Азії, — 2,137,800 голов, — не занижка і не зависока, дехто (м. ін. В. Кубійович) підвищує її до трьох мільйонів. І нарешті не забудьмо, що їхали сюди українці не тільки з корінної України, але теж з інших просторів, що їх українці замешкували та які були адміністративно вчислені до корінних земель Росії.

Без сумніву, що не завжди чисті руки російських переписувачів, а теж постійно вживане поняття “руський” на означення всіх слов’янських поселенців в Сибірі та й самі асиміляційні процеси мали не малий вплив на устійнення тієї цифри. Вже статистика з 1926 р. виказувала, що з 952,200 українців на Далекому Сході 733,000 подали, що їх розговорна мова — українська, тобто 77%, а знову в Центральній Азії на 1,073,711 українців подали українську мову, як рідну, тільки 632,900 українців, що дає трохи більше, як 60%. Отож 40% українців подали моковську мову, як мову щоденного вжитку. Яка причина цього? Відповідь на це спробуємо дати в дальшій аналізі та в наших кінцевих підсумках.

КУЛЬТУРНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПРОБУДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ В СЕРЕДНІЙ АЗІЇ

Рік 1917 був роком весни народів царської Росії. Не було в тому часі національності чи народности, що не підняла б прапору свого самовизначення. Все пробудилося до національного життя, яке віками московсько-царське самодержавіє держало наче в замороженому стані, бо тільки сильніші й більш динамічні народи зривалися час від часу документувати свою національну і культурну окремішність.

З упадком царату струснулись до культурно-національного життя й українські колонії в Азії, — не лиш поселенчі масиви, які йшли в тисячі населення, але й також менші колонії по різних закутках Сибіру. Про одну із таких читаємо у “Споминах Красноярська” Івана Карповича, який був полоненим австрійської армії на Сибірі в час розвалу царату:

»З упадком царату в одні дні показалося, — пише він, — що в Красноярську живуть українці. Вони вийшли на світ неначе з укриття, немов би весняна ростинка, яка виростає одної ночі. В місті всьо, що жило, відітхнуло повними грудьми природного життя. Неначе вітер розвіяв душну атмосферу по великім згариську. Всьо стало збиратися в гуртки і нараджуватися, як поставити свою будучину на звалищах царату.⁷⁸ Тепер свобода і всякому вільно будувати свій народний будинок.«

»На збори для українців єпископ Нікон відступив театральну залю в братському домі, а на стінах Красноярська показалися українські оповістки, — читаємо далі у спогаді. — Та сказав би хто, де є ті українці, яких запрошуємо на збори? Та мимо всякого сподівання їх повна зала. Вони вже мали свій український прапор, а зі сцени стоглядав на зібраних Тарас Шевченко. З мовою вийшов єпископ Нікон і на вступі перепросив зібраних, що він буде говорити по “руськи”, бо по українськи йому тяжче, хоч все розуміє. Зібрані прийняли його

⁷⁸ Див. “Серед бурі”, літературний збірник, Львів, 1919, стор. 96.

просьбу і згодилися на “русский язык”. Та коли опісля по кількох українських промовах хотів говорити “па руски” пан Демченко, то публіка як один муж відізвалася: “Ні, говоріть до нас по українськи; ми ж розуміємо, ми ж всі українці”. Там бачилося, що то значить пробу- дитися до народного життя. Там кожний виступав на підвищення і висказував свою гадку перед слухачами, начеб дитина перед матір’ю. Що правда, то у багатьох мова так була покалічена московщиною, як і спини не одному царськими нагаями. Це були так би сказати початки, де вони вчилися говорити. З промовами виступали не тільки інтелігенти, але й солдати, а навіть селяни з околиці. Це був народний великдень. На кінець солдати заспівали український гімн і заповіт Тараса Шевченка.»

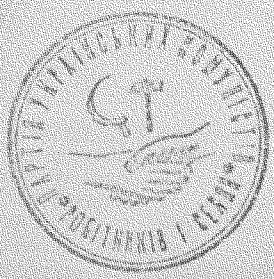
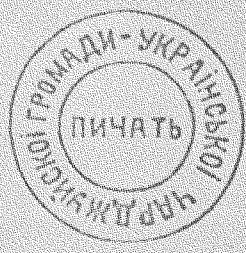
Ми зумисне навели цю довгу цитату, яка є характеристикою не тільки української сибірської громади Красноярська, але в основному схоплює духа майже кожної української громади з поселеного масиву в середній Азії та Сибірі. До 1917 р. українцям не дозволяли на ніякі організації і сходина, на ніякий культурний вияв. А вже про якусь невинну національну політичну маніфестацію не могло й бути мови. Не диво, що ті, для яких свобода давала повне право на народний будинок так переживали в своїх серцях, як каже автор, народний великдень, а народні будинки прибрали форми комітетів, громад, рад, просвіт тощо.

Про цей народний культурний зрив домідуємось з фрагментарних історичних картин. Найбільш опрацьований матеріал про діяльність та участь українських поселенців у житті соціалістів-демократів та комуністів Туркестану.⁷⁹ До речі цей фронт гуртувався довкола Російської Комуністичної Партії (більшовиків), при якій українці Туркестану мали свої окремі національні відділи. Та незалежно від цієї партійно-політичної роботи »серед українського населення Туркестану розгорнулася культурно-освітня робота, виникли українські громади, товариства “Просвіти”, селянські читальні тощо.»

⁷⁹ Нестор Хомин: До історії Галицької Комуністичної Партії — Наша Правда — Но. 3, 23 квітня 1923 р.

Мирська Українська
Громада
№.....
..... 191 р.
м. Мир
Закарпатськ. обл.

НАМАНГАНСЬКА
Міська і повітова
УКРАЇНСЬКА РАДА
..... 191
№
м. Наманган, Ферган. обл.

КОМІТЕТ
Партії Українських
КОМУНІСТІВ
..... 191 р.
№
м. Ташкен

ЗРАЗКИ ДЕЯКИХ ПЕЧАТОК УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ТУРКЕСТАНІ

Вже з початку 1918 в цілому Туркестані постають Українські культурно - освітні організації, що найчастіше приймали назви "Громада" або "Просвіта". Першою, що zorganizувалася, була Ташкентська громада (24 квітня), яка дала почин до організації Туркестанської Української Центральної Громади в Ташкенті. Рада і канцелярія її приміщувалася при Воронцовській вулиці ч. 28 і була вельми діяльна, коли за короткий час занотувала в контакті зі своїми місцевими громадами понад двісті документів.⁸⁰

У січні 1918 р. відбувся Всетуркестанський Український З'їзд, в якому взяли участь численні представники місцевих громад, просвіт та інших установ. На з'їзді була покликана до життя Туркестанська Українська Краєва Рада та Виконавчий Комітет цієї Ради, який мав кермувати цілістю українського культурного життя в Туркестані. В половині червня 1918 ця рада зареєструвала понад 200 вихідних письм, — коло 40 документів щомісяць відходило до х її місцевих клітин.

З документів, які збереглися до наших часів (Архів СРСР) виявляється, що українські громади існували в Самарканді, Асхабаді, Перовську, Чарджої Мерві, Намангані та інших місцевостях. Були Наманганська Місцева і Повітова Українські Ради. На підставі цього можемо вносити, що й у Ферганській області була низка громад, які творили Повітову Українську Радю. Є всі дані, що ці громади вели свою статуткову працю і в початках советського режиму, який згодом не стерпів цього і закрив їх. Та культурні організації оформлювалися не тільки серед поселенців, але й серед робітників при залізничних станціях, зразком яких може бути "Українська Громада при Станції Самарканд Ср.-Аз. Ж. 9,⁸¹ далі українське

⁸⁰ Я. Р. Дашкевич: Участие галичан - интернационалистов в Октябрьской революции и гражданской войне в Средней Азии. — В кн.: Участие трудящихся Зарубежных стран в Великой Октябрьской социалистической революции и защите ее завоеваний. М. 1965. И. С. Сологубов: Иностранные коммунисты в Туркестане. Ташкент, 1961.

⁸¹ О. В. Маркевич: Печатки і штампи українських установ і організацій в Радянському Туркестані, Історичні Джерела, К. 1968.

Т-во “Просвіа” у Кізлі - Арваті, “Стація Кізіа Арват Середне-Азіятської Залізниці” та інші.

У листопаді 1918 був утворений відділ Партії українських комуністів Туркестану, який мав 18 осередків, у різних місцевостях і в них при кінці травня 1919 р. понад 500 членів. Ця група українських комуністів вже в листопаді 1918 р. стала співпрацювати з українською Краєвою Радою Туркестану, щоб опісля й захопити контролю життя тієї репрезентативної інституції Українців Середньої Азії: 1 жовтня 1919 р. перейменовано Туркестанську Українську Центральну Громаду на Українську Робітничу Хату, що водночас стала державною установою з головним завданням вести культурно - освітню працю серед українських поселенців на території Туркестану.⁸² Згодом цю установу розігнали, а декого з працівників її ще й посадили в холодну. Так з правила кінчилися всі національно-культурні спроби українських колоній, які були в безпосередній чи посередній владі російських комуністів і така теж доля всіх інших культурно-просвітних спроб на терені всього Сибіру. Намагання жити своїм життям були ліквідовані таки в зародках. Хай про це скаже таки й цитата, яку ми привели на вступі про Красноярськ. Згадуваний єпископ Нікон був українського роду. Коли це збагнули російські батюшки, вони негайно з'їхалися на нараду і зробили суд над своїм владикою — і цитуємо далі —

»Вислід суду на єпископа був цей, що зібрані по тижневій нараді сказали: “Пусть бирьот своїх хахлов і с німі убірається от нас”.«⁸³

З приємністю треба відмітити, що ці організовані спроби маніфестувати свою культурну спаяність у Туркестані перезодили українці в рідній мові і це побачимо теж з численних організаційних печаток, які збереглися до наших часів, навіть комуністи не були в тій ділянці вийнятком.

⁸² Там же.

⁸³ В перекладі це означає „Хай бере своїх хахлів і від нас забірається”, див. цитовані „Спомини Красноярська”, стор. 98.

Варт згадати ще, що Виконавчий Комітет Туркестанської Крайової Ради мав зв'язки з Українською Центральною Радою в Києві. Можливо, що це й було причиною, чому цю Раду перейменовано невдовзі на Українську Робітничу Хату, а згодом і її зачинено.

Зі споминів про національне відродження довідуємось, що немалу роллю в організованості українців Азії, — Сибіру і Далекого Сходу, — відіграли полонені українці з Галичини, Буковини і Закарпаття. До речі, теж зорганізував був Відділ Партії Українських Комуністів Туркестану український полонений з Галичини Нестор Васильович Хомин, він теж очолив був цей відділ, але пізніше інспірований повів боротьбу проти Туркестанської Української Крайової Ради.

Коротке існування Туркестанської Української Центральної організації ще і ще раз засвідчує, що де б українці не жили і в яких політичних умовах не були б, вони, як тільки блисне свобода та зродяться можливості організованого виступу, знаходять спільну мову, щоб репрезентувати себе одним спільним проводом. Так було в Туркестані, і те саме повторилося в той сам час та у ще більшому розмаху на Далекому Сході чи Зеленому Клині. »Це було (і є — М. Г. М.) — як каже український історик О. Оглоблин, — споконвічне прагнення Українського Народу й людини до свободи і незалежності — по всіх усяодах української землі, на всіх ділянках українського громадського й індивідуального життя, в усіх виявах і проявах української національної душі і вдачі.«⁸⁴

⁸⁴ Наталія Полонська-Василенко, Запоріжжя XVIII століття та його спадщина, Т. I, Мюнхен, 1965, див. Передмова О. Оглоблина, стор. 7.

ПОСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ В ДАЛЕКО-СХІДНІ ПРОСТОРИ АЗІЇ

Далеко-східні простори Азії мають загально прийняту сучасну назву, як Далекосхідний Край чи Далекій Схід (в рос. мові Дальне Восточний Край), а ще давніше вживали окреслення Східній Сибір. Це частина простору СРСР на Сході, яку відділяє від Центрального Сибіру та Центральної Азії т. зв. Забайкальщина з високими гірськими пасмами, що разом з Бурято-Монгольською АССР творить переходову браму на Захід. Далекосхідний край це радше географічно-економічне поняття хоч з Далекосхідним краєм пов'язане й існування Далекосхідної Республіки в роках 1920-1922. Сьогодні до цього простору зачисляють: Приморський Край, Благовіщенську область або т. зв. Амурщину, Хабаровський Край (який включає в себе Жидівську Автономну Область), Нижню-Амурську область, Магаданську область, Камчатську та Сахалінську. Дехто зачисляє сюди також Читинську область. Однак увага в нашій праці буде зосереджена на Приморський край; далі на Амурщину (Благовіщенську область) та Хабаровський Край, — це та полоса, де саме почалося перше інтенсивне поселення жителів Східної Європи, чи пак поселенців з України.

Помітніші поселення Далекосходу Азії датуються шойно з 1850 р. З того часу жителі західного Сибіру ступнево просувалися ще далі на схід та доходили аж у сучасні Амурську та Приморську області. Інакше кажучи, поселялись тут такі, які мали досвід з побуту в Центральній Азії чи Сибірі. Безпосередніх поселенців теренів з Європейської Росії не було просто тому, що їм треба було проходити пішки, возами чи верхом, тисячі кілометрів без налагоджених шляхів, серед різних небезпек, невигод та хворіб. Яка залюдненість була в цих

просторах, можуть свідчити такі дані: Коли за роки 1850 - 1882 з азійської Нерченської області переселилося сюди 17,827 козаків (обох статей), то вони творили 28.38% всієї людности Далекого Сходу. Як бачимо, населення цих двох областей (Амурської та Приморської) не переходило в тому часі цифри 15,000. Все таки й серед цих поселенців були вже виходці з України і це стверджує теж у своїй дослідній та солідній праці В. М. Кабузан, коли пише, що вже тоді »тут були й вихідці з Полтавської, Харківської й Таврійської губернії, однак, додає він, їх загальна кількість була незначною.«

Далекосхідні українці оповідають, що першим українцем, який прибув сюди, був гетьман Дам'ян Многогрішний, що його царський уряд заслав у Далекий Сибір (Нижнє Серенгинське) в 1672 р. Був він там під великим доглядом, але згодом міг свобідніше порушатися. У 1688 р. він навіть мав брати, з наказу Москви, участь у придушенні повстання тунгусів проти Москви. Існують оповідання, що Многогрішний бував навіть на Камчатці і там помагав заводити козацький устрій серед камчадалів. Мав він жити дуже довго.⁸⁵ Перші українські поселенці 1859 р., що продісталися в ці сторони, були сектанти з Таврії. Їхня вандрівка сюди тривала десять років.

Поселенча справа на Далекому Сході основно змінилася для українців, коли в 1882 р. генерал-губернатором Східного Сибіру став Д. Анучин і губернатором Приамурського Краю (1888 - 1897) ген. П. Унтерберг, який сприяв зокрема поселенню українців, передовикам в освоюванні земель.

У січні 1882 р. Д. Анучин проголосив закон, який у дечому поширював правила поселення з 1861 р. (Положення про правила для переселення в Амурщині та Приморщині). Згідно з цим законом поселенці Далекого Сходу були звільнені від подушного (особового) податку і щойно після 20 років мали платити поземельний (грунтовий) податок. Цей закон звільняв теж молодих

⁸⁵ В. М. Кабузан: Переселення українців у Далекосхідний Край, УІЖ, Київ, 1971, ч. 2, стор. 66.

від рекрутської повинності протягом 10 наборів, крім цього царський уряд мав, переселювати селян морем на державний кошт. Щорічно з цього закону могло скористати не більше, як 250 селянських родин. Такий підхід до справи значно полегшував переселення українців на Далекий Схід. Кораблі відпливали з Одеси і з цих пілг могли користати передусім мешканці України. Варт згадати, що й сам уряд усвідомлював собі конечність переселення української людської надвишки з таких переселених губерній, як Полтавська, Харківська та Чернігівська й у висліді цього згаданим губерніям давав перевагу в переселюванні.

Це переселення на казенні кошти не тривало довго. У 1886 р. його змінено на переселення на свої кошти: з одного боку завелика кількість людей хотіла їхати в поселення і з другого, власники дібр на Україні воліли мати безземельних довкола своїх господарств та користуватися їх дешевою робочою силою. Була ще й інша причина цих обмежень, а саме поселенці без найменших фінансових засобів ставали в перших роках своєї розбудови справжньою проблемою. Тимто 1886 р. заряджено, що кожна родина, яка йшла на поселення, мала привезти зі собою 600 карбованців, таким чином виїздити могли тільки заможніші і справа поважно ускладнювалася для української бідноти. Кожний поселенець, який прибував на Схід, діставав безплатний наділ 100 десятин землі на особу, то й було великою заохотою йти на поселення. Правда, згодом і ці наділи (1897) обкраєно до 15 десятин на особу, але і такий наділ був для безземельних доброю заохотою на нову господарку.

Тепер пригляньмося чисельним даним та процесові самого заселення Далекого Сходу. За підсумками відомого вже нам В. М. Кабузана, який використав до цього статистичні обласні та краєві архіви СРСР, в роках 1883 - 1905 переселилося на Далекий Схід 166,384 особи. З цієї кількості припадало на губернії України 109,510 чоловік, що давало 65.82%: Найбільше поселенців дала Лівобережна Україна, бо аж 65,957 душ. З Правобережжя Київська губернія дала 30,470 і Степова Україна 13,083 душ.

Для уточнення хочемо звернути увагу, що В. М. Кабузан подає у своїх статистичних даних про Степову Україну згідно з тодішньою номенклатурою Новоросією.⁸⁶

В деталях, згідно з даними Кабузана (Центральний державний архів СРСР)⁸⁷ Україна дала в роках 1883-1892 68.25% всіх переселенців на Далекий Схід і тоді коли в рр. 1893 - 1902 — 63.09%. Найбільш прибуло їх відсотково з України в роках 1903 - 1905 — бо аж 80.85%. До цих високих відсотків українського поселення причинився передусім морський шлях. Приїзжі поселилися в теперішній Приморській області. Менш прибувало українців в Амурську область сухопутним шляхом під кінець XIX сторіччя трансконтинентальною сибірською і китайсько - східною залізницею, що була відкрита 1902 р. Тут відсоток українців в роках поселення 1883 - 1905 був 47.85%. Він обнизився до 45.63% в роках 1893 - 1902, але значно зріс в роках 1903 - 1905. Все таки українські поселенці становили мало не половину всіх осадників. За областями найбільш українських новоселів дала Полтавська губернія — 20,884 душ або 64.51%. Це творило 30.87% всіх поселених селян у цій області. З Харківської губернії в той час прибуло 1,351 селян, з Чернігівської 1,187, Київської 977, Подільської 1,013, Катеринославської 1,876 осіб. Найбільш поселенців прибуло сюди з Лівобережжя і то в неврожайні роки на Україні (1883 - 1884, 1894 - 1895, 1901 - 1903). З Правобережної прибувало поселенців в Амурську область значно менше, а майже нічого не давала Волинська губернія. Поселенчий рух із Степової України почався щойно з початком XX століття.

⁸⁶ Ця тенденційно політична назва була накинена Україні царським урядом у другій половині 18 віку. Найперш була створена Новоросійська губернія, яку утотожнювано з Новоросійською й Азовською губерніями, пізніше й з Катеринославським намісництвом. В 1812 р., коли до Росії прилучено Басарабію, терміном Новоросія звано ще й цю територію та Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії. Ще пізніше сюди влучено Ставропольську губернію та Область Війська Донського. Первісно (1764 р.) до Новоросійської губернії належали так звані військові округи на правобережжі — Нова Сербія і на лівобережжі — Слав'яно-Сербія, Українська лінія (13 сотень Полтавського полку) і дві сотні Миргородського полку. Столицею був Кременчук.

⁸⁷ ЦДА ССР, фонди 1263, 1265, 1273, 1276, 1281, 1282, 1284, 1292, 1295, 1315.

Значно вищий поселенчий відсоток українців був у Приморській області. В роках 1883-1905 сюди переселилось з України 77,139 осіб, або 78.13% всіх новоселів.

В. Кабузан циферно стверджує, що питома вага українців у Приморській області до 1903 р. ніколи не була нижча як 75%. Ці дані збігаються з даними громадських діячів Далекого Сходу, та таких дослідників теренів як В. Кубійович, І. Світ, Т. Олесіюк, В. Несторович.

Великий відсоток поселенців у Приморщину давала Чернігівська область. У двох останніх десятиках років ХІХ віку поселилось звідсіль 24,812 голов або 25.13% всіх поселенців. Тим часом з перенаселеної Полтавщини в тому часі прибуло тільки 17,194 або 17.41%. Щойно згодом Полтавська область висувається числово на чільніше місце. В загальному Лівобережжя дало сюди 55.14% всіх вихідців з України.

Дещо інше відсоткове відношення поселенців на Далекому Сході уклалося в роках 1906-1916. В тому часі прибуло сюди 259,522 особи і це творило 53.1% усіх переселенців за роки 1850-1916. В цій кількості українців було 166,787 або 64.27%, що знову у відношенні переселенців за роки 1850-1916 дало 60.42% усіх переселенців. З того з Лівобережжя прибуло 84,116 осіб (32.41%), з Правобережжя 61,206 (23.58%), а зі Степової України (т. зв. Новоросії) 21,461 (8.28%). Хоч у цьому другому періоді прибуло більше поселенців з України, як у попередньому (109,510), то питома вага їх знизилася з 65.82% до 64.27%, зрештою тільки тому, що переселенчий рух з інших губерній Європейської Росії посилювався.

В Приморській області поселилось тоді 102,618 українців і це творило 61.25% всіх прибулих поселенців у тому часі — 167,547. Чернігівці вели також перед в цих роках (36,147 душ) хоча їх питома вага у відношенні до інших обнизилася до 21.57%.

З Правобережної України прибуло сюди в тому ж часі 47,125 осіб, здебільша з Київської, Волинської та Подільської губерній, 7,202 осіб прибуло зі Степової України.

З усіх цих даних бачимо, що в роках 1850 - 1916 переселились на Далекий Схід з України 276,300 осіб або 56.54% всіх новоселів. Всіх новоселів у тому часі українців, білорусів, москалів було 748,000 (в 1850 тільки 3,000). З того в Амурській області українці творили 49.7% новоселів і в Приморській області майже 60%. Найбільше вихідців прийшло сюди з Чернігівської, Полтавської, Харківської та Київської губерній. Ці чотири губернії дали 78.4% усіх емігрантів з України. Йшли вони в такій черговості: Чернігівська — 68,992 душ, або 24.97%; Київська — 66,709 душ, або 24.14; Полтавська — 66,703 душ, або 24.14 та Харківська — 14,381 душ, або 5.2%.

Подані цифри наглядно вказують, що сама Лівобережна Україна дала Далекому Сходові 150,076 поселенців. Всі ці дані приводимо за дуже сумлінними її детальними статистичними підсумками Кабузана. Уважаємо їх за найбільш достовірні, бо спираються на його, як видно, дуже солідній дослідній праці. Вони частинно розходяться з деякими статистиками Заходу, але ці відхилення можна погодити в основному з дослідями Кабузана. Останній бере до уваги виключно губернії материка України (в 1894), які поселювались в Амурщині та Приморщині (Павло Федоровка). Він не взяв до уваги поселенців з Кубані (акція Унтерберга), Кавказу, Курщини, Вороніжчини та Надволжя. А знаємо, що й звідси прибували на Далекий Схід на поселення. Представлялися сюди і збігці з Галичини через Правобережні губернії. Прибували сюди з поселень Центральної Азії та Сибіру, то остаточно цифра українців на Далекому Сході перед першою світовою війною заокруглиться довкола 300 тисяч. У всякому разі мусимо ствердити, що українська людина й тут у великому відношенні доложила свої працівні руки. В початках вона становила основне ядро до освоєння Далекого Сходу цієї країни зокрема Амурської області чи Приамуря та Приморської області чи Примор'я, які названі в українській науці та публіцистиці Зеленим Клином, а теж Зеленою Україною.⁸⁸

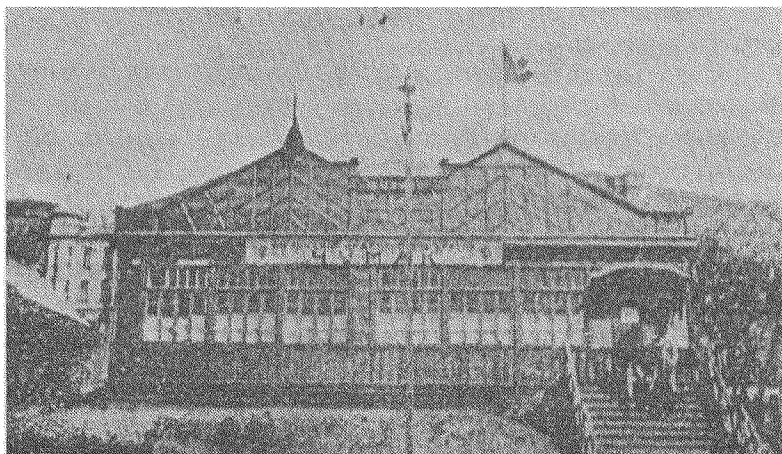
⁸⁸ В. Несторович: Не забудьте, що нас на Зеленому Клині 75%. Див. "Діло", Львів ч. 50, 1939.

Географічно поселивались українці у просторах Зейсько-Буреїнської й Уссурійсько-Харківської рівнини. Москвини поселивались на заході Амурщини та по міських осередках. Третіми в черзі були тут корейці, що стали прибувати сюди після невдалої війни з Японією, — в роках 1911-1913 їх прибуло на північ Амуру коло 150 тисяч. Інші місцеві племена не творили тут поважнішого чинника. Тут жили такі місцеві маленькі народності, як нанайці, або гольди, евенки або тунгузи, ореки, оречі, удегійці, частинно якути. Все це разом у незначних тисячних цифрах, а деякі з названих мали тільки по кілька сот душ. Наслідком природнього приросту та іміграційних процесів населення Далекого Сходу чи Зеленого Клину мало в 1911 — 810,000 жителів, а в 1913 р. зросло до 940,000. Однак цей з неповна мільйон душ населення губився на три-мільйоновому просторі квадратних кілометрів.

Сила українців була в тому, що вони поселивались бльоками. В Амурщині до чисто українських районів належали: Олександрівський, Іванівський, Мазанівський і Завітінський, у Приморщині Чернігівський, Іванівський, Спаський, Яківлівський. Це етнічне скупчення давало їм силу вдержуватися культурно та ставити свої вимоги до довкілля з позицій не тільки людських прав але теж національної сили.

Зелений Клин — це найдальш висунена далекосхідна територія ССРСР де стираються культурні й політичні впливи Китаю, Японії та ССРСР, або на іншу мову впливи старого східно-азійського світу з молодшим слов'янським, який прибув сюди шляхом далекосяжної простірної експансії. Якщо додати, що недалеко звідсіля є теж форпости З'єдинених Стейтів Америки, то й маємо образ важливости терену Приамуря та Приморщини — Зеленого Клину, який тепер у новому адміністраційному поділі займає Амурську область, Приморський та Хабаровський Краї разом з Жидівською Автономною Областю. Центральне місто Владивосток є одною з найбільших баз летунства ССРСР. Територія цих теренів більша від території УРСР. Великим ворогом цих теренів є віддалі від

материка та інших поселень в Азії. Владивосток віддалений від Києва 10,070 км., з Києва до Благовіщенська 8,750 км. Українські поселення центральної Азії (т. зв. Сірого Клину) віддалені від Зеленого Клину на яких 5,000 кілометрів, напр., Челябінськ і Ташкент від Благовіщенська — понад 6,000 кілометрів у простій лінії. Врегіті й сам Владивосток віддалений від Хабаровська на понад 700 км.

Будинок у Владивостоці, Світлянська 75 б, який в часі Визвольної Революції став Українським Центром Далекого Сходу. Тут приміщувалися бюро Секретаріату та Кооперативна Централья "Чумак".

УКРАЇНСТВО НА ЗЕЛЕНОМУ КЛИНІ

Розвій українського культурного життя на Далекому Сході, чи Зеленому Клині, можна поділити на три основні періоди: царський, період свобідного вияву та русифікаційний.

За царських часів всякі культурні вияви підкорених народів були нищені, — пригадаймо тільки Емський Указ, про який ми згадували на вступі до поселенчої історії другої доби. Політика, що все на інших язичіх, крім російської мови має мовчати, продовжувалася до часу російсько-японської війни. Щойно після неї та програної Росії уярмлені народи відітхнули. З того часу культурне життя українців Зеленого Клину стало прибирати конкретні форми. Та заки прийдемо до цих ліберальніших часів, варт згадати, що до 1905 р. все культурне життя українців на Зеленому Клині виявлялося в театральних виступах — найперш стали сюди приїздити театральні групи з України (напр., театральна група Перовського та велика група Костя Перовського). Своїми виставами по селах і містах вони розбуджували народну стихію. За їх почином стали на місцях творитися місцеві театральні гуртки, які наслідували працю гостей з України. Хоч життя цих театральних гуртків тривало не довго, все таки їх праця залишала добрі наслідки. Вона єднала глядачів у спільну громаду і залежно від ставлених п'єс чи драм посилювала спільнотне мислення. Після 1905 р. на Зеленому Клині стали частіше появлятися українські часописи, календарі і книжки, посилювалося теж заїнтересування театральним та суто організаційним життям. В Харбіні в 1907 р. був заложений на правах статуту Український Клуб. В 1907-1908 була зорганізована Студентська Громада при Орієнтальному Інституті у Владивостоці. Рік пізніше там вже відзначували Шевченків-

ські роковини. Ця праця викликала репресії з боку уряду. В 1910 р. був зорганізований також Український Клуб в Благовіщенську. В 1910-11 рр. в Микольську були заходи оснувати "Просвіту", але на це не одержано урядової згоди. Статут Українського Клубу був затверджений там в 1911 р. Саме тоді у Владивостоці почав уже діяти Народний Дім, а українці Владивостоку передплачували з України понад 400 примірників різної преси і мали свій кіоск української літератури та преси, періодичних видань. Подібно було в Микольську. Занотовано також існування українських таємних політичних гуртків в Імані і Владивостоці, в яких активно діяли Дмитро Боровик, М. Кобилянський та інші.

Вибух світової війни здержав цей весняний зрив на короткий час, щоб після російської революції відновити його та поширити в нових формах.

Літописці і свідки тих часів оповідають, що життя це розбудилося спокійно без будьяких зовнішніх наказів чи впливів. Масово організувались українські "Громади". Ці громади на перший час були універсальними (різноманітними) щодо своїх завдань і не мали певного політичного обличчя й однієї ясно окресленої мети "праці" — оповідає М. Л-ко у своєму історичному огляді «Нова Україна», але далі додає, мовляв, "не треба закривати очей на те, що цьому (цій стихійній силі — М. Г. М.) найбільш сприяли події на Україні. Самостійна Республіка, брак терору (жаху), порівнюючий лад і, головне своя Республіка, своє військо, усе своє, все це давало почуття упевнености та запалу". Саме ці стихійні хвилі української організованости на Далекому Сході створені "упевненістю" своєї рідної держави з усіма її атрибутами та брак всякого страху давали силу впевненого переходу від льокальних громад, від просвіт, економічних кооператив та інших клітин, до організацій преси, видавництва, рідного шкільництва та врешті Центрального провуду — Крайової Ради та Крайового Секретаріату, створеного на основі постанов III-го З'їзду українських представників Далекого Сходу 12 квітня 1918 р. Крайова Рада, яка була найвищою установою в кермуванні справ, по-

стала на підставі III і IV Українських Далекосхідних З'їздів і Конституції Українства Далекého Сходу. Вона складалася з представників таких десяти округ: Благовіщенська, Владивостоцька, Забайкальська, Іманська, Камчатська, Маньчжурська, Микольськ-Уссурійська, Сахалінська, Свободненська, Хабаровська. Крайова Рада відбувала керівництво своєї сесії в місці, де перебував Секретаріят — її виконний орган у Владивостоку. Це була вивершена система організування українців Далекého Сходу чи Зеленого Клину в часі першої світової війни.

Як до цього оформлення прийшло і яку участь брали в цьому організаційні терени?

Найскорше дали вияви свого організованого життя в часі Першої світової війни українці Владивостоку. З початком 1917 р. організувалась тут "Громада". До неї вписалися в короткому часі понад півтора тисячі українців, з того багато вояків. Владивостоцька влада, як "Совіт Депутатів" та Комісарят уряду Керенського робили все можливе, щоб громаду розложити морально. Мимо цього в роках 1918-1920 працювали тут такі організації як "Провсіта", клуб "Українська Хата", міська громада, "Українська кольонія", "Спілка нафтовиків і телеграфів". Знову ще з 1917 року існували два політичні угруповання, а саме Соціалісти-Демократи та Соціалісти-Револуціонери. Найдовшу історію існування мав Театральний гурток (з 1909 р.).

В околицях Владивостока існувало дві Громади. Одна в селі Кневичі (з 1917 р.) й одна в селі Новокиївському (теж з 1917 р.), знову культурно-освітний гурток "Джерело" в селі Володимиро-Олександрівському. В 1919 р. тут став появлятися щоденний часопис »Щире слово« (з 12 квітня) під редакцією Ів. Гадзамана та »Українська Думка«, часопис "Провсіти", ред. Й. Кошовий, як теж »Українець на Зеленому Клині«, якого редагував Дмитро Боровик.

Однак Владивостокові не припала назва першенства творення крайової організації українства. Її в початках перебрав більш рішучий Микольськ на Приморщині. Передову роллю відіграла тут Далеко-Східня Вчительська

Спілка, якої головою був О. Ступак. В дні 11 червня 1917 року заходами Микольська відбувся I-ий Український Далекосхідний З'їзд у Микольську. В з'їзді взяло участь 20 громадських і військових об'єднань. З'їзд виніс ухвалу домагатись Національно-Територіяльної Автономії України в Європі, а відносно місцевих проблем виніс рішучі ухвали в справі культурно-просвітній, організаційній, військовій. Він теж зайняв становище відносно Владивостоцької влади, яка "перешкаджала українізації війська і загрожувала карами за провадження цієї справи". На цьому з'їзді був вибраний Далекосхідний Тимчасовий Виконавчий Комітет у складі: О. Ступак, П. Василенко, М. Прокопець, О. Попович та І. Ігнатенко.

Крайовий з'їзд в Микольську був великою мобілізаційною силою всього українства Далеккого Сходу. Без страху піднято голову і за цим прикладом стали організуватися дальші культурні сили. В самому Микольську та окрузі, званій Микольськ-Уссурійськ, були зорганізовані, крім Окружної Ради та місцевої Ради, ще: Просвіта у селі Осиновка, Просвіта у селі Хороль, Кооперативні Громади у селі Михайловці, у селі Манастирищі, у селі Осиновці, Аматорський гурток у селі Григорівці, Культурно-Просвітни йгурток у станиці Гродеково. У самому Микольську став працювати Виділ Далекосхідньої Артистичної Спілки, Кооператива "Тайдамака", Товариство "Просвіта", Видавництво "Сяйво" (в Микольськ-Уссурійському). В цій окрузі постала також Осиновська Переселенська Спілка. Були ще й інші менш замітні організації.

Виконавчий Комітет I-го З'їзду, з його постановами, скликав II-ий З'їзд на 7 січня 1918 року. З'їзд відбувся в Хабаровську. В цьому З'їзді взяла участь також велика кількість селян. Селяни, які мали погані наділи ґрунтів, підняли справу повороту в Україну. З'їзд відбувся у ще більш піднесеному настрої, як перший. На З'їзді обрано новий Тимчасовий Комітет. В його склад входили: Гордій Мелашич, Гаврило Кириченко-Могила і Я. Кушнаренко.

Запал степенувався. Почали видавати часопис “Хвилі України”. Члени Тимчасового Комітету та Рад їздили по вічах і агітували за культурні і політичні права українців. З Приморщини рух перекинувся на Амурсьчину. Велику роботу в цьому відношенні проводив Гаврило Кириченко - Могила, член Робітничої Ради Хабаровського “Исполкома”. Цікаво, що розходжень по партійній лінії не було. Визначилися тоді в цій праці два інші члени Тимчасового Комітету як народні трибуни — Гордій Мелашич та Я. Кушнаренко теж інші. Тимчасовий Комітет працював над Конституцією постійної організації та постійного Крайового Проводу, а покищо цей комітет вислав свого зв'язкового в Україну, щоб довідатися про всі справи, включно з переселенськими. Йшла також солідна підготовка до III-го З'їзду, який відбувся 7-го квітня 1918 р. в місті Хабаровську під проводом голови Владивостоцької Просвіти Юрія Мови та Василя Кийовича М. Ткаченка, Антона Радіонова і Дмитра Боровика, передових діячів Далекого Сходу. У цьому З'їзді взяло участь коло 80 делегатів, з того яких 50 представників селянства. З'їзд радив повних п'ять днів і відбувся при найбільшому ладі з відспіванням “Заповіту” Шевченка та революційних пісень. Радили комісії та пленарні сесії, в яких взяли участь навіть інші українці, що приїхали на з'їзд “Совдепа” в Хабаровську в тому ж часі. Рішено, що по округах мали працювати т. зв. Окружні ради, а по селах Ради сільських громад. Представники Окружних рад творили Крайову Раду, яка мала з'їздитися регулярно для вирішування важливих питань українського життя на Далекому Сході: Виконним органом Крайової Ради став секретаріят у складі Гордій Мелашич, Іван Гадзаман і В'ячеслав Яременко - Заболотний. З'їзд закінчився прилюдною лекцією з історії України у великому театрі та театральною виставою. Він мав усі прикмети національної маніфестації.

Як нам відомо, було зорганізовано тоді десять Окружних рад. Кожна рада мала щонайменше кілька, або звичайно кільканадцять, клітин, напр., у Благовіщенській окрузі працювали громади в селах та хуторах, як

Миколаївське, Волковське, Костянтиноградівка, Верхне-Полтавка, Черкасівка, Грибське та інших. В Уманській окрузі було коло двадцять громад, поважна кількість Кооперативних громад, як Ольчинська, Федосійовська, Новопокровська, Зіньківська, Вяземська, Авдійовська, Гончарівська, Уссурійська, Спаська, Дроздовська, Благотвіщенська, Виноградовська. Також працював Національний Комітет, який очолював відомий діяч Василь Кийович.

Свободненська округа теж поважно розбудувала громадське життя. Крім “Просвіти” існували Громади в Свободньому, на ст. Бочкарево, на ст. Гондатія, на ст. Ип. Були ще такі рухливі Громади, як Сковородинська (Рухловська), Великосазанська, Білоногивська, Ключевська, Кустанайвська, Нижнебузулінська, Чембарівська, Добрянська (село Добрянці та інші). В Свободненській окрузі працювала теж споживча кооператива “Хлібороб”.

В Хабаровській окрузі, крім Окружної і місцевої рад, діяла споживча кооператива “Запорожці”, “Далекосхідна залізнична спілка”, Поштово-телеграфна спілка Далекого Сходу, Т-во “Просвіта” та декілька Громад, у селі Лермонтовці, на ст. Вяземській та інші.

Слабше були організовані округи Сахалінська і Камчатська. В останній Окружна рада мала свій осідок у Петропавловську; Сахалінська Окружна рада у Миколаєвську на Амурі. Недалеко Миколаєвська були дві рибальські кооперативні артілі “Зелений гай”, “Україна”. До речі в цих округах жило українців небагато.

Забайкальська округа була найдаліше висунена на схід, але й вона вдержувала зв'язки з Секретаріатом та Крайовою Радою. Окружна Рада мала свій осідок у місті Чита. Тут при залізничній майстерні був Аматорський гурток, працював “І-ий Український Кооператив” і були Громади на ст. Слюдянка, Хиток та Борзя. Мало що не в усіх округах діяла кооперативна централа “Чумак” — Крайова організація, яка мала поважний вплив на місцеве організоване, не тільки економічне, але й громадське

та національне життя. Загалом понад сотня українських низових організацій працювали тоді на Далекому Сході.⁸⁹

Окреме місце серед названих організацій зайняла Маньчжурська округа з Окружною Радою (створеною 1917 р.), що й очолила все українське організоване життя в Маньчжурії. В більшості працювали тут Громади при залізничних станціях, а в самому Харбіні була споживча кооператива “Згода”, комісійно-перевозова кооператива “Шлях”, з культурно-освітніх установ “Український Клуб”, аматорський гурток (при залізничній майстерні), мистецький гурток “Бандура”. Були теж дві початкові й одна вища школа, а теж появлявся часопис «Манівець» і згодом «Засів» з видавцем-редактором П. Летутою. Зорганізований був теж у Харбіні, як ніде інде, гурток середнєшкільників. І взагалі, в порівнянні з Владивостоком чи іншими осередками Приамур’я, у Харбіні були легші політичні умовини для українського організованого життя.

Маньчжурська Окружна Рада вдержувала тісні зв’язки з Києвом і після свого III-го З’їзду вислала до Києва свого представника — Петра Твердовського. Цей представник Далекого Сходу разом з представниками українців Сибіру (представником Красноярска) та Центральної Азії, спільно з’ясували урядові України положення українства в Азії. Тоді теж номіновано П. Твердовського консулом для українців на Далекому Сході, а головам Окружних Рад дано своєрідні консулярні управління “по захисту прав і інтересів українських громадян у Московщині”. Подібні управління дістали й ті представники Сибіру, які були в Києві. Українці на Далекому Сході високо респектували повновласті П. Твердовського, а сибірський уряд на чолі з Вологодським дав навіть українському консулеві дозвіл організувати українське військо. Таку саму повновласть дістав консуль П. Твердовський від чехів, які були на той момент панамі військової ситуації на Далекому Сході. На жаль, П. Твердовському за браком фінансових засобів організування

⁸⁹ Більше про цю організованість див. Документальний додаток “Реєстр українських урядових і громадських гуртовань на Далекому Сході”.

українського війська не повелося, а тим часом політична ситуація змінювалася дослівно з місяця на місяць. Були тут течії від крайно-лівих до крайно-правих, в додатку свої впливи мали ще і т. зв. інтервенти Заходу і Сходу. Українці зручно маневрували, щоб не попасти під колеса цих сил. Політичні ускладнення у Владивостоці знерухомили на деякий час Секретаріят, але ті, які залишилися у Владивостоці, підготували IV-ий Далеко-Східній З'їзд, що відбувся 24 жовтня 1919.

Четвертий З'їзд характерний тим, що оце вперше взяли в ньому участь представники козацтва, а Харбінська Рада прислала численну свою делегацію. На З'їзді була схвалена остаточно конституція організаційного життя українців Далекого Сходу та винесена рішуча постанова про організування українського війська, на господарському відтинку ще й постанова організувати кооперативне життя. Делегати З'їзду схвалили теж прокламацію "До народів світу", взиваючи їх визнати за Україною повне право національної незалежності. Коли Секретаріятowi зроблено на З'їзді заміт, що він контактувався з різними урядами, то зацікавленим відповіли, що саме для таких справ Секретаріят існує, бо ж головна його мета — оборона інтересів українців на Далекому Сході. Це становище було теж велетенською більшістю З'їзду поновно стверджене. Таким чином українці Далекого Сходу згаданими постановами оборонили себе перед можливостями в'язатися з цими чи іншими політичними силами у громадянській війні, їх постійна настанова була — втримувати свої обґрунтовані вимоги до кожного політичного чинника на Далекому Сході та здобути собі автономні культурні права на своєму терені.

З'їзд обрав Секретаріят у поширеному складі. До нього ввійшли Юрій Мова, Федір Стешко, Йоакимф Осипенко, Антон Родіонов і Яків Ситницький.⁹⁰

Коли після З'їзду Секретаріят звернувся до уповаженого Омського уряду на Далекому Сході з вимогою фінан-

⁹⁰ Словникова частина ЕУ, т. II, стор. 776, подає, що тільки що згаданий нами склад Секретаріату був наче б то обраний вже в початках організованого життя. Це неправильне, бо перший Секретаріят очолював Г. Мелашич.

сової допомоги на культурні цілі українців, допомогу відмовлено. Для історії варт при цьому ствердити, що всі російські уряди, які були на Далекому Сході та який не був їх політичний колір, ставилися вороже до українських культурних потреб та вимог. Коли есер (соціаліст-революціонер) Олексійович, уповажений Омської Директорії на Амурську, перебрав у свої руки владу, він став арештувати українців, заборонив існувати Окружній Раді тощо. Теж інший уповноважений Омського уряду, тобто ген. Колчака (зросійщений німець, насправді Кавльбарс), що прибув на Далекий Схід, на прізвище Розанов, поведився ще більш рознуздано та свавільно з українцями, м. ін. наказав без будь-яких карних причин арештувати голову Секретаріату Юрія Мову та намагався вислати його поза кордони Далекого Сходу. Перешкодив у цьому переворот у Владивостоці, в якому уряд Розанова звалено і владу перебрало земство. Та коли опісля і до цього земства зверталися українці у справі допомоги для своїх культурних справ, вони ніколи не добивалися належної і правильної їх полагоди. Що більше, коли відбувалися вибори до Народного Зібрання, уряд не повідомив про це заздалегідь Секретаріат, а коли останній звернувся до Хабаровського Совнаркому з вимогою допомоги в розві українських шкіл, той “відповів глузливим і безглузким варняканням і домагання не задовольнив.”⁹¹ Ці факти про поставу московської влади наводимо зумисне, щоб показати, як важко доводилося працювати українцям Далекого Сходу.

Маркантним прикладом нагінки на українство може послужити й нагінка на консуля П. Твердовського. Царський посол в Пекіні Кудашов разом з царським консулем у Харбіні Поповим в 1919 р. вів акцію за ліквідацію цього українського офіційного представника, називаючи його “самозванцем”. Вони теж підкупили місцеву харбінську владу і ця провела в П. Твердовського трус, щоб таким чином обезчестити його, навіть устигли втягнути в акцію проти нього й деякого з українців. На допомогу царським консулям прийшла “охрана” Омського уряду,

⁹¹ “Нова Україна”, м. Владивосток, 1921, стор. 136.

яка арештувала Твердовського і після двомісячної в'язниці відіслала до Омська. Там його омський уряд "визволив", але певних вісток про те, де перебуває П. Твердовський, ніколи після того не було.

Ще більш ворожа була постава московських чинників до вимог українців мати своє власне військо. Коли спроба організувати український полк на ст. Ехо в Маньчжурії не повелася (акція консуля П. Твердовського та ген. Хрещатицького), Секретаріат скористав з кращого розуміння для цих справ у ген. Іванова-Ринова, який був призначений на головнокомандувача на всьому Далекому Сході. Генерал Веріго дістав від Іванова-Ринова організувати українське "Вільне Козацтво" та зробив договір з Секретаріатом, що той у справах "Вільного Козацтва" буде підчинений Крайовій Раді. Договір був зложений під умовою, що українське військо не буде вступати у громадянську війну, "а тільки битися по потребі зі зовнішнім ворогом".⁹² Формування самого війська обмежено, згідно з договором, спершу тільки до Владивостоку, але коли діло стало реалізуватись, російські кола повели з допомогою Омська акцію, щоб ген. Іванова-Ринова відкликати як того, який, мовляв, "допомагає українському мазепинству". На його місце прийшов, як новий висланник з Омська, ген. Хорват, який почав розформовувати діло свого попередника, усуваючи насамперед ген. Веріго. Отаман куреня Микитенко довго не піддавався тискові, а тоді "охрана" підіслала до куреня ніби то українських старшин, що насправді були шпіонами. Ці старшини пробували здеморалізувати курень, а потім ще й склали свідчення, наче б то в курені були в більшості большевики. Під претекстом цих "свідчень" почалися арешти, які в дні 20 червня 1919 перейшли в масові. Військовий прокурор розглянув справу, але не знайшов підтверджень для обвинувачення й арештовані були звільнені. Дехто втік перед арештом, а дехто з учасників куреня пішов у партизани, які одверто вели боротьбу проти царських генералів і полковників Колчака, Розанова, Семйонова та інших. Сатисфакцією куреня

⁹² Цитована "Нова Україна", стор. 140.

було те, що він згодом, разом з іншими, у дні 21 січня 1920 р. звалив владу зненавидженого ген. Розанова та з ним російських реакційних кіл.

Вглиблюючись у хід українських подій на Далекому Сході, мусимо прийти до висновку, що:

Нешастям в усій цій чесній справі була суперльояльність українців Далекого Сходу до всіх урядових чинників, що ці вважали згаданий суперльоялізм за слабкість українців і в усьому, чого потребували українці, їм відмовляли, або відсували полагоду вимог на пізніше. Про це цитована вже «Нова Україна» пише так: «Перші часи була змога взяти самим для свого війська мешкання і харчі. Але українство знов по старому захотіло “діяти льояльно” і звернулось до нової влади, якою номінально стало земство, а фактично — орудували ліві московські політичні партії”. І звичайно — відмовились.

Та не зважаючи на ці безчисленні перешкоди в організуванні українства, Краєва Рада відбула від кінця 1919 року до 1920 три сесії. Однією з перших важливих справ була організація власного банку, а коли ця справа в урядових колах не пройшла, зорганізовано краєву позичкову кооперативу, яка з місця стала працювати з повним розмахом.

На другій сесії Краєвої Ради уточнено поняття правного статусу українців на Далекому Сході. Прийнято формулу, що ті українці, які замешкали на Далекому Сході і мають там майно чи виконують там свої професії, вважаються за місцевих громадян і підлягають місцевим законам. Українці, які проживали там тимчасово, уважалися за громадян України. Таку формулу і принцип постійно поборювали московські кола різної масти, всі не бажаючи визнавати Україну за самостійну державу, а тому теж громадян України і уповноважених України на Далекому Сході.

Третя сесія Краєвої Ради відбулася в листопаді 1920 р. у Владивостоці. На цій сесії обмірковувано питання участі у виборах до Установчих Зборів Далекого Сходу у Читі. Сесія запропонувала вибори по національних куріях. Ця пропозиція не відповідала московським ко-

лам і уряд у Читі відповів мовчанкою, у висліді чого й Секретаріят відмовився від виборів. Варт при цьому згадати, що єдині українці в Читі (т. зв. Забайкальські українці) дістали були в останньому часі від отамана Семйонова деякі культурні полегші для праці на майбутнє та в парі з тим навіть невеличку допомогу на культурні й економічні справи. За цю т. зв. “співпрацю” довелось українцям важко заплатити, коли до влади прийшли в листопаді 1922 р. большевики.

Ця ж Третя сесія покликала до життя новий Секретаріят, який вів українські справи до часу його ліквідації чи пак арештування. Цей Секретаріят працював у складі: Юрій Мова, Дмитро Кисільов, Віталій Жук, Степан Прант і Андрій Криштофович. Насправді був до Секретаріату обраний ще й Г. Могилицький, але він виїхав у невідкладних справах з Владивостоку і не брав участі у праці. Секретаріят став вести підготову до П'ятого Українського Далеко-Східнього З'їзду, — в терені були переведені вибори делегатів та складена програма, яка, до речі, ніколи не була опублікована. Іван Світ, дослідник життя українців на сході Азії, впевняє, що “у підготовленій програмі до скликання V. З'їзду був головний пункт негайного проголошення Далекого Сходу у складі Приморщини, Амурської та побережжя Тихого океану до Берінгового пролива, включаючи Камчатку, як українську державу — Зелену Україну”.⁹³

На основі еволюції подій на Зеленому Клині та при суперльовальній тактиці місцевих українців треба сумніватися чи така пропозиція була в підготовних матеріалах до З'їзду, але до цієї справи ми ще в дальшому та у відповідний час вернемося. Покищо заплянований З'їзд не відбувся, бо саме тоді пішла політична нагінка на Секретаріят з боку большевиків, які приборкали Далеко-Східню Республіку та перевели арешти серед передових українців, а в тому виарештували й Секретаріят. Сталося це в листопаді 1922 року.

⁹³ Іван Світ: Зелена Україна, Нью Йорк - Шангай, 1949, стор. 13.

Число 40.

Суббота, 24 травня, року 1919.

Ціна окремого числа 50 коп.

УКРАЇНЕЦЬ

НА ЗЕЛЕНОМУ КЛИНІ.

(Виходить два рази на тиждень)

И читать книжку, як бы; с книжки, як э; і, як йі; с, як

Окреме число-50 коп.

ЩИРЕ СЛОВО

Щоденна національно-народоправна часопись

РІК ВИДАВАННЯ ПЕРШИЙ

Директор: М. С. Гуржій Редактор: М. С. Гуржій Заступник редактора: М. С. Гуржій Головний бухгалтер: М. С. Гуржій Друкарня: М. С. Гуржій Адрес: М. С. Гуржій	Директор: М. С. Гуржій Редактор: М. С. Гуржій Заступник редактора: М. С. Гуржій Головний бухгалтер: М. С. Гуржій Друкарня: М. С. Гуржій Адрес: М. С. Гуржій
--	--

№ 32.

П'ятниця 20 го Червня 1919 року

№ 32.

УКРАЇНСЬКЕ ЖИТТЯ

Тисячразів журнал у Хімах.
Виходить кожної п'ятниці

THE UKRAINIAN LIFE

Weekly magazine in China

НОВА УКРАЇНА КАЛЕНДАРЬ

НА РІК 1921-ШИЙ
ЗВИЧАЙНИЙ

ДАЛЕКИЙ СХІД

ОРГАН УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОЛОНІЇ В МАНЬЧЖУ-ДІГО.
ВИХОДИТЬ 1, 10 та 20 ЧИСЛА КОЖНОГО МІСЯЦЯ.

Рік I.

Понеділок, 20 Червня, Бр. Кан-До (1938).

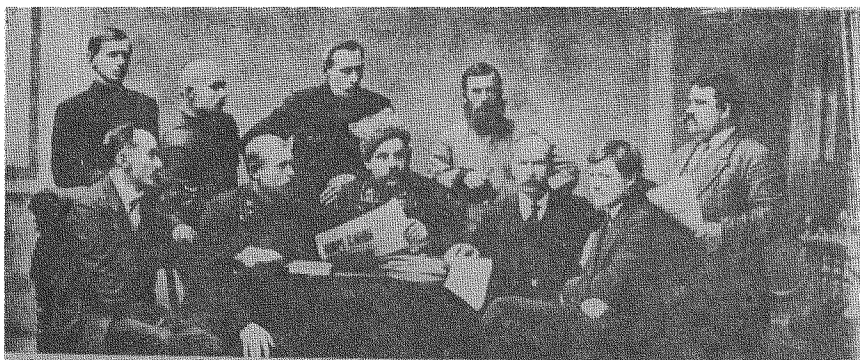
Ч. 3.

III-й Український Далекосхідний З'їзд у Хабаровському 7–12-го липня 1918 р.

У другому ряду (зліва) селяць; третій зліва – писарь З'їзду Антон Радіонов, далі – писарь Дмитро Баровик, Заступник Голови Василюк Васильєвич, Голова III-го З'їзду Юрій Мова, Заступник Голови І. Бєзуглов, Секретаріат обраний на III-му З'їзді – Вечеслав Ярмоленко, Іван Гилдзюк, Гардій Молочков.

Член З'їзду Іван Сівак, голова Комітату Української дії в Хабаровському Краї, 7 липня 1918 року.

Селяць (зліва на право): Голова Секретаріату Юрій Мова, Іван Бажко (Миколаївська округа), Бенешин Яковенко – Забайкальє, Пуляк Гилбачий – Амурська, Петро Твердовський – голова Української організації у Маньчжурії, стоять: Василь Гилченко – Маньчжурська округа, Петро Романенко – Амурська, Сівак Іван Гаскельєв – Забайкальє, Микола Левонко – Амурська і Петро Гороб – Маньчжурська округа.

ДАЛЕКО-СХІДНЯ РЕСПУБЛІКА ГАРАНТУЄ АВТОНОМНІ ПРАВА НАРОДАМ ДАЛЕКОГО СХОДУ

Ідея створення Далекосхідньої Республіки для народів Далекосходу була винесена на Прибайкальському З'їзді, що відбувався у Верхньоудинському, тепер Улан-Уде, від 28 березня до 6 квітня 1920 р. У склад цієї республіки мали входити області Прибайкальська, Забайкальська, Амурська, Приамурська, Приморська та Камчатка. На цю концепцію йшли всі тодішні політичні сили на Далекосході, включно з Японією, яка війни не вела, але мала свої застави в Читі, Владивостоці та інших центрах. За такою розв'язкою були до якоїсь міри теж російські консервативні кола. Ген. Колчак, опора цих кол, був арештований 14 січня 1920 р. і вони мали поразку за поразкою. У свою чергу Ленін ще 18 лютого 1920 р. відмовився від встановлення советської влади на Далекосході, побоюючись японської інтервенції. Концепція Далекосхідньої Республіки відповідала теж інтересам українців цього простору, словом — демократична Далекосхідня Республіка була своєрідним компромісом для всіх наявних політичних і культурних сил на Далекосході.

Вислідом цих примусових компромісів була й відкрита в Читі 28 жовтня конференція представників усіх областей Далекосхідньої Республіки. ДСР була збудована на демократичному принципі, збережено приватну власність і свободу торгівлі, а націоналізовані мали бути тільки надри землі, важка промисловість та транспорт. З усіма тими принципами погодились большевики, меншовики та есери, — і їх схоплено у т. зв. "Короткі тези по Далекосхідній Республіці". Столицею республіки проголошено Читу, а на чолі створеного уряду станув О. М.

Краснощочков. Після цього були проведені вибори до установчих зборів, які вибрали 381 депутатів, з того 182 селян, 92 комуністів, 107 кадетів, меншовиків, есерів та інших. Українських делегатів серед тієї мозаїки було 41, найбільш серед селян і тільки з Амурської, делегати з Приморщини не прибули, а 73 делегатів не було взагалі. На Установчих Зборах у дні 12 лютого проголошено конституцію, яка запевнила населенню політичні свободи, включно з багатопартійною системою при владі. Збори поладнали теж національне питання, вписуючи в конституцію, що “всім національним меншостям, які проживають на території республіки, надається культурно-національна автономія”. На основі цієї конституції була створена Бурят-Монгольська автономна область, а в Амурській області створилося Благовіщенське Товариство Тюрксько-татарської народности. Українці утворили на основі цього ж основного закону два культурно-національні органи самоврядування, а саме Благовіщенська і Свободненська Окружні Ради. У принципі це й було те мінімум, за який змагалися українці на всіх своїх крайових з'їздах та чого добивались перед кожною владою на Далекому Сході, правою чи лівою. З культурно-національною автономією забезпечувалося передусім навчання рідної мови на всіх рівнях шкільництва. Українці дістали також свого представника в уряді в особі безпартійного В. С. Бондаренка. Уряд очолив комуніст, меншовики та есери дістали деякі становища в Раді міністрів. Українець-віце-міністр П. Марчишин завідував частиною справ національно-культурної автономії і він рушив з місця побудову українського шкільництва, П. П. Федорець працював на високому адміністративному пості. З признанням слід відмітити, що українці тісно співпрацювали з органами ДСР. Це підтверджує теж у своїй праці В. І. Василевський, коли робить такий висновок: “Великий внесок в боротьбу за встановлення радянської влади на Далекому Сході (тут треба розуміти ДСР, — М. Г. М.) зробили представники різних національностей і народностей, зокрема українці — Н. І. Ташенко, командир Оюньського партизанського полку, член Установчих зборів ДСР, В.

С. Бондаренко, член уряду ДСР, П. П. Федорець, керуючий справами республіки, Л. Я. Колос, начальник політуправління НРА, П. Р. Кравчук, один з керівників підпілля".⁹⁴ Міністер закордонних справ СРСР Чічерін у квітні підписав заяву про визнання ДСР.

Хоч українці багато зусилля віддали в організування ДСР, не оминули політичних репресій і по тій лінії. До цього прийшло зараз після вмаршу советських військ до Владивостока 22 жовтня 1922, проголошення ліквідації ДСР 14 листопада 1922 та прилучення Далекého Сходу до РСФСР 15 листопада 1922. Тиждень після останнього акту, — 21 і 22 листопада 1922 — почалися арештування серед українців.

ЧИТИНСЬКИЙ ПРОЦЕС — ДРАМАТИЧНИЙ ФІНАЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗРУШЕННЯ УКРАЇНЦІВ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ

В українській історичній та політичній літературі багато дечого написано про Зелений Клин та про національно-культурну весну українців цього простору в роках 1917-1922. В більшості це праці з аспекту політичного мислення та побажань, які часом розходяться з реальним історичним станом. Читинський процес, який був драматичним фіналом національного зрушення українців на Далекому Сході, став панорамою політичних міркувань над минулим та заторкнув деякі аспекти на майбутнє.

В читинському процесі на лаві обвинувачених засіли 26 представників українських організацій. Всіх арештованих було 54, але 28 з них звільнено. Судив Далекосхідний Відділ Верховного Суда РСФСР в січні 1924 року. Акт обвинувачення зводився до таких закидів, як змагання до відірвання Далекého Сходу від РСФСР, орієнтація на сусідні капіталістичні держави, співпраця з Українською Центральною Радою, намагання створити Самостійну Україну на Далекому Сході тощо. Все це такі заходи, за які в тому часі на основі карного кодексу РСФСР карали на горло. Проте лише трьох з підсудних

⁹⁴ В. І. Василевський: До історії Далекосхідної республіки, УІЖ, Київ, 1970, ч. II, стор. 47.

присуджено на карі в'язниці: Петро Іванович Горовий, голова кооперативної централі "Чумак", був присуджений на 10 років тюрми, Юрій Косьмич Глушко-Мова, голова Секретаріату, на 3 роки і Василь Козак, голова Читинської Ради, на 3 роки. Всі інші були звільнені. На питання, чому прокурор і судді читинського процесу вийшли з такими "невинним" присудом, відповідь знайти не важко: З ходу подій знаємо, що українці на Далекому Сході були вельми лояльні до кожного в черзі режиму на цьому терені, — вони домагалися тільки національно-культурної автономії і зокрема української школи для українських дітей. Навіть коли вони робили заходи у справі організації військових відділів, то зазначували, що для оборони проти зовнішнього ворога, а не для інтервенції їх у громадянську війну.

"В часі найбільшого розквіту українських організацій Далекого Сходу, — пише Василь Київович, один з українських діячів Зеленого Клину та обвинувачуваний на Читинському процесі, — питання про відділення території Зеленого Клину від Росії і створення якогось самостійного чи хоч би автономного державного організму не було і не могло бути. Найдалше ідучим домаганням, яке ставили українці перед владою, було створення українських військових частин..." і використання їх проти зовнішніх ворогів країни.

"Проблема державного українського руху на Далекому Сході, — пише далі цитований Київович, — вироста як небезпека в очах радянських чинників, які, даючи наказ розгону організацій і арешту їх діячів, мали на увазі запобігти небезпеці т. зв. українського сепаратизму".

Студюючи оригінальні матеріали дискутованої доби, не знаходимо нічого більш правдивого, як свідчення В. Київовича та фактична історія подій. Обвинувачення тогочасного ГПУ дехто переніс, як ідею, в українську публіцистично-політичну літературу, і звідси створилася легенда про вільну Зелену Україну, а в найгіршому випадку про "Зелену Україну чи Зелений Клин — колонію Української Держави".

Українці Далекого Сходу чи Зеленої України мали великі симпатії до своєї батьківщини та її державно-творчих процесів. Виявом цього могли б бути навіть ті, що в організованих сотнях пішли на Рідну Землю, щоб допомогти будувати її державність (перша сотня виїхала з Харбіну в червні 1917, друга з Владивостоку восени цього ж року). Але знаємо теж, що коли йшла мова про державну приналежність, були винесені постанови, що замешкалі повинуються законам країни замешкання. Ці ствердження треба конче зробити, щоб не інтерпретувати помилково історичних подій та в парі з тим не пошкодити тим, які, йдучи за гаслами культурного самовизначення, хотіли служити своїй власній справі та справі кращого людства на землі.

Коли Ю. Мові поставили питання, “Чи ви хотіли відірвати Далекий Схід від РСФСР і злучити з Японією?”, то він відповів: “Ніколи питання такого не було. Ми скористали з гасла самовизначення і не встигли ще провести початкової стадії організації, а нас вже розігнали й посадили до в'язниці. Про всі проступки проти держави ми довідалися з акту оскарження, який вважаємо актом інсинуації і повного неосвідомлення щодо української справи”.⁹⁵

Це була надзвичайно мужня і достойна оборона української справи на Далекому Сході перед судом РСФСР. Від цієї оборони червоніли судді, а прокурор Стрижевський зімлів і розхворівся.

Не зважаючи на те, ГПУ мусило бути праве й українство треба було знеславити, — отже і присуд впав, але не за культурні домагання українців на Далекому Сході, а за те, що нібито був один момент співпраці з отаманом Семйоновим. Такий був фінал п'ятилітнього культурного підйому далекосхідних українців. Цей політичний процес ще раз ствердив, що в нагнuzдуванні вимог українців на національно-культурне життя на Далекому Сході всі російські чинники спрягалися разом і не було різниці, чи були вони крайно праві, чи крайно ліві, чи тяготіли до

⁹⁵ Іван Світ: Український Далекий Схід, Одеса - Хабаровськ, 1944, Передмова Василя Київвича.

політичного центру. Українці ж Далекого Сходу доказали ходом своїх подій, що вони не хотіли бути під колесами історії та докладали всіх зусиль, щоб забезпечити собі автономні права влади, як рівні партнери та співбудівничі цього простору. Далеко-Східня Республіка була віддзеркаленням і гарантом їх бажань. Короткий час цієї республіки не дав українцям змоги виявити свою об'єднану організованість. Та те, що зроблено у згаданому часі, починаючи з 1917 року, є промінистою сторінкою українського духа і волі цієї вітки українських поселенців на сторіччя.

ВІД КУЛЬТУРНОЇ АВТОНОМІЇ ДО БЕЗОГЛЯДНОЇ РУСИФІКАЦІЇ

Хоч большевицька влада судила провідників, їй все таки було важко завернути процес українізації на Далекому Сході. Народня маса хотіла своїх шкіл, — і під впливом цих вимог були виділені 10 українських районів на Приморщині та 4 на Амурщині, в яких була введена українська мова не тільки в школах, але і в адміністрації. Очевидно, що не відповідає правді твердження В. І. Василевського в «Українському Історичному Журналі» з Києва, якого ми на іншому місці вже цитували і який на адресу культурної автономії українців сказав, що «така система не виправдалася і від неї відмовилися».⁹⁶ Ніхто від неї не відмовлявся, навпаки, — вона таки розвивалася, поки на неї не впала важка і вбивча русифікаційна лапа Сталіна. Це тенденційне твердження В. І. Василевського звучить также ж, як легкодушна і шкідлива інформація УРЕ, яка під гаслом Далеко-Східня Республіка подає про її населення, що жителями ДСР в тому часі було «1,800,000 чоловік переважно росіяни».⁹⁷ Так і видно, що великі тисячі українського населення цієї буферної республіки віддає «рідна» (?) наука, не заікнувшись, москалям. Така зневажлива настанова до минулого і до статистики свого народу більш, як каригідна. Адже знаємо, що такі самі советські статистики налічу-

⁹⁶ Цитований твір, 1970, ч. II, стор. 45.

⁹⁷ УРЕ, том III, стор. 558.

вали в 1926 р. на Далекому Сході 303,000 українців та що з такою кількістю їх рахувалися навіть далеко-східні партійні бюрократи-москалі, які українське шкільництво та рідну мову серед українських поселенців деякий час толерували. В роках 1926 - 32 працював там навіть український педагогічний інститут, а в Хабаровську виходив щоденник, що звався »Соціалістична перебудова«.

До поважних розмірів українізації прийшло в роках 1931 - 1932, коли на Далекий Схід попав за якісь партійні провини секретар ВУЦВІК-у Буценко. Він завів у 14 районах Приморщини, в яких була абсолютна більшість українського населення, т. зв. суцільну українізацію, — її провели не тільки у школах, але і в державному апараті та у пресі. Кожний район мав українську газету і бібліотеку, в Хабаровську, як уже згадувано, була крайова така ж газета. Діяло також крайове українське видавництво в т. зв. "Дальгізі", що мав чотири відділи: український, російський, китайський і корейський. Були книгарні з українським друкованим словом у Хабаровську, Благовіщенську, Владивостоці та в інших осередках. Працював також крайовий радіовузол. Українізація прибрала ще більш на силі, коли Микола Скрипник, нарком освіти УССР, прислав на Далекий Схід більш 500 молодих учителів, а до видавництв — редакторів.

Це був вершок українізаційних процесів, бо внаслідок опісля почалася нагінка на все українське. Найперше знято Буценка, якого згодом заслали в концтабор Сибіру. Слідом за цим стали закривати видавництва, а тоді і школи. Активніших учителів посадовили в льохи НКВД, а всіх разом стала партійна верхівка звати "агентами фашизму". Треба було чимсь виправдатися перед світом і тому проголошено, що "сам народ не хоче тієї української школи". Точно так, як про це пише В. І. Василевський в УІЖ. Подібне зроблено і для корейців, яких згодом, коло 150,000, поголовно виселено в Казахстан. Користувались також національними школами тунгузи, гольди, коряки, чукчі, — всі, тільки не українці. Московська наука, статистика, публіцистика стали промовчувати питання українців на Далекому Сході. Те саме робить і лі-

тература, про яку один із видатних українських літературів нашої доби, Іван Багряний, який провів шість років на засланні на Далекому Сході та наскрізь вивчив це українське питання, пише дослівно:

»Так, російська література взагалі замовчує і затирає це питання і хоч часто твори російських письменників про Далекий Схід (як ось твори Фадеєва та інших) рясніють українськими іменами й українським фольклором (бо без цих імен і без цього фольклору немає Далекого Сходу!), як рябіє і вся історія цього краю, надто ж історія громадянської війни на Далекому Сході українськими прізвищами героїв, народніх ватажків, прославлених на всю колишню російську імперію, одначе ніде в російській літературі не побачить натяку, що це українське, що це український народ, що це герої українського народу. Ні, навпаки, скрізь той самий галас за Леніном про “край нашенський”, про нарід “нашенський” цебто російський . . . Нічого дивного, — продовжує І. Багряний, — бо основне питання російської політики на Далекому Сході — русифікація його за всяку ціну, аж до фальсифікації статистичних переписів включно.«⁹⁸

Ці вагомні ствердження хочемо підтвердити ще мимовільним свідченням Миколи Равлюка, советського літератора, який у 1970 році був на літературному відрядженні на Далекому Сході та, захоплений літературними здобутками цього обширу, у своєму репортажі зробив такі підсумки:

“Сьогодні в Хабаровській письменницькій організації, — пише він, — народжуються твори шістьма різними національними мовами. Виросла група талановитих поетів і прозаїків: Ю. Ритхеу, В. Кеулькют, Ан. Кимитваль у чукчів; А. Самар, А. Пассар, В. Заксор, Г. Ходжер у нанайців; О. Вальдю в ульчів; В. Санчі в нівхів. Свої поети, прозаїки є також в евенків, коряків, ескімосів”.⁹⁹

Можна радіти, що поети і письменники є в цих малих і маленьких народів, бо для всіх, що хочуть жити, —

⁹⁸ Іван Багряний: Українці біля Тихого Океану, див. “Краківські Вісті” ч. 40, 1944.

⁹⁹ Микола Равлюк: З далеко-східних рубежів, див. Літературна Україна, Київ, 1970, ч. 90(2787) з 13 листопада 1970.

закон один. М. Равлюк згадує далі в цьому ж своєму репортажі, що деякі твори згаданих поетів, які вийшли в Хабаровську, були виставлені на "Експо-70". Але ані словом не згадує автор репортажу, що тут же, в Хабаровську, є якісь українські літератори, українська культура, українська література, українські видавництва, просто українські люди типу чукчів, евенків, нанайців чи нівхів. Можливо, що їх нема тому, що вони на "Експо-70" та на наступні "Експо" не надаються. З захопленням пише Равлюк про здобутки російських літераторів Далекого Сходу та про тамтешнє письменницьке об'єднання, але про українське таке об'єднання ані слова, бо такого напевно немає. Вчислює він і деякі імена цих російських советських мистців: Микола Рогаль, М. Шундик, Василь Єфименко, Г. Халіпецький, В. Кучерявенко, Г. Остапенко, В. Щербановський, В. Олександровський та інші. Ці прізвища у декого вказують на національне походження, один з них назвав себе навіть "запорожцем за Амуром". Нікого з них не названо українським літератором. Правда, є тут ряд чисто-російських імен, як М. Наволочкін, В. Ажаєв, Д. Начишкін, В. Закруткін, а передусім Олександр Фадєєв, великий приятель О. Довженка.

Що каже советська статистика про українців на Далекому Сході? Перепис населення СРСР в 1926 р. налічував їх, як знаємо, на 303,000. Інші переписи "соромилися" подавати циферні дані, а советські енциклопедії обмежуються до загальників, які відмічують, що серед населення Далекого Сходу є "теж українці". Так пише УРЕ про Приморський Край, мовляв, "основне населення становлять росіяни, живуть також українці, білоруси та інші" (том XI, стор. 490) та про Хабаровський Край, де "основне населення — росіяни, живуть також українці, євреї, білоруси, татари" (том XV, ст. 410). Дещо більш даних подає УРЕ про Амурську область, яка в 1959 р. начислювала 717,000 чоловік, з того українців 26.4%, а "в деяких районах понад 50%".

Енциклопедія Українознавства вносить коректуру у советські статистики щодо українців на Далекому Сході в 1926 р. Вона підносить їх кількість з 303,000 до пів

мільйона, тобто до 40.5% всього населення Далекого Сходу. Т. Олесюк подає у своїх обчисленнях, що на 1,000 населення Далекого Сходу в 1926 р. було 477 українців, 160 росіян, 100 козаків, 32 білорусів, 48 китайців, 135 корейців і 48 інших.

Після 1926 р. цей відсоток національного співвідношення змінювався в некористь українців. На це складалися й такі причини, як інтенсивний вплив російського елементу з одного боку і, з другого, млин політичної русифікації. Не слід при цьому забувати і про те, що всі втрати поповнювалися не тільки природнім приростом населення, але також новими поселенцями з України, що у важкі роки примусової колективізації, штучного голоду та сталінської м'ясорубки у 30-их роках тікали сюди, щоб забезпечити собі голе фізичне існування. Поселювалися тут також ті, що відбувши концентраційні табори, — “Дальлаг” Дальневосточний Лагер, “Бамлаг” Байкал-Амурській Лагер чи Сахалінський Лагер, рішались на поселення на Далекому Сході. В часі свого існування сам Бамлаг нараховував 200,000 засланих і серед них велику кількість українців.¹⁰⁰ В 1936 - 37 рр. сюди виїхала “дівоча армія” так званих “хетагуровок”, яка мала доповнити брак жіноцтва на Далекому Сході. Військо, прикордонна сторожа, фльота, концтабори, — все це, коли демобілізувалося, часто осідало на місці. Жіноцтва для подружнього життя було вельми потрібно, — і теж цю потребу у великій мірі доповнив український материк та український національний резервуар. В часі Другої світової війни були сюди знову переселені деякі українці з України і багато з них залишилися жити тут на постійне. Варт при цьому згадати, що саме в час тієї війни, вперше після 1935 р., заговорили радіостанції Хабаровська, Владивостока, Чити та Іркутська українською мовою, але ця “українська” пропаганда тривала так довго, як довго велася війна. »Про незалежність України москалі більше говорили, чим самі українці, навіть “Заповіт” Т. Шевченка співали«, — писав вінніпезький ча-

¹⁰⁰ Р. Дрок: Концентраційні табори на Зеленому Клині, див. “Вісник”, Львів, 1939, кн. I, стор. 50 - 52.

сопис »Новий Шлях« у кореспонденції з Далекого Сходу.¹⁰¹ Як тільки скінчилася війна, — скінчилися й українські передачі Далекого Сходу. Українці Д.С. залишилися і далі в забутті та ігнорації російської політики, науки, статистики, літератури. Для цих кіл не існує понад мільйон тих, які своїми мозолями й потом розбудували і розбудовують безлюдні простори Далекого Сходу. Ще сьогодні на близько 3 мільйонах кв. км. простору Д.С. (14% території ССРСР) живе тільки 4 мільйони всього населення. Якщо мати на увазі всі ці мінуси і плюси зросту українського населення на Далекому Сході, то все ж за дуже скупими даними УРЕ жило на Д.С. таки 900,000 українського населення при кінці 60-их і з початком 70-их років. Національні етнографи Заходу підвищують цю цифру до півтори мільйона.

¹⁰¹ Роман Корда: Зелена Україна в час Другої світової війни, УОІ ч. 13, Женева, 1946, стор. 31.

УКРАЇНЦІ В МАНДЖУРІЇ ТА КИТАЇ — ОСТАННІЙ ФОРПОСТ ВІЛЬНОГО УКРАЇНСТВА НА ДАЛ. СХОДІ

Життя українців у Манджурії і посередньо в Китаї було тісно пов'язане з життям українців Далекого Сходу чи Зеленого Клину. В р. 1898 Росія провела так звану Східньо-Китайську (манджурську) залізницю на терені Манджурії, що й була продовженням трансконтинентальної сибірської лінії. При будові цієї залізничної магістралі працювало багато українців і таким чином стали творитись українські скупчення здовж згаданої лінії. У скорому часі Харбін став центром тих скупчень, часто переходових. Всі оформлені в них громадські сили об'єдналися в 1917 р. в Манджурську Раду, про яку ми вже згадували на іншому місці раніше.

До часу Першої світової війни жило в Манджурії та Китаї коло 20,000 родин українців, в більшості скупчених по таких містах, як Мукден, Дайрен, Гірін, Шангай та інші. Українське організоване життя стало тут проявлятися щойно після 1905 року, тобто після війни Росії з Японією, яка внесла на терен Манджурії деякі політичні впливи Японії, зокрема на півдні, бо північ Манджурії залишилася й далі під впливом Росії. В тому часі постала Українська Громада в Шанхаї (1906) та Український Клуб у Харбіні. »Харбинский Вестник«, орган східно-китайської залізниці, був тоді єдиним часописом, в якому відзеркалене життя далекосхідніх українців.

Після опанування Далекого Сходу більшовиками, до Манджурії прибуло багато українців з Зеленого Клину. В тому часі (аж до 1928) Манджурія вважала себе за незалежну від центрального китайського уряду, щоб згодом підчинитися китайським націоналістам. В роках 1931-1945 існувала тут буферна держава Манджу-Го

(також Манджу Ті Го). Від 1945 р. Манджурія опинилася в кордонах комуністичної Китайської Народної Республіки. До 1945 існувало в Манджурії організоване українське життя, яке дійшло до вершин та набрало значення зокрема після приходу сюди політичних емігрантів з теренів СРСР (1922 - 1931). Харбін став осередком політичної еміграції на Далекому Сході. В 1931 р. китайська влада, під впливом російської еміграції, пішла на деякі репресії у відношенні до українців. Тоді зліквідовано Українську гімназію та конфісковано Український Народний Дім, — працювало лише товариство “Просвіта”, яке існувало на основі статуту Харбінського Відділу ІМКА ще з 1928 року, чи пак з 1926 р., бо в тому часі зорганізовано в Харбіні Т-во “Січ”, яке згодом (1928 р.) перейшло на статут “Просвіти”.¹⁰² “Просвіта” під проводом І. Паславського, І. Світа, П. Яхна вела дуже активну діяльність, за її почином місцевий часопис «Гун-Бао» мав окрему “українську сторінку”. При ній працював теж Драматичний гурток під режисурою М. Ласкавого. Виходив теж у Харбіні часопис «Українське життя».

З приходом японської адміністрації та створення держави Манджу-Го справи стали знову стабілізуватись до того, що Український Народний Дім знову опинився в українських руках і громадську керму життя перебрав Український Політичний Центр. Центр став видавати «Манджурський Вісник» (1932 - 1937), якого редактором став Іван Світ. В Харбіні, який начислював коло 15,000 українського населення, розвинула потри “Просвіту” свою працю Українська Національна Громада (зорганізована 1932 р., об’єднувала колишніх членів Українського Клубу), Союз Українських Учителів, Союз Українських Емігрантів (1933 - 1937), Союз Української Молоді, Організація Молоді “Зелений Клин” та менші і менш тривкі. Обидві названі молодечі організації згодом об’єдналися та створили “Сплітку Української Молоді в Манджу-Ді-Го”. Всі організації оформили в 1935 р. центра-

¹⁰² М. Брилинський: Просвіта на Далекому Сході, Календар Просвіти на рік 1931, Львів, 1930, стор. 149.

лю п. н. “Українська Національна Колонія”. Вона теж стала українським репрезентантом у зв’язках з урядом та іншими емігрантськими національностями на терені Манджурії (Клуб “Прометей”). В 1934 р. українці добилися і своїх радіопересилань. Часте втручання японської адміністрації у внутрішнє життя Манджурії знеохотило їх так, що після короткого розквіту їх організованість стала знову занедапати.¹⁰³ Був час, що японці встановили були навіть політичну курателю УНКолонії. Коли справи дещо вноормувалися, УКН очолив старий громадський діяч інж. О. Вітковський. Релігійне життя української громади в Харбіні гуртувалося довкола української православної Свято-Покровської Парафії, яка оформилася в 1929 р. і мала свою власну церкву та велику бібліотеку (2,000 книжок). Вів парафію о. М. Труфанів.

В Китаї (чи Хінах) українські середовища створилися в Шанхаї, Тянтзіні, Ціндао, Ганкові (з рос. Ханькоу). В Ганкові діяла філія харбінської “Просвіти”, в Тянтзіні, Ціндао та Шанхаї — Українські Громади, організовані в 1929 р. Найдовше працювали громади в Шанхаї та Тянтзіні. Вони створили Раду Українського Представництва в Китаї і пережили Другу світову війну. В Шангаї появлялися часописи »Шангайська Громада« та »Український голос на Далекому Сході«, в Ціндао виходила газета »На Далекому Сході«. Виходив у Китаї ще й український англomовний часопис “Call of Ukraine”, що його редагував М. Мілько, теж редактор »Українського голосу на Далекому Сході«. Все це були недовготривалі періодики, які популяризували українське питання на Далекому Сході та обслуговували в загальному 30-тисячну українську спільноту в Манджурії та Китаї.

Варт підкреслити, що між українськими манджурськими та китайськими організаціями була тісна співпраця, навіть намагання відбути спільний з’їзд та оформити одну централю для українців Далекого Сходу. З фінан-

¹⁰³ Дійшло було до того, що напр. в 1940 р. японці зневажили збори УНК, мотивуючись, що в її проводі є люди, які орієнтуються на західні демократичні держави Європи.

сових та передусім політично - адміністративних причин ця ідея не була зреалізована.

Українське життя в Манджурії обірвалося з 1945 роком, коли цю країну окупували силою війська ССР. Поважна частина українського активу була виарештована. Інші українські колонії Китаю закінчили своє існування в 1949 р. у висліді воєнних дій та перемоги китайських комуністичних військ. Поважна частина з цих колоній пішла на еміграцію на Філіппіни, а звідти згодом переселилася на американський континент, найбільш в Аргентину. Цих втікачів і згодом поселенців очолював в останньому часі уродженець Тсінгаю інж. О. Шайдіцький. Яка доля зустрінула тих, що залишились в Китаї — невідомо.

Такий менш-більш був епілог організованого і вільного українства Далекого Сходу. Національний і матеріальний капітал, який воно залишило своєю мозольною працею в тяжких та невідрадних поселенчих часах, а теж своїми невпинними змаганнями за свій національний і культурний вияв, мусить бути вчислений у працю майбутніх поколінь, що трудитимуться на цьому Сході за дальшу свою екзистенцію та екзистенцію своїх нащадків.

“Бандура” — Музикально-артистичний гурток у Харбіні. Голова гуртка Степан Кукуруза; режисер гуртка Михайло Каганець.

СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСТВА В РОСІЙСЬКІЙ СФСР

Важко ствердити сьогодні стовідсотково стан українського поселення в Советському Союзі поза кордонами УРСР. Коли заповідано XVII том УРЕ, який мав бути присвячений виключно питанню українців в СРСР, була надія, що він охопить усі терени, які замешкують українці. Можна було тоді сподіватися, що крім теренів УРСР будуть обговорені в тім томі теж українські поселення довкола УРСР, як от Кубань, Дон, Північна Слобідська Україна (Курщина, Білгородщина, Вороніжчина), Надволжя, поселення на Уралі, в Сибірі, на Далекому Сході, в Туркестані, одним словом всі ті простори, в яких українська людина доложила своїх рук до розбудови країни та залишила в ній свою меншу чи більшу культурну печать. В очікуванні на XVII том УРЕ можна було також сподіватись, що в нього будуть включені й українські поселення на Заході, передусім у Польщі, Чехословаччині та на просторах Молдавської ССР, а теж Румунії, і на півночі сумежні терени з Білоруссю. Це те, що логічно випливало з поняття українства УРСР та сумежних країн і поселень.

На жаль, XVII том УРЕ, який вийшов дрком 1965 року, присвячений виключно території УРСР, а мільйонам українців, які знаходяться поза її кордонами, не відведено дослівно ні одного рядочка. Що більше, УРЕ вводить якийсь диковинний звичай про українців поза теренами УРСР, але в СРСР, не говорити відкрито, не писати про їх стан, їх проблеми та їх життєві і культурні потреби. Про них згадують лиш часами з якоюсь соромливою обережністю в часописних та журнальних репортажах і записках.

Був у свій час, десь на початку 60-их років, проект в Інституті Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії

Академії Наук Української РСР, щоб видати енциклопедичну монографію "Українці". Сам заголовок такої монографії промовляв за те, щоб у неї були включені мільйони українців ССРСР, також поза кордонами УРСР. Ясно, що така праця повинна охопити всіх українців у цілому світі, включаючи в неї поселення українців у Канаді, ЗСА, Аргентині, Бразилії, Парагваю, Уругваю, Австралії, словом — усіх країв і всіх континентів. Проект був гідний, але він ніколи не був зреалізований і залишився у сфері побажань деяких справжніх учених. Наслідки цього такі, що понад 47-мільйонна Українська РСР не має досі своєї ані демографічної, ані етнографічної, ані статистичної історії української людини у світі. Не треба доказувати, — бо ж це просте й очевидне, — що якщо йдеться про українців в Російській СФСР, що їх навіть урядова статистика з 1970 р. начислює три мільйони триста сорок і шість тисяч, — то вони назовні перед світом не існують. Їм не присвячують найменшої уваги. Теж і статистично промовчують їх розміщення, а коли візьмете до уваги, що кожного року в Азію, на Сибір та на Далекий Схід їдуть у відрядження та на поселення нові і нові тисячі українців, маємо при цьому на увазі цілині землі, то порівнюючи урядову статистику з 1970 р. з такою ж статистикою з 1959 р. — ствердите, що в Сибірі та на Далекому Сході приросту українців не тільки немає, але навпаки — їх кількість змаліла на 13 тисяч.

Тимчасом факти говорять що інше. Політика цілиних земель проводилася не тільки у відношенні до Казахстану, що якимось на Заході здобув найбільшу увагу. Знаємо, що терени Російської Федерації були включені в цю економічну гарячку у другій половині 50-их та 60-их років. Також входили сюди найперше деякі райони Поволжя, як Саратовська і Волгоградська області, Башкирська, Тюменська і Челябінська. В західному Сибірі за цілині землі були визнані такі області, як Кемеровська, Новосибірська, Омська, Томська та Алтайський Край. У східному Сибірі та на Далекому Сході такими теренами були передусім Красноярський Край, Іркутська, Читинська, Амурська області, далі, Бурятська АССР і Тувин-

ська АССР. Крім цих теренів під ударну кампанію цілинних і перелогових земель входили райони заплавл річок Москви, Оки, Яхроми, Трубежу та інші. На заклик партії їхали туди і мусіли їхати численні молоді українці та молодь цілого ССРСР. Окремо про акцію цілинних і перелогових земель говоритимемо ще в розділі про Казахстан, а тут тільки згадаємо, що при пропагандивному шалі про цілину в Казахстані розбудовувалась преспокійно Російська Федерація і тисячі українських родин виїхали на постійне туди. Скільки тоді точно виїхало з України в ці терени, — ніде не подано в твердій цифрі. Все це йшло наче на погній для Російської Федерації. Тільки зі статистики посівної площі РСФСР можемо довідатися, наскільки “цілинна” пропаганда та виїзд “добровольців” в ці терени допомогли зростові тієї посівної площі РСФСР, а йдеться тут про мільйони гектарів. Отже подаємо поодинокі роки для порівняння цих мільйонів:

	1918	1953	1954	1961
Поволжя	7.0	8.03	9.0	10.8
Урал	7.9	13.9	15.1	18.2
Західний Сибір	4.7	11.4	13.8	17.7
Східний Сибір	2.0	5.3	5.9	8.8
Далекий Схід				

“Для освоєння нових земель протягом 1954 - 56, — пише УРЕ,¹⁰⁴ на цілині було створено 425 радгоспів з посівною площею в середньому по 25-30 тисяч гектарів. (Це кольосальні лятифундії! — М. Г. М.). У багатьох радгоспах збудовано впорядковані селища, школи, лікарні, їдальні, дитячі садки та інші культурно - побутові заклади. Засновниками багатьох з них були прибульці з України”.

Звідси довідуємось теж, що за час 1954 - 55 рр. Україна відправила в цілинні землі 26 тисяч тракторів. Отже цілинна політика та кампанії давали добрі приходи РСФСР в людському резервуарі та в матеріяльних достатках. Все це будувалося під кутом “радянського патріотизму”, а користі йшли для РСФСР. Ми навели деякі

¹⁰⁴ УРЕ, т. XV, стор. 52.

дані за дуже короткий тільки час, але ця політика ведеться роками.

Була і є категорія поселенців, що йшла на Сибір під кутом “справедливості”. Маємо на увазі найперш політичні заслання тих, які шляхом судового присуду або шляхом адміністративної децизії були висилані в Сибір. “Сибір неісходима” була відома царським засланням, але й теж після зміни режиму, большевицьким. Засиляли також у Північну Росію в Європі. Ті, які відбували присуд, могли, а дуже часто мусіли, приписуватися після відбуття його, бо поворот на рідну землю був для них заборонений. Крім заслання були депортації на призначене задалегідь поселення, з правила в Азії. Так висилали цілі групи українського населення зі східних земель, а згодом і зі західних. До цих попадали всякі повстанці, всякі запідозрені в дії проти большевицької влади, колишні статечні господарі, які працювали від ранку до ночі на свому господарстві, але їх звали куркулями, інтелігенція та ідейна комуністична еліта за те лише, що домагалася прав для свого народу, дуківництво, діячі культури та учасники визвольних змагань. Деякі йшли на заслання, а згодом на “вільне поселення”, а деякі з цього “вільного поселення” з місця користали. Про це “вільне поселення” вирішувала адміністраційно-поліційна влада. Так трактовано справи в третьому періоді українського поселення, тобто після першої світової війни та між мійнами, як теж довший час після другої світової війни.

В скорому часі після приходу до влади большевиків створилася теорія і практика “поправно-трудоих” таборів (Исправительно-Трудовые лагеря, ИТЛ). Так стали працювати табори на т. зв. Соловецьких островах, на Печорі, та “золото-розробка” на Сибірі. Засланнями будовано в 1928 - 34 рр. Біломорсько - Балтицький канал, а зокрема залізниця Котлас - Ухта, Байкало - Амурська та інші. В тому часі було з України близько мільйон засланців. Деякі з них були у “спецпоселеннях” на Півночі, в Сибіру або в середущій Азії. Дехто з них, відбувши кару, тут і поселився.

Коли в 1930 р. встановлено “Положение об исправительно-трудовых лагерях”, а опісля в 1933 р. прийнято новий “Исправительно-трудовой кодекс РСФСР”, був створений горезвісний ГУЛАГ (Главное Управление исправительно-трудовых лагерей и трудовых поселений). Тільки в 1936 - 38 в цих “трудових поселеннях” та концтаборах було коло одного мільйона українських політичних в'язнів. До відомих та чисельно великих таборів належав знаний уже нам “Дальстрой” (Колима), Карлаг (Караганда), Темніковські табори (Сараськ - Потьма) в Мордовській АССР, Белбалтлаг (Біломорсько - Балтицький) та інші.

Після другої світової війни вславилися спецтабори, після відбуття яких треба було поселитися у віддалених місцевостях РСФСР і заборонено було вертатися додому. До таких належали: Воркута (Речлаг), Ухта, Саранськ-Потьма (Дублаг), Інта - Абезь (Мінлаг), Омськ (Камишлаг), Караганда (Песчлаг), Тайшет (Єзьорлаг), Кінгір-Джезказган (Степлаг), Норильск (Горлаг), Колима (Береглаг) та інші. Все це в більшості полярні, підбігунові або далеко-східні околиці. В рр. 1945 - 54 українці займали в цих таборах одне з найбільш чисельних місць. Щасливців, які пережили ці табори, поселивали в Азії. Коли після ліквідації таборів 1956 р. (наслідком рішень ХХ з'їзду партії) в'язні були звільнені, то частина з них не мала права вертатися і мусіла залишитися в “добровільному поселенні”.

Один з тих, який перебув свій етап в такому переселенні перед другою світовою війною, назвав шлях до цих таборів і поселень — шляхом злиднів, розпачу і сліз. Про “заробітчанський рух українців” в Азії та ці “концтаборні поселення” він каже:

“Коли ж до цього заробітчанського руху (в Азії — М. Г. М.) додати постійний рух етапних поїздів та нескінчені ряди концтаборів, при будованій новій залізній дорозі, виповнених засудженими українцями, — то далеко-східню залізничну магістралю... можна сміливо на-

звати дорогою злиднів, розпачу і сліз українського народу.”¹⁰⁵

Про всі ці “вільні поселення” вирішувала адміністративна влада, зокрема Особлива комісія при НКВД, згодом МВД та КГБ. Такі переселення носили всі характеристики карного безправ'я та рідко готованої в історії сваволі адміністрації.

Ще в іншому нещасті переселювали українців в азійські та під-азійські терени. Це передусім відноситься до другої світової війни, коли то наслідком німецько-гітлерівської інвазії з України з наказу військової советської влади виселювано на схід та Далекий Схід Азії цілі підприємства, культурні установи та мільйони цивільного населення України. Багато з тих, що покинули в тому часі Україну, мусли залишились в Азії на постійне.

Коли до цих трьох, з'ясованих вгорі, категорій українських поселень у Сибірі, чи пак в Азії, добавимо добровільні поселення, про які ми згадували на іншому місці, тобто поселення після першої світової війни, тоді мусямо ствердити, що українці повсякчас давали мільйонні контингенти добровільного і примусового поселення в Азії та зокрема тих теренів, які сьогодні мають назву Російської Советської Федеративної Соціалістичної Республіки. Тому на числовеkonto РСФСР слід вписувати не три з половиною мільйони українців, а три рази стільки. Послідовно мусямо також ствердити, що ця проголошена статистика з одного боку невірна, але з другого боку підкреслім, що йдеться тут про справжнє народоббивство, про яке повинні і зобов'язані заговорити не тільки сумлінні учені, а й сумлінні політики, зокрема учені того народу, що його вбивають не атомовою зброєю, але самими советськими законами та практикою. Про це вимовно говорять статистичні дані, згідно з якими на поданих 3,346,000 українців у РСФСР визнали як рідну мову українську тільки 42.5%, тоді, як у 1959 р. на 3,359,000 українців говорили ще рідною мовою 45%.

Не зважаючи на це холоднокривне народоббивство в РСФСР, українці тієї республіки навіть після важких сво-

¹⁰⁵ Іван Багрянний: Україна біля Тихого Океану, стор. 15.

їх статистичних втрат та циферних підстрижень творять у пропорції до всього населення 2.6%. Це точно те саме відношення, яке мають українці Канади у відношенні до всього населення Канади. Канадійська статистика в 1961 р. начислювала населення Канади на 18,238,247 осіб і українців у Канаді на 473,337, а советська статистика з 1970 визначувала в Російській СФСР 130,079,000 і українців у ній, як ми вже згадували, 3,346,000, — отже коефіцієнт в обох випадках є 2.6%.

Інший, бо й вищий, був би коефіцієнт для українців РСФСР, якби брати під увагу статистику ССРСР з 1959 р. Тоді населення РСФСР було подане на 117,534,000 і українців у ній на 3,359,000, — отже коефіцієнт того часу був недалекий трьох відсотків (точніше 2.9%).

Візьмімо під увагу співвідношення українців до решти населення Канади та українців в РСФСР до решти населення тієї республіки і підсумуймо хоч у головних рисах їхні культурні здобутки. Розгляньмо з цього погляду шкільництво, пресу, книжкові публікації, працю українських організацій, бібліотеки, музеї, мистецькі ансамблі тощо.

Хоч у Канаді довгі роки української мови в публічних школах не вчили, то все таки українське шкільництво існувало, — і як правильні приватні публічні школи і як приватні школи навчання української мови. Системи цих шкіл були різні, — вечірні, суботні, недільні, нижчого і вищого типу. Сьогодні українську мову вчать уже в публічних школах у деяких провінціях від 6-ої класи народної школи. Тисячі українських дітей мають тепер змогу вчитися рідної мови вже в публічних школах. Видають низку підручників, добирають найбільш доступні та модерні методи навчання. В багатьох університетах є відкриті катедри української мови, напр., у Вінніпегу, Саскатуні, Едмонтоні, Торонто, Оттаві та в інших центрах. Це для 473,337 українців у Канаді. Що ж тоді дає для 3,346,000 українців Російська Советська Федеральна Соціалістична Республіка? В минулому були люди, що мали зрозуміння для значення рідної мови в навчанні

і вихованні, але сьогодні в РСФСР немає для українців дослівно ні одної школи з рідною мовою навчання.

З преси в Канаді виходили в останніх роках 8 тижневиків, 3 півмісячники і 11 журналів українською мовою. Якби помножити цю суму видань через скромну цифру сім (а насправді треба б через сім з половиною, бо таке є відношення українців Канади до українців у Російській СФСР), то тоді українці РСФСР повинні б мати 56 тижневиків, 21 півмісячник і 77 журналів.

Був час, що українці в Канаді видавали навіть свій щоденник. Якби прийняти цей критерій, тоді на терені РСФСР повинні виходити для українців щонайменш сім щоденників. Простір між Благовіщенським на Далекому Сході і Кустанаєм у Казахстані куди більший, як між Торонтом і Вінніпегом. Врешті Владивосток від Краснодару на Кубані ще далше, як український Монреал від Ванкуверу. Зрештою якби застосувати в цій ділянці критерій з культурних позицій русинів - українців у Югославії, де на непевне число 50 тисяч українців виходить один тижневик та один журнал, тоді кожна місцевість чи район у РСФСР, в якому українці творять приблизну кількість, повинен мати свій часопис. Такі часописи були б у Челябінську, Магнітогорську, Оренбурзі, Красноярську, Омську, Томську, Новосибірську, не говорячи вже про Зелений Клин, Казахську ССР, Кубань, Башкирську ССР, Курськ, Вороніж, Білгород, Острогорськ та інші, бо це самозрозумілість. Після цього запитаємо, яка є позиція на пресовому баянсі українців РСФСР. Велике zero. Іншої відповіді немає.

Пригляньмося й до українських видань у Канаді. Кожнорічно *Ucrainica Canadiana* відмічує від 60 до 80 позицій, починаючи з ластівкових видань і кінчаючи товстими книгами на кількасот і більш сторін. Якби взяти числову пропорцію для українців РСФСР в сім з половиною разів більш, то це дало б щонайменш 650 видань у рік. Цього немає і знову в тій ділянці в баянсі українців в РСФСР видніє біла пляма.

Кілька слів і про культурно-організаційне життя. Крім 28-ох доміняльних організацій у Канаді маємо низ-

ку місцевих клітин, просвіт, народних домів, об'єднань, ліг, організацій молоді, жіночих організацій, мистецьких ансамблів, драматичних гуртків, мішаних хорів тощо. Якби цю кількість помножити через сім, тоді українці в РСФСР повинні б мати не сотні, а тисячі організацій різного культурного вияву, починаючи з республіканських і кінчаючи на дрібних льокальних клітинах. Цього, як знаємо, немає, а те що українці пробували побудувати в часі весняного року в Росії — 1917 — й опісля, було на всіх просторах РСФСР немилосердно знищене. Це не була політика якогось райпарткому, навіть області чи краю. Це було рішення ЦК Кремля і як таке воно мусить бути вписане в історію народобивства.

Можна б згадати і те, що українці в Канаді власними зусиллями, а то й при допомозі місцевої, обласної чи крайової влади добилися своїх національних музеїв, бібліотек, галерій тощо. Якби ці цифри множити через сім, — ми знову прийшли б до сотні чи й сотень. Цього, на жаль, українці в РСФСР не мають і такі репортажні нотатки, як про село Малоросійку Красноярського Краю під назвою “Запрошують сибіряки”, говорять самі за себе, бо читаємо в ній, що “майже всі жителі села — українці. Виїхали сюди наші діди, та й zostалися тут. І привезли сюди мову рідну, пісні українські”, але щож, коли, як виявляється, немає нічого з українського друкованого слова і тому Семен Миколайович “щороку мандрує на Україну”, “гостює в онуків”, “а вертаючись, обов'язково привозить з собою цілу валізу українських книжок”. Ще інші жителі Малоросійки переказували репортерові, щоб написав у Київ, “щоб письменники у Сибір завітали”, бо “дуже багато в наших (сибірських, — М. Г. М.) краях українців. Із задоволенням послухали б вони літераторів і в радгоспах і на будівництві Братської ГЕС, на заводах Красноярська і на лісопромгоспах Хакасії”.¹⁰⁶

Наведена лебедина мова жителів села Малоросійки Красноярського Краю тільки в якійсь мільйонівій частині відзеркалює культурні потреби українців в Російській Федеральній Республіці. На волівій шкурі не списати

¹⁰⁶ Літературна Україна, Київ, 1967.

цих лебединих благань у справі рідного слова. Це сумний і трагічний баянс культурного і національного стану українських громадян РСФСР.

Крім цих лебединих благань віднотується також і мужніші виступи, яких тут не бракує. Це виступи перед партійними та державними чинниками. Один з таких виступів продістався також за границю в 1968 р. Маємо на увазі лист Івана Ковальонка, ученого секретаря обласного відділу Товариства охорони природи й озелення при ботанічному городі університету в Томську. Лист писаний в 1965 р. й адресований до Крайкому КПСС Сибіру й Далекого Сходу. В листі віднотувано “заборону на замовлювання й поповнювання бібліотек у Сибірі й на Далекому Сході українськими й білоруськими книжками в оригіналах, затримування замовлень і недопущування розповсюджувати українську і білоруську періодику в Сибірі й на Далекому Сході (газети, журнали тощо). В дальшому автор листа говорить про те, як місцеві партійні та урядові чинники “спирають зі свідомости сибірських білорусів та українців думку про школу в рідній мові”. Він також наголошує, що “залишенці культу особи пильно оберігають школи й учнів від розмови не лише з учителями українською й білоруською мовами в час лекцій, але й поза мурами шкіл: у клубах, на спектаклях, у гуртках і організаціях, на зібраннях, олімпіадах, в сім'ях і на вулицях, не дозволяють виступати на зборах учнів не лише по-білоруськи чи по-українськи, але навіть з будь-якою “нечистою” російською мовою”. Одним словом, як пише білорус Ковальонок, витворилась “нахабна ненависть до української і білоруської мов”.

Виписавши обширну листу культурного й мовного вбивства серед українців і білорусів та інших Сибіру та Далекого Сходу, І. Ковальонок домагається рідних шкіл в цих теренах, видавання книжок, періодики, на мовах поселенців цих теренів, окремих сторінок на рідній мові у публікованих обласних, крайових та інших газетах і журналах у Сибірі й на Далекому Сході, як також “відкриття у Новосибірську інститутів журналістики в мові українській, білоруській та інших”. Лист І. Ковальонка

був видрукований майже у всій українській пресі на Заході. (Цитати до нашої праці взяли ми з часопису «Вільне Слово» з 9 листопада, 1968). Він є наявним свідомством московського колоніального шовінізму в просторах Азії, якому на ім'я РСФСР.

Хоч урядова статистика подає кількість українців у РСФСР приблизно на три і пів мільйона осіб, то кожний знає, що ця цифра зовсім не віддзеркалює справжнього стану українського потенціалу в цій країні. Її треба б помножити приблизно тричі, щоб віднайти не тільки “загублених”, “укритих”, “сфальсифікованих” але теж зрусифікованих українців. Маючи на увазі наведені вже раніше дані про дальший зріст українських поселень, “добровільних” і “примусових”, в Азії, зокрема на Сибірі після першої світової війни аж до наших часів, ми вповні погоджуємось з дослідями проф. Володимира Кубійовича, який в Енциклопедії Українознавства в англійській мові подає українців, які живуть на терені РСФСР та азійських советських республік, але поза тереном УРСР, на вісім до дев'ять мільйонів, а в цілому світі на 11 до 12 мільйонів. Це дає 23% всієї української людности, коли взяти під увагу, що в цілому світі живе українців від 50 до 51 мільйонів,¹⁰⁷ але мусимо теж мати на увазі, що українці поза теренами Української РСР живуть не тільки в РСФСР, а ще й в інших советських республіках: Згідно зі статистикою їх там чергових 2,123,000, з того в Білоруській ССР 191,000 або 2.1% всієї людности, в Молдавській ССР 507,000 або 14.2% всієї людности, в Литовській ССР 28,000 або 0.8%, в Латвійській ССР 53,000 або 2.3%, в Естонській ССР 28,000 або 2.1%. Решта живе в советських республіках Азії. Саме над станом українського поселення в цих республіках доводиться нам затриматись, щоб завершити наш розгляд українських поселень на Сході Європи та їх історію в Азії. В загальних цифрах в європейських советських республіках поза РСФСР живе 804,000 українців, але в азійських 1,319,000.

¹⁰⁷ Ukraine: A Concise Encyclopaedia, vol. II, University of Toronto Press, 1971, p. 1093.

УКРАЇНЦІ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ССР

Як бачимо з повище заподаних статистичних даних, в європейських ССР не живе багато українців. Все ж таки в Білорусі, Молдавії та балтійських республіках живе майже двічі стільки, що живе українців в Канаді.

Поселення в цих країнах є двоякого типу; пливкий (сезоновий) елемент в балтійських країнах, напр., вислані на працю фахівці, урядовці тощо, за те в Білорусі та Молдавії переважає поселенчий елемент, тоді коли сезонний висувається на друге місце. До речі, Білорусь та Молдавія є граничними сусідами України та мають багато дечого спільного не тільки в границях, які зазублюються, але теж в історичному передусім минулому, є в них спільні розділи добросусідських приятельських стосунків. Зокрема в одній і другій країні є етнографічні українські острови.

Білорусь. Деякі спеціалісти по етнографії та географії наголошують, що на території Білорусі живе ще около мільйона українців. Ця здогадна цифра є зумовлена тим, що на Поліссі і Північній Чернигівщині, куди проходить границя між Білоруссю й Україною є мало ще досліджені говірки нагоду, які є в більшості переходового типу і тому досі не встановлена національна приналежність цього населення (УЕ, том 1, стор. 132). Урядова статистика заподає, що під цю пору живе на Білорусі понад 200 тисяч українців.

Початки історії білоруського народу тісно пов'язані з історією Київської Русі, в склад якої входили між іншим такі племена, як Кривичі, Дереговичі, Радимичі. Саме від цих племен виводиться національний родовід білоруського народу. В X столітті Володимир Великий влучив ці племена до Київської Держави на праві уділь-

них князівств на чолі з Із'яславом, Всеславом та іншими. В XIV - XVI столітті білоуські землі були влучені до Литовського Великого Князівства. Про ці землі часто згадується в тому часі як про Альба Россія. В тому часі також частина українських земель була приналежна до цього князівства і силою своєї культури ці так звані "руські землі" мали великий культурний вплив на цілість Литовського Великого Князівства. Вистарчить тільки згадати, що урядовою мовою цієї держави була мова руська, цебто зукраїнізована слов'янська мова з великою домішкою білоруської лексики та фонетики. В цій мові були друковані закони цієї держави (т. зв. литовські статуті). Після підписання Люблинської унії руська мова та руська культура уступає державним польським впливам. Згодом Білорусь була повністю вчленована в польську державу і ділила ту саму долю і недолю що Україна під Польщею. Після розборів Польщі Білорусь опинилася в цілості під пануванням Росії, тоді коли західно-українські землі були прилучені до Австрії. Під Росією білоруси не мали тих можливостей культурного розвитку, що українці під Австрією.

Мовно (словниково, наголосово, фонетично й морфологічно) та культурно українці з білорусами є дуже споріднені. Вони також мають подібну історію змагань за державну незалежність в новішій та минулій добі. Участь білорусів в козацьких повстаннях (співдія з Наливайком, участь в повстанні Богдана Хмельницького), зв'язки з Могилянською академією говорять самі за себе. В XIX столітті Білорусь переживає культурний занепад. Обриваються зв'язки з Києвом. В тому часі заборонено працю Греко-католицької Церкви (1839) і в рік пізніше заборонено царським урядом саму назву "Білорусь".

В другій половині XIX століття, коли починається відродження білоруської літератури (Ян Баріцький, Францішек Багущевіч, Янко Купала, Якуб Колас, Альойза Пашкевіч та інші) знову нав'язуються постійні контакти з українцями. В 1917 році білоруси, подібно як українці, підняли свої прапори за державницьку незалежність. В Мінську, столиці Білорусі була проголошена Білорусь-

ка Національна Рада, яка однак довго не вдержалась. В дні 1 січня 1919 р. була створена Білоруська Советська Соціалістична Республіка, яка до II світової війни начисляла около 6 мільйонів населення. Після прилучення до БССР в 1939 р. білоруських теренів, які були приналежні між світовими війнами до Польщі, територія БССР малощо не подвоїлася. На сьогодні вона начисляє 207,600 кв. кілометрів та понад 9 мільйонів населення.

В 1970 р. проживало на території БССР 7,200 тисяч білорусинів, що становило 81% всего населення. Великий відсоток становили москалі, яких в тому часі начислювано 938,000, отже 10.4% населення, тоді коли їх було в 1959 р. тільки 660,000 (8.2%). Отже, як бачимо, то й тут процес русифікації проходить повною силою.

Третьою етнічною групою щодо величини є поляки, які становлять 383 тисячі (4.3%) населення. Між 1959 а 1970 позначився серед польського населення Білорусі поважний спад, це около 150,000, однак це йде на рахунок масового виїзду поляків до Польщі. Українці становили в 1970 р. 2.1% всієї людности. Досить високу позицію займали ще жида, які начисляли тоді 148 тисяч (в 1959 р. 150 тисяч). Також в Білорусії українці не мають своїх шкіл ані місцевого друкованого слова.

Молдавія. Тут під поняттям Молдавії розуміємо сучасну Молдавську ССР, яка була створена 2 серпня 1940 р. після воз'єднання Басарабії з Молдавською Автономною ССР. До 1940 р. ця "автономна республіка" була складовою частиною УРСР. Територія Молдавії невеличка, бо тільки 33,700 кв. кіл. з 3,569,000 населення в 1970 р.

В Молдавській ССР зараз приблизно 2,500,000 молдаван і вони становлять 65% всего населення. Українці займають тут друге місце — 14.2%. Їх було тут в 1959 р. 421 тисячі (14.4%), знову в 1970 — 507 тисяч. Москалі є на третьому місці — 11.6% (414,000), гагаузи 3.5% (125,000), жида 2.7% (98,000) та болгари 2.1% (74,000).

Українці живуть переважно в сільських районах, невелика кількість в містах і найбільше в Кишеневі, столиці Молдавії (около 30,000). Найбільше сільського поселення в районах Липканському, Єдінецькому, Хотинського

повіту, а даліше в Ришканському, Більцькому, Фалештському, Бендерському і Кавшанському, а вкінці в Рибницькому і Тираспільському. Хоча в Молдавії українців понад пів мільйона, вони й тут не користуються в школах навчанням рідної мови, як також немає місцевих книжкових та періодичних українських публікацій. Якщо йдеться про російську мову, то згідно зі статистикою на 1038 публікацій в цій країні в 1960 р. було 400 в московській мові, на 50 журналів в тому числі тільки 18 було в молдавській мові, а 32 в московській, знову з 189 назв газет аж 117 появлялось в російській мові. Самі цифри говорять, як інтенсивно русифікується ця країна.

Молдавани (самоназва молдовець) — це нащадки фракійських зроманізованих племен. Слов'янські племена прийшли сюди між 4—6 століттям. В IX столітті передували тут уличі і тиверці, які стали згодом складовою частиною Київської Русі, а ще пізніше ця територія ввійшла в склад Галицько-Волинської Держави. Між 12 і 13 століттям оформилося етнічне поняття волохів, які є властивими предками молдаван та румунів. Окреме Молдавське князівство було створене в 1359 р., на чолі якого став князь-господар Богдан I (1359—65). Визначніші з молдавських господарів були Стефан III Великий (1457-1504), Петро Ререта (1527—1546), Василій Лупул, Д. Кантемір. Столицею Молдавії була Баня, згодом Сучава і в 16 ст. стали Ясси. Самозрозуміло, що історичні дані, які заподаємо, стосуються також тієї Молдавії, яка є складовою частиною сучасної Румунії.

З Молдавським Господарством та його народом пов'язані імена таких українських політичних та державних мужів, як Муха (його повстання 1490-92), Іван Підкова, який був короткий час на молдавському троні, Г. Лобода і С. Наливайко воювали проти турків на терені Молдавії проти Туреччини, походить Богдана Хмельницького на Молдавію, митрополит Петро Могила та інші.

Молдавія змагалася постійно за свою політичну незалежність та протиставилась польським та мадярським впливам. Майже три століття (16—18) вона була під турецькою гегемонією. В наслідок війни Росії з Туреччи-

ною (1791) частина Молдавії на лівому березі Дністра була приділена Росії. В другій війні Росії з Туреччиною Росія окупувала Басарабію (1812). З того часу датуються і ворогування Румунії з Росією. Як відомо, Румунія оформилася в 1859 р., згідно 1861. Мова молдавська є дуже близька мові румунській і румуни вважають молдаван складовою частиною своєї нації.

Молдавани користувалися кириличним алфавітом і їх письмо датується з XV—XVI ст. В 19 столітті вони перейшли на російську азбуку. Найстарші письменницькі пам'ятки Молдавії це грамоти. Перша книга молдавською мовою була надрукована в 1643 р. (“Казання Митрополита Варлаама”). Найстаршими творами народної творчості — це дойни і балади.

З Молдавією зв'язані імена визначних українських письменників. Іван Нечуй - Левицький працював в Кишиневській гімназії в роках 1873 - 1885 та написав в тому часі такі твори, як “Бурлачка”, “Микола Джеря”, “Кайдашева Сім'я”, “Баба Параска та баба Палажка” та інші. В 90 роках минулого століття творив тут Михайло Коцюбинський а згодом інші. Зараз є численні переклади в українській мові творів молдавських письменників, як М. Емінеску, М. Кахан, І. Канна, Й. Крянге та інші. Є також низка перекладів з української мови на мову молдавську.

Як молдаванам та українцям в Молдавії поважно загрожує русифікаційний наступ Москви.

Балтійські країни. В балтійських країнах проживає понад 100 тисяч українців. Це стільки саме, що зараз їх проживає в Румунії або двічі більше, що живе в Югославії.

Найбільш українців серед балтійських країн живе в Латвії, бо аж 53 тисячі (за станом 1970 р.) або 2.3% всего населення. Ще в 1959 р. тут жило 29 тисяч. За останніх 10 років їх збільшилося около 25,000. Все це в більшості напливовий та сезонний елемент.

Латвія — це невеличка країна з населенням 2,364 тисяч (1970 р.). Лотиші становлять 56.8% всего населення своєї країни. Поважну позицію займають тут москалі, яких тут вже около 750 тисяч (понад 30% всієї люд-

ности). Білоруси займають третє місце з 95,000, поляки четверте з 63 тисячами, на п'ятому місці українці, а на шостому литовці з 41 тисячами населення.

В Естонії жило в 1970 р. понад 28 тисяч українців і у відношенні до цілості естонського населення, якого начислювали в тому часі 1,356 тисяч, українці займали третє місце (2.1%). Як в Латвії так і в Естонії москалі займають друге місце, начислюючи тут 335,000 або 24.7% всего населення. Тільки самі цензусові дані Латвії й Естонії промовисто промовляють за тим, під яким русифікаційним тиском стоять ці дві країни, які втратили свою незалежність в 1940 р.

Московське населення користується тут російськими книжками, пресою та школою. Українці мусять з konieczности користуватися тими всіми московськими "благодатями" і тим самим русифікуються та тим самим допомагають русифікувати довкільне населення. Це ледви спричинює якібудь симпатії місцевого населення до українців.

Подібна ситуація мається з третьою балтійською країною, а саме Литвою. Однак, ситуація тут значно краща для литовців, як для лотишів та естонців. Литва має значно більше населення (понад 3 і пів мільйона), майже стільки, скільки має Естонія та Латвія разом. Литовці становлять 80.1% всієї людности в своїй республіці. Москалі, яких тут начислювано в 1970 р. 268 тисяч є в подавляючій меншості до цілості населення країни. Вони становлять тут 8.6%, тоді коли поляки мають мало що не стільки саме (7.7%) — 240 тисяч. Перед українцями, які становлять 0.8% всего населення йдуть ще білоруси, яких тут понад 45 тисяч (1.5%).

Литовці горді за свої державні традиції та з відкритою ворожістю ставляться до русифікаційного наступу. Психологічна імунність має тут велике значення. Литовська Католицька Церква є також поважним забороллом. Про національну самооборону литовців довідуємося з частих литовських самвидавів. Виявляється, що литовці і досі живуть своєю втраченою в 1940 р. державною незалежністю, та славою князівських історичних

традицій Міндовга (1230-1263), Вітеня (1293-1310), Гедиміна (1316 - 1345), Ольгерда (1345 - 1377), який підкорив своєму князівству такі землі України, як східню Волинь, Чернігівщину, Сіверщину, Київщину (1362), Переяславщину, Поділля. Частина Московського царства була також під пануванням Литви (війни 1368, 1370, 1372).

Хоча литовські князі підкорили собі фізично великі простори Білорусі, України, а навіть Московії, однак, як знаємо, руська культура була панівною в цьому Литовському Великому Князівстві впродовж кількох століть. Звідси були також завжди добрі стосунки між литовським та українським народами. В новітній добі ці стосунки поглибилися наслідком спільної долі обох народів. Це видно також на культурному відтинку, а зокрема в літературних гастролях Литви й України, і на політичному закордоні.

УКРАЇНЦІ В АЗІЙСЬКИХ ССР

Азійські республіки ССРСР, що в них перебувають українці, можемо підвести до двох категорій: Кавказькі республіки та середньо-азійські. До перших належатиме Грузія, Вірменія та Азербейджан, до середньо-азійських Казахстан, Узбекистан, Таджикистан та Туркменія. Якби історично нав'язувати ці поселення до старого поняття Сірого Клину, тоді Казахстан творив би північно-східну полосу українських поселень в Азії, а чотири інші республіки — південну полосу цих поселень.

Розглядати українські поселення в такому контексті означало б завертати історію цих країн мало не на пів століття. Взявши під увагу всі великі національні процеси, які пройшли серед згаданих степових народів та народів Кавказу, ми в загальному застановилися над українством у цих республіках, кожній зокрема, розглядаючи хоч у грубших рисах їх соціальний та економічний ріст. Щоб познайомити читачів з доволі маловідомим на Заході минулим цих народів, подамо теж коротке історичне запліччя кожного з них. Цей історичний випадок варт зробити, бо не тільки ці народи мають живі культурні зв'язки з УРСР тепер, але теж їх минуле мало з Україною дещо спільного. Наведімо хоч би факт, що коли в 1917 році заблисла воля поневоленим Росією народам, то в Києві у вересні того ж року відбувся З'їзд Народів, який від імені Центральної Ради вітав та відкривав проф. М. Грушевський.¹⁰⁸

Почнімо наш огляд від Кавказу, — тих теренів, де українська нога ступала ще перед азійською еміграцією.

¹⁰⁸ "З'їзд Народів у Києві", з Архіву Андрія Жука, "Нові Дні", Торонто, ч. 254, 255 з 1971.

Азербейджан, Вірменія і Грузія після російської революції довго змагалися за свою державну незалежність. Pokорені большевицьким окупантом, вони були підчинені Кремлеві та вмощені в одну Закавказьку Соціалістичну Федеративну Советську Республіку, щоб у 1936 р. остаточно добитись окремих республік в Советському Союзі.

Грузія - Сукарвело. Грузини називають здавен-здавна свою батьківщину Сукарвело, а українці "Орлиним краєм", бо грузини, як ті гірські орли завжди боролися за свою національну гідність та державну свободу. У Тбілісі (Тифлісі), столиці Грузії, є пам'ятник "Мати Грузія". В одній руці цієї матері є меч і в другій чаша, простятнена друзям. Українців завжди в тому народі зачисляли до побратимів, яким була простятнена чаша.

У Грузії на 4,686,000 жителів (1970 р.) живе тільки 50,000 українців, тоді, як москалів аж 397,000. У порівнянні зі статистичними даними з 1959 року, було у згаданому часі українців на дві тисячі осіб більше. Знаємо, що й москалів було на 11 тисяч більше. Живе тут теж коло пів мільйона вірмен та яких 200,000 азербейджанців. У складі Грузії є ще автономні республіки Абхазька (коло 150,000 населення), Аджарська (коло 100,000), та Південна Осетинська автономна область (понад 150,000). Українців з давніх поселень тут мало. Це здебільша перехідний елемент, службовці, кваліфіковані робітники тощо.

Перших національних та державних взаємин Грузії й України треба шукати в економічних контактах Грузії та Тьмуторокані.¹⁰⁹ У 1154 р. київський князь Ізяслав Мстиславович оженився з дочкою грузинського царя

¹⁰⁹ І не тільки економічних. Найновіші досліді Л. І. Лаврова, советського історика, вказують, що релігійні впливи Тьмуторокані були теж вельми важливі, — "Тьмуторокань була релігійним центром християнського населення Прикубанщини (в тому числі і для касогів)" — каже він. — "Це сприяло розвитку ідеологічних зв'язків між Тьмутороканською Руссю і кавказькими народами". (Див. його ж "До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки"), "Народна творчість та етнографія", Київ, 1961, ч. 3.

Деметре I, а згодом цариця Тамара вийшла заміж за князя Юрія Андрійовича (Рюриковича північного, сина кн. Андрія Боголюбського, руйнника Києва). В реєстрі Війська Запорізького з 1649 р. зустрічаємо прізвища кавказького походження, як Кгурджей, Вурменин, Маджар або Маджаренко та інші.

Грузія має багату власну літературу, якої початки дагуються в усній народній творчості. Від 5 до 11 ст. в цій літературі переважали релігійні мотиви. Саме тоді, точніше з початком IV століття, стала діяти грузинська Церква, яка була підчинена Антіохійському Патріярхатові.¹¹⁰ Від 12 ст. розвинулася світова лірика, а вершиною тогочасної поезії була поема Шота Руставелі "Витязь у тигровій шкурі". Від XIII до XIV ст. пережила Грузія занепад (навали монголів, наїзд персів, турків). Щойно в XVII ст. почалося культурне відродження, в якому основний бій ішов за ідеологічне національне визначення Грузії й отрясення від зовнішніх впливів. Визначними поетами того часу були І. Теймураз (1589-1663), Вахтанг IV (1675-1737), Арчил (1647-1713) та інші. В XIX ст. на теми національного і соціального визволення народу писали представники романтизму О. Чавчавадзе (1786-1846), Н. Барташвілі (1817-1845), Г. Орбеліяні (1800-1883). У школі реалізму позначилися Г. Еріствані (1811-1864), Д. Чонкадзе (1830-1860), І. Чавчавадзе (1837-1907), А. Церетелі (1840-1915).

Коли у 18 столітті цариця Катерина надала деяким грузинським знатним родам маєтки на півдні України, то в той час оселився на Миргородщині рід Гурамішвілів, з якого вийшов видатний грузинський поет Давид Гурамішвілі 1705-1792, якому в 1949 р. поставили в Миргороді пам'ятник. Грузини зривалися здвигненням пам'ятника Лесі Українки в 1952 році в Сурамі, де останні роки свого життя (1910-1913) провела велика українська поетка. На будинках, де жила Л. Українка у Тбілісі, Хопі, Телаві, Кутаїсі приміщено пропам'ятні написи, її іменем названо й вулиці в деяких містах Грузії.

¹¹⁰ Тепер Грузинську Церкву очолює "Католікос — Патріярх всієї Грузії".

Київська Духовна Академія, в якій вчилися такі грузинські громадські діячі, як Ніко Ломоурі, М. Гурієлі, С. Хундадзе, Д. Томашвілі, С. Шаншашвілі та інші, багато причинилася до познайомлення обидвох народів. Письменник Акакій Церетелі 1840 - 1915, приятель Шевченка, ширив ідеї Кобзаря у Грузії. В ХІХ ст. твори української літератури перекладали згадувані Н. Ломоурі Шевченка, С. Хундадзе Котляревського, Д. Месхі Квітки-Основ'яненка. Франка перекладали І. Евдошвілі, К. Джапанадзе і Н. Ніпшяні.

Перед першою світовою війною були відготовані теж співдії представників обидвох народів на політичному полі, зокрема в російській Думі та студентських виступах у Києві. В час самостійних держав Грузії й України головою Грузинської Місії в Києві був проф. Віктор Тевзайя, у Тбілісі ж був генеральним консулом України М. Лісняк і згодом послом І. Красковський.

В большевицькому періоді між Грузією й Україною встановлені культурні зв'язки, відбуваються відвідини літераторів обох країн, взаємні мистецькі виставки, поїздки театрів тощо. Серед теперішніх літераторів Грузії визначились Г. Табідзе, Г. Леонідзе, Й. Грішашвілі, О. Обашелі, П. Яшвілі, А. Машашвілі, С. Чиковані, К. Каладзе, І. Абашидзе, Г. Качахідзе та численні інші, що вирости вже під советською окупацією.

В західньому світі втримують українці і грузини передусім політичні і, далі, культурні зв'язки. Це зокрема позначено на таких форумах, як Прометейський Рух, Антибольшевицький Блок Народів, Паризький Блок та інші.

Вірменія — це невелика кавказька країна з 2,492,000 населення. Самих вірменів — 2,208,000. Другими в черзі величин є азербейджанці — 148,000. Українців тут коло 20,000. Це здебільша кваліфіковані робітники та бюрова інтелігенція. Мала теж кількість москалів, — 66,000. Всіх вірменів у ССРСР більш три мільйони, а закордоном, — в Туреччині, Ірані, ЗСА, — коло півтори мільйона. Столиця Вірменії — Єриван.

Зв'язки з Україною датуються ще з княжих часів, зокрема з Тьмутороканю в XI столітті. Вірменські купці були відомі в Україні завжди. Під політичним тиском турків — сельджуків напад 1064 р., вірмени стали поселяватись в Україні, зокрема на Криму. Тут зв'язки і впливи були такі сильні, що Крим стали звати Armenia Maritima або Armenia Magna. Згодом постали вірменські колонії на Поділлі та в Галичині, а Львів став їх релігійним і культурним центром. Вірменські колонії були в Києві, Галичі, Луцьку, Снятині, Бродах, Язлівці, Замості, Кутах, Станиславові та інших осередках. Ці колонії мали часто автономні права, т. зв. Вірменський Статут, і навіть власні суди (розпорядок короля Жигмонта). Коли вірменський єпископ у Львові М. Торосевич прийняв Унію, в 1629 році, серед вірмен позначився колонізаційний вплив три помочі римо-католицької Церкви. До 18 століття вірмени були всевладні пани в торгівлі, у 18 ст. їх стали витискати жида. На західно-українських землях великий національний вплив на вірмен мала вірменська Церква, вивершена Львівським вірменським архієпископством. Перед другою світовою війною жило на українських землях коло 150,000 вірмен.

Вірмени мають одну з найстарших літератур. Вона сягає 5-го століття нашої доби. Найстарший її героїчний епос з 9-10 ст. зветься "Сусанці Давид". До 11 ст. домінували в літературі релігійні впливи. До замітніших ліриків XII ст. належить Нерсес Шноралі і XII віку Константин Ернзкаці та Григор Ахтамарці. Основоположниками нової вірменської лірики вважають Х. Обов'яна та М. Налбандяна.

До зближення української та вірменської літератур причинилися найперше (друга половина XIX століття) О. Навроцький та П. Грабовський, який, м. ін., перекладав твори вірменських поетів. В новіших часах П. Тичина з гуртом інших поетів переклали національний епос "Сусанці Давид". Поет Г. Сарян переклав "Кобзаря" Т. Шевченка, інші українські твори перекладали на вірменську мову С. Таронці, А. Шайбон, В. Григорян, Р. Ованесян, Г. Еміг та С. Катутікян (останні переклали Ти-

чину). М. Шагінян написала книгу про Т. Шевченка. На українську мову перекладені твори Абовяна, Акоюна, Іссакаяна, Туманяна та інших.

В архітектурі Вірменії, зокрема церковній, помітні грецькі впливи, так зрештою, як і в Грузії.

Азербейджан ділиться на т. зв. советський та іранський, хоч азербейджанці живуть теж і в інших країнах СРСР. В советському Азербейджані живе їх 3,777,000 1970 р., в іранському понад 5,000,000. Всі азербейджанці мусульманської релігії, а їх мова належить до тюрської групи. Населення Азербейджану начислює 5,117,000, але в ньому понад пів мільйона москалів і теж коло 17,000 українців, найменш з усіх трьох кавказьких республік. У склад Азербейджану входить Нахічеванська АССР і Нагірно - Карабахська автономна область. Столиця Азербейджану — Баку (понад мільйон населення), відома з нафтової промисловости. В 1901 р. звідси йшла половина світової її продукції.

Азербейджан знаний уже в середині 6-го століття перед Христом. Тоді завоювали були його перси, а в кінці 7-го століття по Христі араби. Пізніш за територію Азербейджану вели війни іранці і турки. Північний Азербейджан був підкорений Росії в 1813 році і в часі революції 1917 р. вів з Москвою війну за свою державну незалежність. Баку стало тоді центром про- і антикомуністичних сил, з комуністів діяли тут П. А. Джапарідзе, К. Е. Ворошилов, А. І. Мікоян, Г. К. Орджонокідзе, Н. Н. Наріманов, С. С. Стандарян, Й. В. Сталін, звідси вийшло чимало большевицької кремлівської еліти.

Зв'язки Азербейджану з українцями датуються з новіших часів. У другій половині ХІХ століття жив тут М. Гулак - Артимовський і він перший переклав, але на московську мову, поеми Фіззулі "Лейлі і Меджнун" та Нізамі "Іскандернаме". Робив переклади також О. Навроцький та вчений сходознавець А. Кримський. В новішій добі в УРСР переклали азербейджанських клясики та деяких сучасних поетів, передусім Нізамі Гянджеві, М. Гусейна, М. Джалала. На азербейджанську мову є перекладені твори Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Рильсько-

го, П. Тичини, О. Корнійчука. Про азербейджансько-українські літературні зв'язки новішого часу є точніша дисертація Наримана Гасанзаде,¹¹¹ бакинський літературознавець.

В архітектурі слідні арабські впливи, зокрема в будуванні мавзолеїв, мечетів тощо.

Зв'язки з Україною порівняльно з іншими кавказькими республіками помітно слабші. Але від довшого часу навіязано тіснішу співпрацю та ривалізацію між шахтарями Донбасу і нафтовиками Баку.

Вивченням зв'язків України з закавказькими народами, теж і з середньо-азійськими, займалася в рр. 1926-31 Всеукраїнська Наукова Асоціація Сходознавства (ВУНАС), яку спершу на громадській базі започаткували в Києві академік А. Ю. Кримський та професори М. І. Конторов, Т. К. Мемза, Д. П. Дринов, А. С. Синявський, П. К. Лозітв та інші. Подібні ініціативи були в тому ж часі в Харкові — почин проф. П. Г. Віттера, П. Г. Тичини та історика А. П. Ковалівського і в Чернігові, де діяв гурток "Схід". Одеса теж мала групу, яка цікавилася проблемами Сходу та його зв'язками з Україною. З активною підтримкою всіх цих осередків була й створена ВУНАС. В цій асоціації була акція Кавказу й Закавказзя. Окрема секція працювала над зв'язками зі середньо-азійськими народами. Працю ВУНАС розгромив сталінський терор у 1931 р. і по ній залишилося коло 9,000 різних архівних матеріалів.¹¹²

Казахстан. Політично найдовше емансипувався в ССРСР Казахстан, який щойно 5 грудня 1936 р. дістав статус складової республіки ССРСР. Площа Казахстану — 2,756,000 кв. км., територіяльно друга після РСФСР і щодо населення він має в ССРСР третє місце. В 1970 р. мав 12,849,000 голів, але казахів у цій кількості тільки 4,161,000, тоді, як москалів 5,500,000, татар 284,000, узбеків 208,000, і білорусів 198,000. З національностей, які замешкують Казахстан, українці займають третє місце,

¹¹¹ Літературна Україна, Київ, з 15 січня 1965.

¹¹² М. Ф. Дмитрієнко: Наукові зв'язки України з Вірменією в 1926-1931 рр., див. УІЖ, Київ, 1967, ч. 8, стор. 56 - 60.

— їх 930,000 і відсотково це 7.2% всього населення. Порівняльно з 1959 роком, в якому в Казахстані жило 756,000 українців, відсоток їх у пропорції до інших національностей був вищий, — він творив 8.3%. Якщо рівняти всі подані цифри зі станом з 1926 р., то стан, відзеркалений у статистиці 1970 р., не зовсім вірний, тим більше, що в міжчасі відбулися сюди великі примусові переселення українців і їх кількість у Казахстані повинна б йти далеко поза один мільйон (приблизно півтора мільйона).

Рання історія Казахстану сягає до створення Тюрського каганату в VI-му столітті. Але перші казахські ханства постали щойно в XV ст. Щойно тоді різні тюрські племена оформили на сучасній території Казахстану три Жүзи (орди): Старший, Середній і Молодий Жүз. Жүзи склалися з дрібних ханств, які вели з собою постійно збройні порахунки. Москва підчинила ці жүзи своїм імперіальним інтересам в роках 1731 Молодший Жүз, 1740 Середній та 1846 Старший. Під кінець XVIII і з початком XIX століття ту були часті постання проти національного і колоніального ярма Росії, які очолювали Срим Датов, І. Тайманов, М. Утемісов та інші. Стихійне повстання пройшло Казахстаном в 1916 р. під проводом Амангельда Іманова. В 1920 р. була створена Автономна Киргизька ССР, яка була початковою назвою Автономної Казахстанської ССР. Щойно в 1925 переведено поділ Киргизької та Казахстанської республік.

Перший, хто глибше познайомив українців з казахським народом, був Тарас Шевченко. Його довголітнє заслання серед казахів, побут на півострові Магішлаку над Каспієм, його любов до цього знедоленого народу виявилася в його творах та малюнках, зокрема в таких, як “Казахська сім'я в юрті”, “Казашка над ступою”, “Казахські діти - бейгүші”, “Казашка Катя”. Тимто казахи оправдано називають Т. Шевченка батьком казахського національного живопису. Дехто з них називає Т. Шевченка також своїм Акином поетом, а імення Тарзі, казахське Тарас, дуже популярне серед казахів. Казахська Академія Мистецтва носить ім'я Т. Шевченка.

Широкі маси українців познайомились з казахами у висліді масового українського поселення в цій країні, про що нам уже доводилося згадувати в іншому розділі — див. Сірий Клин, Сіра Україна, заслання тощо. До цих поселень, які стали тут формуватись при кінці ХІХ і з початком ХХ століття, прийшли масові переселення українців з України на цілиніні землі.

В 1954 ЦК КПСС став вести кампанію “про дальше збільшення виробництва зерна і про освоєння цілиніних і перелогових земель”. Казахстан був одним з теренів, куди спрямовували “добровольців” - цілиніників на поселення та на розбудову. В республіці Казахстану була створена кольосальна полоса т. зв. Полоса Цілиніного Краю. До неї ввійшли такі області, як Акмолінська, Кустанайська, Кокчетовська, Павлодарська і Північно-Казахстанська. Столицею цього краю став Акмолінськ, який в 1960 р. перезвано на Ціліноград. Площа Цілиніного Краю покривалася мало що не з усією територією України і була більша від Франції, Бельгії і Голляндії разом.

Після проведення початкової пропаганди, 1 червня 1955 р. на цілиніні землі виїхали 168,788 чоловік з усього СССР. Готові до виїзду були 687,002. Така інтенсивна акція продовжувалася повні 10 років. Згідно з першими статистичними підсумками тільки з України “відійшло” в Казахстан в рр. 1954 - 1955 аж 93,000 трактористів, комбанерів, шоферів, будівельників, агрономів, інженерів і техніків,¹¹³ “які створили 71 новий цілиніний зернорадгосп, велику кількість тракторних і будівельних бригад. Тепер у Казахстані майже немає такого цілиніного радгоспу, в якому не було б українців”¹¹⁴ — каже дослідник цього питання Д. І. Юхнич. Про чисельну позицію українців у цьому всьому дозволимо собі зацитувати ще іншого дослідника, який авторитетно і циферно стверджує, що зокрема “значну допомогу український народ подав Казахській ССР у справі становлення соціалістич-

¹¹³ “Казахстанська Правда”, 25 січня 1956.

¹¹⁴ “Роль робітничого класу УРСР у матеріально-технічному розвитку районів цілиніних земель Казахстану, див. УІЖ, 1964, ч. 3, стор. 180.

ого сільського господарства. З 1,200 двадцятип'яти-тисячників, які прибули на роботу в Казахстан, понад 500 приїхала братня Україна”¹¹⁵ Отже понад пів мільйона українців пішли на працю, а велика частина з них на постійне поселення в радгоспах Казахстану. “Символами цього співробітництва, — каже вже цитований Р. Б. Абсаттаров, — стали назви цих радгоспів, — “Київський”, “Ніжинський”, “Чернігівський”, “Херсонський”, “Одеський” та інші”.¹¹⁶

Тимто не був це тільки жест голови Президії Верховної Ради Казахстанської ССР С. Б. Ніязбекова, який на засіданні Верховної Ради УРСР сказав, що Казахстан “ніколи не забуде щирої, безкорисної допомоги українського народу в створенні Карагандинського вугільного басейну, в будівництві Турксибу, в освоєнні природних багатств Казахстану”.¹¹⁷ Важко теж і забути про цю українську допомогу, коли на місці залишилися тисячі т. зв. цілинників, а далеко перед цілинниками були поселенці-піонери. Про одну таку колонію, “Радгосп — 17 років жовтня”, розповідає Людмила Федченко в «Літературній Україні». Крім партійної назви колгоспу є ще назва оселі Джереспай. “Кого тут тільки не зустрінеш, — пише Л. Федченко, — казаха й башкира, узбека і татарина, литовця і білоруса, грузина і мордовця, росіянина і дагестанця. А найбільше посланців України. Дехто навіть жартома назива Джереспай — Маленькою Україною”.¹¹⁸

Таких “Маленьких Україн” тисячі і деякі з них по-стали перед першою світовою війною, інші між війнами, а ще інші в часі розорювання цілини. До речі, українські поселенці постійно краями цю казахську цілину. Сьогодні понад мільйон українців працює в казахстанських 1,517 радгоспах та 442 колгоспах. В іншому місці ми вже згадували про участь українців в розбудові ву-

¹¹⁵ Р. Б. Абсаттаров: До питання про зв'язки трудящих України і Казахстану в післявоєнний період, див. УІЖ, Київ, 1969, ч. 2, стор. 106 - 107.

¹¹⁶ Там же.

¹¹⁷ “Правда України”, 24 грудня 1967 р.

¹¹⁸ “Літературна Україна”, ч. 97, 1962.

гільного басейну Караганди, де працювали також тисячі політ-в'язнів, та залізничої магістралі Турсиб.

Казахстан допомагав також у розбудові України після другої світової війни, а в часі самої війни на свою землю прийняв пів мільйона українців, в тому теж два українські університети та АН УРСР, 12 театрів та 52 інші евакуйовані підприємства. Університети були — Київськи й Харківський.

Варт відмітити ще іншу ділянку допомоги України Казахстанові, а саме в підготові кадрів казахської національної інтелігенції. Ще з 1932 р. вчиться кожний рік 250 казахських студентів в учбових закладах України. З цих закладів вийшли такі казахські учені та суспільні організатори, як Бахтагапій Мадлетов, Абилкас Сагинов, Багимбек Сатаєв, Зулхарнай Ікрамов, Межет Табулдин та інші.

Казахи мають багатий народний фолкльор та багату усну і писану словесність. В цьому відіграли важливу ролю акини, — поети-імпрровізатори, співці і творці-майстри народної творчости. Серед таких співців визначився окремо Джамбул Джабаєв. У другій половині XIX ст. позначується розвій писемної художньої літератури. Поетом-просвітителем у стилю Маркіяна Шашкевича був Абай Кунанбаєв, далі І. Алтихсарін, С. Горайшров та інші. З новіших поетів замітніші С. Сейфуллін (1894-1938), С. Муканов, Т. Жароков, Н. Байганін, А. Тажибаєв, Г. Орманов, К. Айнабеков, К. Азербаєв, І. Байзаков, у прозовій творчості С. Муканов, Б. Майлін, І. Джансугуров, М. Аүезов, А. Абішев та інші. В Україні видано твори деяких казахських письменників "Вибране" Джамбула, "Абай" і "Шлях Абая" Аүезова, "Школа життя", "Сир Дарія" і "Мої Мектеби" Муканова, "З пазурів смерти" Кайсенова й інші. Казахська тематика полонила і деяких сучасних письменників України: О. Десняк написав повість "Тургайський сокіл", О. Донченко повісті "Аул Іргіз", "Серце беркута" та роман "Карбурундовий камінь", Т. Масенко нариси "Весняний Казахстан". Писали теж Н. Забіла, І. Сенченко та інші. На казахську мову переложено на першому місці твори Т. Шевченка

і далі таких письменників, як І. Франко, Л. Українка, з новіших писання М. Бажана, П. Тичини і т. д. В 1966 р. відбулася з успіхом у Казахстані Декада української літератури. Також казахстанські поети і письменники відвідували Україну.

Не зважаючи на всю дружбу, взаємну допомогу та масові українські поселення в Казахстані, пересічний українець у цій країні, а теж учні - українці даремне шукали б української книжки в місцевих бібліотеках. Про це свідчить такий зворушливий епізод, який зготовили українським дітям в Семиозерному районі Кустанайської області учні - школярі Хмельницької області. Коли "діти цілинників написали своїм друзям (в Україні, — М. Г. М.) — пише »Літературна Україна«, що хотіли б прочитати твори українських письменників, але в сільських бібліотеках немає таких книжок, — тоді піонери Хмельниччини вирішили подарувати юним цілинникам велику бібліотеку української літератури".¹¹⁹ В багатьох школах Хмельниччини влаштовано збірки книжок. Ентузіязм був великий, коли "на станцію прибув цілий вагон з літературою, — десять контейнерів книжок", — читаємо в тій самій передовій газеті.

Так стоїть у загальному справа з українським друкованим словом у Казахстані. Немає також ніяких позначок, щоб для українських дітей були українські школи. Зате з певністю є російські, але в цьому відношенні політика робиться не в Казахстані, але в Кремлі.

Киргизія. Киргизія, або Киргизистан, — гірська країна, що покритється сьогодні менш - більш з кордонами Киргизької ССР. Площа її — 198,000 кв. км. і населення неповних три мільйони в 1970 р. (2,933,000). У пропорції до іншого населення тієї республіки киргизи є в меншості, бо творять тільки 43.8% всіх мешканців. Статистично теж і українці виказують між роками 1959 і 1970 втрату на 17,000 голів. Поважну позицію займають москалі — 29.2%, а теж узбеки — 11.3%. Внизу подана ста-

¹¹⁹ С. Юрко: Пункт призначення — цілина, див. "Літературна Україна", 20 лютого 1962.

тистична таблиця чотирьох національностей показує на мінливість населення Киргизії від 1926 до 1970.

	1926	%	1959	%	1970	%
	в тисячах		в тисячах		в тисячах	
киргизи	661	66.5	837	40.5	1285	43.8
росіяни	116	11.7	624	30.2	856	29.2
узбеки	110	11.1	219	10.6	333	11.3
українці	64	6.5	137	6.6	120	4.1

Невелика кількість киргизів живе в Афганістані, Пакистані та Китаї, — там їх разом коло 150,000, в СРСР — 1,452,000.

Українці заселяють передусім низини цього гористого краю. Їх найбільш у уйській та Талаській долинах, дехто з них живе в Усик - Кульській кітловині та на Ферганському низі. Останнім часом стали українці поселяватись по містах, на різних адміністративних позиціях та у промислі. Насправді кількість українців більша, як подає урядова статистика 120,000. Д-р В. Кубійович оцінює українців у Киргизії на яких 250 до 300 тисяч.

До 1925 р. киргизами називали казахів, а самих киргизів звали помилково кара-киргизами або дико-кам'яними киргизами.

Киргизька народність стала формуватись щойно в XVI столітті, коли то різні їх племена стали почуватись одним народом. Якийсь час киргизи були залежні від західньо-монгольських племен джургарів, що й переселили велику частину енісейських киргизів в околицю Тянь-Шань. У 20 - 30-их роках мин. століття Киргизія попала під владу Кокандського ханства, проти якого вони щораз робили повстання (1821, 1842-43, 1845, 1857). В 1862 і 1876 рр. Росія підбила Кокандське ханство і з ним Киргизію та підчинила її адміністрацію Степовому (Семиріченська область) і Туркестанському генерал-губернаторству. В часі першої світової війни Киргизія знову підняла бій за свою незалежність і червоні наїзтники присмирили її щойно в 1922 році, після чого в 1924 р. була створена т. зв. Кара - Киргизька Автономна Область, яку з черги замінено в 1926 р. в автономну республіку.

Столицею є місто Фрунзе, в якому діє Киргизький державний університет (перший в історії), Киргизький державний академічний театр опери та балету й інші центральні культурні установи.

Хоч письменна література киргизів стала розвиватись щойно після першої світової війни, то зате киргизи можуть похвалитись багатою усною творчістю, — казками, піснями, теж поемами, як от “Курманбек”, “Коджджат”, “Джаниш Байиш” та героїчний епос “Манас”. Акини - манасчі (поети - співці) передавали цю народну творчість поколіннями. До видатніших з них у новіших часах належали С. Оразбаков, С. Каралаєв, Токтогул Сатилчанов, Тоголок Малдо, Б. Аликунув, А. Усенбаєв та інші, — це й вони стали формувати писану літературу. В 1934 р. була створена Спілка письменників Киргизії, а щойно 1967 р. став виходити щотижневий літературний часопис «Киргизистан Маданіст».

Українську тематику знаходимо в таких творах киргизів-письменників, як “Дністер впадає у глибоке море” А. Токомбаєва, “Моя мати” А. Осмонова, “На могилі Тараса” Дж. Боконбаєва, “Дружба і любов” К. Маликова, “Люди наших днів” Т. Садикбекова, “На берегах Іссик-Кулю” К. Баялінова та інші. На українську мову переложена деяка творчість Т. Садикбекова, Т. Сатилганова, Дж. Баконбаєва, А. Усенбаєва, А. Токомбаєва. Є також низка перекладів з української літератури на киргизьку мову. Киргизи емансипуються в усіх ділянках життя. Академія Наук оформилася в 1954 р.

Хоч українці втішаються великими симпатіями серед киргизів, вони не користуються ніякими культурними правами. Шкільництво та видання — все в російській та киргизькій мовах.

Таджикистан і Туркменія. Найменш українців проживає в двох середньо-азійських республіках Таджикистану і Туркменії. В першій 32,000 і в другій 35,000, в більшості це поселення функціонерів, висланих сюди як різні спеціалісти. Живуть вони в більших містах та по заводах, хоч є тут українські поселення ще з початку нашого століття.

Таджикська ССР начисляє 2,900,000 мешканців. Таджики творять 56.2% всього населення, тобто 1,630,000; поважну позицію мають узбеки — 23% або 666,000 і шойно на третьому місці є росіяни 344,000 або 11.9%. Живуть тут ще киргизи (коло 30,000), казахи (коло 15,000) та інші.

Таджицька мова належить до іранської групи і генетично є вона пов'язана з перською мовою. На базі цих двох мов створилася спільна літературна Фарсі, якої вживають перси і таджики, — нею розмовляє коло 5 мільйонів людей. Таджики (самоназва — тоджик) живуть теж в Афганістані (коло трьох мільйонів). Вже в першому тисячелітті до Христа предки таджиків створили свою державу Бактрію та Согдіяну. Таджицька народність оформилася на переломі IX і X століття, давня література, архітектура та мистецтво. Царська Росія підкорила таджиків у половині XIX століття. Таджики під проводом Бухарського емірату довго змагалися з більшовиками за свою незалежність. В 1924 р. була створена Таджицька АССР у складі Узбекської ССР, а памірську область перейменовано в Горно-Бадахшанську Автономну область. В 1929 р. Таджицьку АССР перетворено в Таджицьку ССР зі столицею Душанде.

Хоча з таджиками немає в українців таких живих взаємин як з узбеками чи казахами, то все таки є українські переклади творів таких таджицьких письменників як А. Фіроусі, С. Айні, М. Рудакі, Х. Юсуфі, А. Ляхуті, Р. Джаллія, М. Турсун-заде, С. Улуг-заде. Незрівняним знавцем таджицької літератури був академік А. Кримський. Є теж переклади українського письменства на таджицьку мову.¹²⁰ Між Таджикистаном і Україною відбувається обмін різними культурними ансамблями, в часі війни перебував тут український державний симфонічний оркестр. Деякі імена українців пов'язані тісно з життям Таджикистану: наптр. Микола Д. Свириденко на пості начальника і головного інженера управління іригації зв'язав своє ім'я з більшістю гідротехнічних споруд Таджики-

¹²⁰ Шавкат Ніязі: Сучасна література Таджикистану, К.Л.У. 1962, ч. 4.

стану в довоєнний період, які стали благословенням для економічного розвою цієї гірської країни.¹²¹

Туркменія, Туркменистан чи Туркменська ССР — це найменша республіка середньої Азії, площа її має 488,100 км.², але населення тільки 2,159,000. Створено її в 1924 р. і столицею є Ашхабад. Туркмени творять у своїй республіці 65.6% всієї людности (1,417,000), але їх в цілому ССРСР 1,525,000, обчислюють на понад два і пів мільйона. Живуть вони ще в Ірані, Іраку, Афганістані й Туреччині. Хоча українців подають на 35 тисяч, в дійсності їх коло 50 тисяч, то з уваги на невелику статистичну кількість творять вони лиш 1.6% всієї людности. Значно велику позицію мають росіяни (14.5%) та узбеки (8.3%). Туркменія сусідє з Узбекистаном та Казахстаном і географічно творить широкі простори жовтих чи сірих незалюднених степів, які гранично збігаються недалеко Каспійського моря — затока Кара — Богаз — Гол. Це так звані Шевченкові простори. Недалеко звідсіль перебував наш геній на засланні. Від цієї границі на північ на території Казахстану є місцевість Шевченко та Форт-Шевченко. Туркмени, як і казахи, також хотіли вшанувати “свого сусіда” Т. Шевченка і тому поставили йому пам’ятник у столиці Ашхабаді в 1972 р., коли в Туркменії відбулися також врочисто Дні української культури і літератури з участю поетів та культурних діячів України. В Ашхабаді та Чарджоу найбільші українські колонії в цій країні. Вони виявили свою жвучість в першій світовій війні. Тепер українці не мають ніяких автономних культурних прав, зате москалі мають свої школи, дит-ясла, пресу та книжку.

Туркменія має свою ранню історію: Вона була у складі імперії Олександра Великого, потім у складі Парфянського, Кушанського царства, у 5-6 ст. під пануванням Саснігів, а в 7 ст. завоювали її араби та повернули в іслам. В середніх віках належала ця держава до Хорезму і згодом до орди Джінгісхана. В 16-17 ст. частина її належала до Хівинського і частина до Бухарського ханств.

¹²¹ А. Я. Вишневецький: Сини українського народу — активні учасники нового життя в Таджикистані, УІЖ, Київ, 1967, Но. 10, стор. 77.

Росія стала підбивати цей край у 1869 р., щоб остаточно завершити цей підбій у 1881 р. і включити Туркменію до Туркестанського генерал-губернаторства. Середньо-азійська залізниця, збудована 1880-1886 р. багато причинилася до економічного піднесення країни. Після цього стали прибувати сюди українські поселенці, які не вдержували степово-континентального підсоння та поселивались більш на схід, в полосах річок Сир - Дарія, Или, Чу і Нарин.

Туркменія боролась проти московського ярма і брала участь у середньо-азійському повстанні 1916 р., а в час першої світової війни проголосила свою незалежність у різних частинах країни. Щойно в 1925 р. була проголошена Туркменська ССР, у яку ввійшли також Бухарська та Хорезмська АСР.

З Туркменією українці знайомі не тільки через поселення, але також у висліді широких взаємних зв'язків туркменської та української літератур. Туркменську тематику подибуємо у віршах А. Турчинської ("На туркменській землі", цикл віршів, поема "Пісня про Сурай" та нарис "Зустріч з другом Ашхабадом"), Л. Забашги ("Каракульська поема"), Я. Шпорти, П. Дорошка та інших. Про українське життя писали в туркменській мові Б. Солтанніязов, Д. Халдрди, Х. Ісмаїлов, Р. Алієв. Твори А. Каушутова та Махтумкулі переложено на Українці. В перекладах українських письменників брали участь Р. Сеїдов, Б. Сейтаков, К. Сейтлієв, Б. Солтанніязов та інші.

В 1951 році оформилися в Туркменії та Таджикиї їхні національні Академії Наук.

Узбекистан. Площа Узбекиської ССР є вшостеро менша від Казахстану, але за переписом населення з 1970 р. мешкало там тільки на один мільйон менше населення, як в Казахстанській ССР. Хоч замешкують Узбекистан різні національності, то національний склад цієї республіки все таки корисніший для узбеків, на 11,960,000 всього населення узбеки начислюють 7,734,000 душ, отже 64.7%. Інші національності йдуть такою чергою: росіяни — 1,496,000 (12.5%), татари — 578,000 (4.8%), казахи — 549,000 (4.6%), таджики — 457,000 (3.8%), карапал-

паки, які творять Кара-калпацьку Автономну ССР — 230,000, корейці 151,000 — яких насильно переселено сюди з Далекого Сходу після першої світової війни (1.2%).

Українці творять лиш один відсоток усього населення, — їх 115,000 душ. Порівняльно з 1959 р. українці зросли тут на 22,000. З менших національностей можна згадати жидів (близько 100,000), киргизів (коло 100,00). Вітальність узбеків одна з кращих; 5,044,000 населення зросло чергових 2,690,000 (361,1% — на 64.7%).

Історія землі Узбекистану дуже багата, бо історичні початки її сягають першої половини першого тисячеліття до Христа. В тому часі створилися там були такі держави, як Бактрія, Хорезм і Согдіяна. У другій половині IV століття завоював цю країну Олександр Македонський. Згодом була вона складовою частиною Греко-Бактрійського царства, на якій утворилась пізніше держава Паркан-Давань у Фергані та Кангюй в Хорезмі. Після цього були ще на цій території інші державні творива, поки в 11 - 12 столітті не оформилась тюрська народність Узбеки, що їх у 1219 - 21 завоювали монголи Чингісхана. Узбеки підняли проти наїздника низку повстань, найбільше з яких було в Бухарі 1238 р. В XVI ст. створилися самостійні узбецькі ханства (Хорезмське - Хівинське, Бухарське і Кокандське), що їх у другій половині XIX ст. завоювала Росія, яка для підбитих теренів створила Туркестанське генеральне губернаторство зі столицею Ташкент. Узбеки завжди змагались за свою незалежність і в 1912 р. вибухло Туркестанське повстання саперів, в 1916 р. Середньоазійське повстання. Бухарське і Хівенське ханства проголосили свою незалежність і вдержались до 1920 р. В 1918 р. була проголошена Туркестанська Автономна ССР, а в 1925 р., після національного розмежування туркестанських теренів, була проголошена Узбецька ССР.

Узбекистан був тереном, на якому, як уже знаємо, скристалізувалося національне культурне життя українських поселенців в часі першої світової війни включно зі створенням Української Туркестанської Крайової Ради.

Українці поселивались спершу на рілі, згодом витворилося робітництво, яке працювало на залізних станціях, а ще пізніше, у вугільній та нафтовій промисловості (Ферганський район). За час совєтської влади поселились тут родини партійних та державних функціонерів.

В часі другої світової війни сюди евакуйовано з України 34,983 жителів.* Були тут приміщені Київський електро-технічний Завод “Транссигнал”, Харківський завод НКШС, Одеський “Кіноп” та ще інші з Симферополя, Дніпропетровська, Харкова, Полтави. Працювали в Узбекистані такі інститути як Одеський інститут інженерів водного транспорту, текстильний педагогічний та інші, з Києва — Індустріальний та Художній інститути, а з Мелітополя — Сільсько-Господарський.

Жили і працювали тут який час такі письменники, як Микола Терешко, Олександр Ільченко та Іван Ле, яких твори збагатилися тематикою Узбекистану. Київський Академічний театр ім. І. Франка розвинув був тут свою діяльність для українського глядача українськими п'єсами, теж поставив узбецькою мовою “Наталку Полтавку” та “Муканна Х. Алімжака”. Працювала тут Одеська кіностудія та українські композитори Л. Ревуцький, Д. Л. Клебанов та інші. Діячі культури влаштували вечорі, присвячені Т. Г. Шевченкові, Лесі Українці, І. Франкові. Тільки в самому Самарканді зорганізовано 32 ювілейні вечорі. Вся ця діяльність мала дуже позитивний вплив на давних українських поселенців та скріплювала *дружні культурні зв'язки між узбеками й українцями.*

Зі звільненням України від німецької окупації узбеки післали Україні допомогу у збіжжі, худобі, м'ясі, домашньому обладнанні, одязі тощо.

Встановлені війною тісніші зв'язки цих народів не переривались не тільки в матеріальній площині, але теж культурній, письменницькій та науковій.

“В підготовці кадрів інтелігенції, — каже С. Ф. Захіров, узбецький дослідник — неоцінену допомогу Узбе-

* С. І. Ісмаїлов: З історії братської дружби узбецького та українського народів під час Великої вітчизняної війни, УІЖК., 1965, Но. 6, стор. 52.

кистану подають вищі учбові заклади. Науково-дослідні інститути і творчі організації Києва, Харкова, Одеси та цілого ряду інших міст України. До нас, — продовжує він, — прибувають студенти, аспіранти, наукові працівники, викладачі вузів, співробітники культурно-освітніх установ”.¹²²

“Крім того, — пише Захіров, — наукові співробітники вищих учбових закладів Узбекистану підвищують свій науковий рівень в інституті підвищення кваліфікацій при Державному університеті ім. Т. Г. Шевченка... За період з 1958 по 1964 навчальний рік в Інституті навчалось 116 викладачів вузів Узбекистану”.¹²³

Декади української та узбецької культури в Києві та Ташкенті багато причинюються до духовного взаємозбагачення двох народів. Багато українських творів переложено на узбецьку мову (напр., у 1960 р. сім назв з тиражем 140 тисяч примірників). Майже всі твори Шевченка переложені включно з “Кобзарем” (“Кобузчі”). Його перекладали Х. Алімджан, Р. Уйгүна, А. Умарі та інші. Багато віршів і пісень в узбецькій мові присвячених Україні. Крім вище згаданих авторів варто відмітити Гафура Гуляма і М. Мірмухсіна.

На українську мову переложені твори таких узбецьких письменників, як А. Навої, З. Фуркита, М. А. Кукімі, Хамзе Хакімзаде (Ніязі), У. С. Завкі, А. Каххора, Гафура Гуляма, Ш. Рашидова та інших. Перекладали М. Яровий, Валентина Ткаченко, Микола Терешенко, Ю. Петренко, Д. Мегелик та інші. В загальному скажемо, що в узбецькій літературі в новітній добі помітне піднесення і якщо воно піде в дальшому таким ростом, як досі, то його верхки сягатимуть верхки узбецької архітектури, що має багаті зразки минулого, — Мавзолей Ісмаїла Самані в Бухарі IX - X ст., Базар Такі — Заргаран у Бухарі і Мінарет у Джар - Кургані (XII ст.), Мавзолей Кад — заде Румі в Самар Канді та інші (XV ст.). Велику ролю грає в житті убеків народня пісня, народня традиція та по-

¹²² С. Ф. Захіров: Співробітництво узбецького та українського народів у галузі науки та культури (1959 - 1964 pp.). УДЖ, К. 1965, Но. 7, стор. 66.

¹²³ Там же, стор. 67.

шана до минулого, і це матиме напевно позитивний вплив на замешкалих там українців. На жаль, осілі українці в Узбекистані не користуються ніякими національно-культурними правами.

ЗАГАЛЬНІ ПІДСУМКИ

Підсумовуючи досі сказане про кавказькі та середньо-азійські республіки, в яких поважнішими скупченнями живуть також українці, мусимо підкреслити кілька важливих питань у розвої цих народів.

Якщо йдеться про приріст населення за республіками ССРСР, то в обговорюваних нами республіках цей приріст вищий середнього. Прийнявши, що середній приріст в ССРСР є 16% (1959 — 208,827,000 голів, 1970 — 241,720,000 населення), то Таджикицька ССР виказує 46%, Узбецька 45%, Киргизька 42%, Туркменська 42%, Вірменська 41%, Казахська 40%, Азербейджанська 38%. Найменший приріст виказує Грузинська, бо тільки 16%, тоді, як Українська РСР тільки 13%. Мало що не в такій черговості йде теж приріст основних народів цих республік. У процентах до 1959 р. таджики й узбеки зросли на 152.8, туркмени 152.1, киргизи 149.8, азербейджанці 148.9, казахи 146.3, вірмени 127.7, грузини 120.5. І знову тут приведемо українців, яких природній приріст нижчий середнього, бо тільки 109.3.

На кінець звернемо теж увагу на національно-мовне питання тих народів. Всі вони у статистиці 1970 р., як і в 1959 р., подали у 98 - 99% свою матірну мову, як розговірну, тоді, як українці у власній республіці подали в 1959 році 93.5% і в 1970 р. вже лиш 91.4%.¹²⁴ Національний консерватизм цих народів, їх скупченість по селах, а теж ісламська релігія та культура середньо-азійських народів роблять їх імунними проти русифікаційних впливів панівної тут російської нації.

Трохи інакше виглядає питання національно-культурного обличчя українських поселенців у цих республіках. Зі статистики, яку маємо за 1970 рік, бачимо, що

¹²⁴ Борис Левицький: Підсумки перепису населення в СРСР 1970 р., див. "Український Самостійник", Мюнхен, 1971, ч. 9(563), стор. 9 - 21.

стан української матірньої мови в деяких з тих республік більш як грізний. В цій ситуації висувається на перше місце Киргизька ССР, в якій, як знаємо, живе 120,000 українців. З цих 120 тисяч подали українську, як свою рідну мову, 42.6% всіх українців, хоч у 1959 р. таких було 49.3%. Другою в цій черзі йде Казахська ССР, в якій деякі статистики начисляють два мільйони українців, напр., *Encyclopaedia Americana*. Українців з матірною мовою серед казахів тільки 51.5% (на урядову цифру 930 тисяч). В 1959 р. було їх значно більше, бо 60.4%, отже відновуємо втрату на 8.9%. Поганий теж стан з українською матірною мовою є теж в Узбекистані, бо на 115,000 українців подали матірню українську мову 49.9%, але на цьому терені стан української мови в порівнянні з 1959 р. дещо кращає: Тоді рідну українську мову подали були тільки 41.5% всіх українців. Покращання стану української мови відновуємо теж у Грузинській ССР з 56.4% в 1959 на 59.0% в 1970 р., в Азербейджанській з 42.6% на 50.3%, у Вірменській з 49.3% на 75.3%. В Туркменській ССР відновуємо невеликий спад з 75% на 72%, але з уваги на невелику кількість українців у цій країні ця мінусова позиція не має важливого значення.

З приведених цифр і відсотків бачимо, що найбільш загрозливе положення для українців створюється тепер у Казахстані. З уваги на те, що українці Казахстану своєю кількістю творять абсолютну більшість всього українського населення всіх азійських республік поза РСФСР, це наказує поважно застановитись над майбутнім українських поселень в Азії. Дехто з дослідників над українськими поселеннями в Азії передбачував, що саме Казахстан може стати сильною опорою культурного українства в Середній Азії, але, на жаль, ці сподівання завели. Сьогодні Казахстан належить до тих азійських республік, на які поставлено найбільшу увагу не тільки в господарському відношенні, але також у русифікаційному. Якщо вірити статистичним цифрам, то сьогодні росіяни перевищують автохтонів-казахів на 1,339,000 голів. Сюди кинено найбільш русифікаторський елемент, який веде

наполегливу політику русифікування всіх і цій політиці піддаються передусім слов'янські народи, як білоруси та українці. Все це проходить не під кутом російського шовінізму, а під маскою т. зв. "інтернаціональних інтересів трудящих", які "зближаються до комунізму", а у висліді ці трудящі дістають те, що давав і дає найбільш грубий та експлуаторський колоніалізм. Навіть добрі колонізатори давали своїм колоніям більш культурних прав, як це робить сьогодні Кремль для українців. Мільйони українців на просторах Азії та Європи поза кордонами УССР не мають права на навчання у школах рідної мови, не мають своєї преси, не мають своєї книжки. Зате є скрізь російська школа, російська книжка, російська преса. На теренах азійських республік українці з konieczности змушені посилати дітей у російські школи, дитясла та вчитися там російської мови, замість своєї рідної. У процесі русифікаторської шкільної політики добивається колонізатор другого ступня цього процесу: Зі школи переноситься цей процес на фабрики, заводи, не згадуючи при цьому вже партійного та урядового апарату, якого урядовою мовою є в основі мова російська, як мова "добровільного спілкування всіх народів ССРСР".

Серед цього трагічного стану, який грозить національно-культурною смертю українським поселенням в Азії, помічуємо відрадне явище серед українців кавказьких республік, в яких українці виявляють більше зацікавлення до української мови в найновішій декаді нашого століття, як це було в попередній декаді. З цього видно, що навіть у часах надзвичайно важкої культурної депривації можна знаходити шлях боротьби з русифікаційною політикою Москви.

ПАРАЛЕЛЯ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ СХОДУ ТА ЗАХОДУ

Зайво було б повторяти, що одні і ті самі причини гнали українських емігрантів та поселенців поза рідні землі, одних на Схід, других на Захід. Як знаємо, дві основні причини були в їх рішеннях; політичні і соціально-економічні. Часто вони спліталися і не завжди можна

збагнути, де були виключно одні, а де були другі. Політика та економічна ситуація взаємно на себе відділювали.

Мазепинсько - запорізька політична еміграція вивершилася в запорізько-козацьких поселеннях та концентрувалася довкола українських старих етнографічних земель та творила цілі поселенчі полоси та великі острови, які були продовженням матірньої етнографічної території. Й досі йде науковий та політичний спір за такі українські етнографічні землі, як Кубань, північно-західну Донщину, полудневу Курщину та Вороніщину.

Друга українська еміграція пішла далеко поза територію рідної землі. В ході цього другого масового ісходу з українських земель занотувалось так як в народній пісні, що одні пішли “за гори високі”, а другі “за моря грізні”. Одні пішли за Урал в Сибір, середню Азію та Далекий Схід, а ще інші за Атлантийський океан, в Північну і Полудневу Америку. Саме між цими обома еміграціями ми бажали б перевести певну паралелю, шукати схожостей між однією й другою, як також відносити різниці, якщо такі є. При цьому бажаво наголосити, що саме цей другий ісход з рідних земель, який був найбільш масовий в історії української еміграції та поселення дав українській діаспорі в Азії та Америці перші тверді основи до дальших поселювань, які прийшли після Першої та Другої світових війн, цебто двом наступним періодам української еміграційної поселенчої історії. Ми абстрагуємо від цього, що в багатьох случаях ці поселення були наслідком політичних зсильок, примусових переселень, серед яких була вилімінована свобода персонального рішення. В остаточному кінцевому ефекті такі “вирішення” збільшували поселенчу громаду на нових теренах української діаспори. Отже, добровільно і недобровільно йшла в різні сторони світа українська людина, щоб в “далекій чужині”, в “незнаному полі” шукати того, “чого не мала убогая мати”.

Пригляньмося ближче, що було типовим цим українським ісходам з рідної землі. Не буде жодною новою та перебільшенням, коли скажемо, що всі вони несли зі собою гаряче бажання до тієї волі, за якою шукати

ли в азійських та канадських степах, бразилійських пралісах, на заводах та фабриках ЗСА. Не було це тільки волі індивідуальної, але теж спільнотної, народної. Коли взяти до уваги ці типові назви осель, слобід та свобід, які засіялися на північ від українського материка, від яких також пішла назва Слобідської України, чи Слобожанщини, а далі слобідські станиці на Кубані, в Саратовщині та на Далекому Сході, врешті Руські Свободи в Канаді та Хрести Свободи, які ставили в Канаді та Бразилії, то не легко збагнути, що випихало українських емігрантів та поселенців з їхньої рідної землі та що єдило їх на двох різних континентах Сходу і Заходу.

Другим типовим явищем для обох еміграцій є те, що де б вони не поселивались і за яких умов, українські поселенці завжди бажали залишити п'ятно рідної культури в їхньому новому побуті. Це передусім відзеркалюється в самих назвах новозаложених осель. Назва "Київ", чи то на Далекому Сході, чи в Канаді, чи в ЗСА, говорить сама за себе. Стрічаємо серед українських колоній Заходу і Сходу такі назви, як Полтава, Одеса, Львів, Збараж, Дніпро, Дністер, Прут, а ще частіше Україна, Русь, Галичина, Буковина, Волинь, Запорозжя і так в безконечність. Коли приглянутися Кубанським станицям, то там були назви всіх запорізьких полків. Не важне, що ці назви чужі чинники пізніше усували. Важне, що була первісна воля основоположників ідентифікувати себе зі своїми рідними на рідній землі.

А ось і недавно читаємо в репортажі про Тобольськ на Сибірі, в якому карався і помер останній військовий суддя запорозький Павло Головатий. Автор репортажу зі захопленням змальовує Тобольськ, колишню столицю Сибіру, коли пише:

"Будується, росте вгору, розсуває кордони Тобольськ, з'являються нові вулиці і цілі райони. Прикметні назви вулиць: Харківська, Студентська, Київська. Не важко зрозуміти, — пише кореспондент, — що тут працювала молодь з України". Це маленький фрагмент з новітньої доби. Цигований вже передше Іван Багряний накидує нам подібні картини з Далекого Сходу, але які тісно по-

в'язані з другою добою української діаспори. Ось послу-хаймо, що каже він:

»Коли їхати по Далекому Східному краю зі заходу на схід до Хабаровська, а потім на південь до Владивостока, то що разу звертає на себе увагу — це назви сіл, районів і стацій. По всій цій території рябіють Полтавки, Київки, Катеринославки, України. “Україною” ще до революції звалася і зветься ще й тепер стація між Свободним і Катеринославною. Крім того, на Амурі, на межі районів Архаринського і Бурейського, є ще село “Україна Української Сільради”. Чернігівських районів на Далекому Сході аж два — один на Амурі, другий на Усурі. Так само два Київських райони. В самій столиці краю частина її звалася і зветься Українською Слобідкою. Потім пішли різні Переяславські Ували, Українські Іванівки і т. д.»

До цієї цікавої характеристики Далекого Сходу вар-то докинути ще одну рису, про яку цитований автор ви-словлюється так:

»Пізніше, уже за совітів, до них (цитованих назв — М. Г. М.) почали долучуватися нові осідки, при совітах засновані і замешкані — “Червоні України”, “Червоні Армії”, “Червоні Зорі” тощо. Це нові українські назви, дані новими мешканцями, здебільша демобілізованими прикордонниками та червоноармійцями, що вирішили осісти на Далекому Сході, та й новими переселенцями... Але в селищах тих під тими назвами (як і під усіма менше яскравими) живе справжній український народ.»¹²⁵

До назв, що пов'язані з областями, містами, селами та районами та іншими географічними назвами, стріча-ємо назви, якими вшановано постаті української історії, культури народу, його визначних синів. Наведімо хоч декілька із них: Володимир, Ярослав, Шевченко, Сірко, Шашкевич, Грушевський, Франко, Мазепа, Петлюра, Шептицький та інші. З уваги на те, що ці назви містили в собі виразний національно-культурний а часто і полі-тичний зміст, то ці назви відновуємо тільки в поселен-нях на Заході, а не на Сході під царським режимом. Зви-

¹²⁵ Іван Багрянний: Україна біля Тихого Океану, Женева, 1947, стор. 9.

чайно ці назви надавали школам, поштам а звідси звалися вже цілі околиці.

Знаходимо, однак, ще тотожні назви для обох ісходів та поселень Сходу і Заходу. Ці назви присвячені тим, що ділили землю під оселі, займалися еміграційними справами, оформляли безпосередньо оселі тощо. Крім назв українських знаходимо часто чужі. Це з вдячності для тих, які трудилися для їхнього поселеного добра. На Уралі є хутір Плотниково. Воно пішло від Плотников — прізвище офіцера, що ділив та продавав землю. Там теж стрічаємо Кордон Дрока, Кордон Фоменка, Кордон Антоненка.¹²⁶ Подібні назви стрічаємо в Канаді чи Бразилії, з тим, що майже всі вони неукраїнські, однак, оселі часто чисто українські, напр., Сифтон, Мекрірі, Ратган та інші в Канаді. Вправді втішалася в Канаді якийсь час назва оселі “Олеськів”, яка була присвячена тому, який відкрив українцям шляхи до Канади. На жаль, пізніше її замінено чужою назвою.

До болю любив народ свою землю і все те, що з тією землею історично і політично в'язалось. Наведемо тут дві назви, про які ми згадували передше, але в іншому контексті — це “Хохлівка” на Саратовщині та “Малоросійка” в Красноярському Краю. Можна тут ще згадати назву Черкаси чи Новий Черкаськ і т. п.

Крім любови до рідної землі поселенці забирали зі собою все те, що народ цієї землі створив, чи то в народному побуті, звичаях, усній словесності, а передусім в народній пісні, думі, легенді.

На іншому місці нам приходилось відмічувати наскільки рідна пісня в різних її жанрах вдержувала поселенців при народній спільноті та була завжди стимулом до національно-культурного єднання. Дуже часто завважується, що навіть з поселенців, які затратили рідну мову, рідна пісня стає зовом до народного підйому. Таке враження складається у вас, коли читаєте статтю М. О. Сороки “Українська пісня Вороніщини”, В. Орла “Збирач кубанських пісень”, В. Ю. Чубенка “Поволзький варіант

¹²⁶ Володимир Хоменко: Українські переселенці на Південному Уралі, див. “Народна творчість та етнографія” К., 1971, ч. 1, стор. 96.

давньої української пісні”, “Вивчення фолкльору і побуту українців Надволжа” та інші. Нам відомо, що українська коляда в Саратовщині стала власністю всіх, а українці найбільш дорожили нею. Коли українці вперше зійшлися в Красноярську на наради, заспівали рідних пісень, щоб спільно підвестись у врочистому настрої. Подібні явища ми заперимічуємо на північно та південно-американському континенті серед українських поселенців. Буває й таке, що пісня є єдиним національним елементом комунікації та ідентифікації. Не диво отже, що грамофонні чи патефонні пластинки з українською піснею втіашпоться скрізь, навіть серед тих, які затратили мову наслідком різних причин. Українці на теренах свого поселення на Заході любуються у великих та збірних хорах, квартетах та тим подібних мистецьких ансамблях, а народні фестивалі не можуть обійтись без народної пісні. Коли свобода засвітала над Далеким Сходом та Середньою Азією в 1917 р. по всіх українських колоніях творилися хоріві одиниці і саме від цього починався процес народного відродження.

Крім стихійної та організованої пісні було завжди змагання мати організоване культурне життя, в різних товариствах, передусім просвітах, народних домах, громадах. Процес організованого культурного життя відновлений у всіх поселеннях, навіть там, де була заборона цього життя.

Володимир Несторович, автор романа-репортажу “Серця і буревії” своїми персонажами так з’ясовує це організоване життя на Далекому Сході:

»Не думайте, каже один з них, що вся “українськість” Микольська лише з березня місяця (цебто 1917 р. —М. Г. М.) і що всі ми “мартовські українці”! В нас ще й до війни йшла робота, хоч здебільша таємно. Царський уряд не тільки в Україні, але скрізь боявся сепаратизму. В найкращому разі ми могли дістати дозвіл на якусь театральну виставу і тоді, серед глядачів, мали ми навіть

декого з достойників місцевої адміністрації. Бо назагал усім подобались українські костюми, танці і співи.»¹²⁷

Рік 1917 був багатим на організоване українське життя в просторах східної колонізації. Це життя ми пробували з'ясувати в інших розділах. На цьому місці тільки підкреслюємо, що жити цим культурним виявом було бажання завжди, навіть тоді, коли працювали всі перешкоди проти цього вияву. Були проблиски на покращання цього організованого життя після провалу царату і з приходом радянської влади, але як знаємо, після короткого часу все повернуло до старих царських порядків, цебто заборон.

На Заході вияви культурної праці були завжди широкими і в принципі ніколи необмеженими, з незначними винятками, а це під час двох світових війн, більшменш. Зайвим було б вичисляти десятки і сотні організацій різних країн, зокрема ЗСА, Канади, Бразилії. Скажемо тільки, що до найстарших організацій на терені Північної Америки належать організації, які творились біля парохіяльних громад, як в Шенондоа, Кінгстон, Шамокин, Джерзі Ситі, Вілкес Борес, Олифант, Йонкерс та інші в ЗСА. Початок їх укладається на 90 роки минулого століття. Менш більш в десять років пізніше подібне життя стало кільчитись в Канаді. Найстарша дата — це 1898 рік, коли то оформилась Читальня в Една - Стар, найстаршій українській колонії в Канаді. В рік пізніше оформилася Читальня у Вінніпезі, Едмонтоні, згодом майже кожна українська колонія мала свою читальню або народний дім. До найстарших організацій в Бразилії належить читальня в Ріо Кларо, яка була основана 1897 р. Найстаршою, однак, організацією серед усіх українських поселенчих організацій на Заході вважається читальня в Руському Керестурі, якої початок дагується з раннях 80-их років минулого століття.

Саме в того рода культурних організаціях плекалася українська пісня, народний танок, який по пісні займав друге місце в народній ідентифікації, всякого рода театр-

¹²⁷ В. Т. Несторович: Серця і буревії, роман-репортаж, Дітройт, 1965, Чікаго, стор. 153.

ральне мистецтво, народні звичаї, народна ноша тощо. Впарі з цим завжди йшла просвітна праця в різних ділянках громадського життя, включно з економічними та політичними проблемами.

Визначну ролю в житті організованого громадського та культурного життя відіграла Церква. Нам вже відомо, що впливи Печерської Лаври залишили своє п'ятно на церковному житті Донщини, зокрема до половини 18 століття. Інакше укладалося релігійне життя а при тому і культурне життя на Кубані, коли тут діяли впливи Києва - Симферополя, а цілком іншим культурним впливом мело з півночі через Симферополь. В житті українських поселенців в Азії церква не мала вже цього впливу в XIX віці, а тим більше в XX столітті. В ній панували духово чужі впливи, які ворожо ставилися до всякого українського організованого життя. Нам вже відомо, як поступили російські священники Православної Церкви в Красноярську супроти свого владики, який виявив своє національне почування до українського народного життя.

Інакше уложились справи в питаннях церковного життя на Заході. З уваги на національний характер Української Католицької Церкви (званої в тому часі Руської Греко-католицької Церкви) життя церкви часто пов'язувалось з життям цілої спільноти. Не можна собі сьогодні з перспективи часу уявити українського культурного життя в ЗСА, Бразилії, Канади без таких священників, як о. Іван Волянський в ЗСА, якого слідами пішли там же такі священники та громадські діячі, як Григорій Грушка, Нестор Дмитрів, Іван Констанкевич, Павло Тимкевич, Степан Макар, Микола Стефанович, Іван Ардан, Антін Бончевський, Микола Підгорецький, Микола Струтинський та інші. В Канаді зокрема визначилися Нестор Дмитрів, Іван Заклинський, Василь Жолдак, Дамаскин Поливка, Павло Тимкевич, а з Василіянської місії: Платонід Філяс, Матей Гура, Навкратій Крижиновський та численні інші. Все це ці одиниці, які були правдивими піонерами першого культурного вияву української спільноти на Північно - американському ґрунті. Від приїзду

першого українського католицького священика в ЗСА у 1886 р. та від збудованої в тому часі церкви — тільки до 1891 р. було збудованих 51 церков у ЗСА,¹²⁸ при яких велась культурно-освітня діяльність, братська допомога, а то й кооперативно-економічна розбудова.

Дуже імпресивну лісту священиків-громадських діячів має піонерська Бразилія. Тільки примірно наведемо декілька прізвищ. Вже в 1896 році тут стали до праці М. Михалевич та Никола Роздольський (саме він заложив першу читальню в Бразилії, крім найстаршої церкви в Ріо Кляро). В 1897 р. прибув сюди Сильвестер Кізіма, в 1898 Антін Мартинюк. Василянський чин розпочав більшу працю в 1902 р., висилаючи сюди Маркіяна Шкірпана, Климентія Бжуховського, Мирона Хмілевського, а ще пізніше Кирила Сімкова і Рафаїла Криницького. Зі світських працювали тут Павло Петрицький, Іван Михальчук, Петро Осінчук. Всі вони вичислені і невчислені були тими, що церковним та культурним життям цементували розпорошені українські поселенчі колонії в одну українську спільноту. Правда, ця праця не все укладалася ідеально, без більших і менших перешкод зі сторони інших церков — російської, латинської та протестантської. Все таки треба признати, що церква та її духовенство стояли на сторожі рідної духовости та народного об'єднання.

Коли в 1918 році створилася незалежна від Російської Церкви Українська Православна Церква в ЗСА, знову в Канаді Українська Греко-Православна Церква, процеси українського духовного незалежництва та культурного національного вияву стали ще більш поглиблюватися. Були околиці та поселенчі колонії, де церковна громада була єдиним організованим виявом всего життя української спільноти на даному терені. Такі вияви є типовими також і в наших часах.

Ще більший вплив стала відділяти церква на народне та культурне життя, коли її організована форма удосконалювалась у формі єпископств, єпархій, а згодом ми-

¹²⁸ Юліян Бачинський: Українська імміграція в З'єдинених Державах Америки, Львів, 1914, стор. 258.

трополій. Дослідники суспільного життя русинів - українців в Югославії підкреслюють, що Греко - Католицька Церква в Югославії була єдиним суспільним чинником, який зберігав культурний характер цієї спільноти впродовж століть. Автор праці "Русини - Українці в Югославії" дослівно так пише про це:

»Наші брати русини - українці, наша найстарша еміграція в Югославії у своєму житті і розвитку органічно пов'язані з Крижевацькою Епархією.«¹²⁹

Церква також дбала про інтелігентський нарібок для своїх членів і тим самим скріпляла інтелігентну та провідну верству народу. Про це можемо переконатися на такій одній парафії, як Грасема - Санта Катарина, в Бразилії, про яку читаємо, що »вона вже видала 14 священників, 58 Сестер Служебниць, 5 Сестер св. Анни та 7 Катехиток Серця Ісусового.«¹³⁰

Коли візьмемо до уваги цю велику заангажованість церкви в житті поселенчої еміграції, стає ясным, чому українці у західньому світі змагають до осягнення найбільш удосконаленої організаційної форми церкви — форми патріархату.

Крім церкви, культурних організацій, школа займала дуже багато уваги поселенців. На українське шкільництво під царським режимом не було місця. Рік 1917 змінив ситуацію на краще. Нам відомо, що на Далекому Сході, в Туркестані, як також у Саратовщині, Кубані, Вороніжчині творились українські школи. Вони були толеровані, а в деяких поселеннях навіть активно піддержувані радянською владою. Рік 1935 був злочасним роком цьому шкільництву. Воно не тільки було поголовно зліквідоване, але також репресовано тих, які в цьому шкільництві працювали.

В західних поселеннях навчання рідної мови в публічних школах було піддержуване тільки в Канаді і то тільки до 1916 року. Від 1897 року тут працювало двомовне українське шкільництво, а уряд навіть вдержував

¹²⁹ о. Любомир Рамач: Русини Українці в Югославії, Вінніпег, 1971, стор. 61.

¹³⁰ Календар "Праці" на 1971 р., Прудентополіс, Парана, Бразилія, стор. 65.

двомовні (англійсько-українські) семінарі. Світова війна та місцева політика провінційних урядів важко відбилася на українському шкільництві в публічних школах. Навчання української мови було заборонене в публічних школах, але не було заборонене в приватних школах, бурсах чи інститутах. Такий стан тривав аж до 60 років нашої доби, коли то в усіх провінціях Канади, де є достаточна кількість українських дітей, на бажання батьків цих дітей відкриваються класи навчання української мови. Прийшло це після довгих старань цілого українського організованого суспільства Канади.

В ЗСА довгий час працювала політика перетоплювання культур (так званий мелтінг пат) і тому навчання етнічних мов у публічних школах ніколи не було допущене. Однак, в приватному шкільництві навчання української мови ніколи не заборонялось. Як відомо, в новіших часах американська влада все більше звертає увагу на етнічні культури, які mimo намагань офіційних чинників їх перетоплювати, вони проіснували століття і сьогодні понад 20 мільйонів американських громадян декларують своє етнічне походження не тільки в теорії, але теж в практиці. Подібна була й є тенденція в Бразилії та Аргентині та інших американських країнах, де проживають українські поселенці. Скрізь у цих просторах вони мають можливість навчати своїх дітей рідної мови і тому вдержують своїм власним коштом рідні школи, які часто звуть суботніми (бо відбуваються по суботам), вечірними як теж недільними. Передову ролю в організуванні цього приватного рідного шкільництва відіграють церковні парафії і звідси такі школи звуть також парафіяльними. Їхнє існування в українських поселеннях в'яжеться в дечому з традиційними парафіяльними школами в Україні. Такий тип шкільництва довший час працював серед українських поселенців в Югославії. Зайво наголошувати, що священики на цьому відтинку робили і роблять дуже корисну працю для рідного слова, рідної культури. Поселенці не вдоволялись тільки елементарним шкільництвом рідної мови. Збудувавши твердіші основи цього, вони сятали по середнє шкільництво, а

вкінці стали творити катедри української мови та українознавства. Цей останній етап став реалізуватись щойно після II світової війни. Такі катедри заіснували в Канаді, ЗСА, а організуються в Югославії, Бразилії та Австралії. До найбільш відомих належить Катедра Українознавства при Гарвардському Університеті. Не від речі буде доцільним відмітити, що саме українська еміграція Заходу створила Український Вільний Університет, який вже проіснував 50 років, а в 60 роках нашої доби постав Український Католицький Університет. Крім них існує низка різних колегій середнього і вищого типу, в більшості з теологічною освітою та орієнтацією. Все це тільки вказує, що українські поселенці Заходу змагали та змагають мати освіту та навчання в рідній мові, починаючи від найнижчих клас народної школи аж до університетського завершення включно.

До народної культури кожного народу належить його рідне друковане слово. Воно розвивається там, де для нього пригожий клімат. Не диво, отже, що воно буйно розвинулось на Заході. Поселенці радо читали часопис з рідного краю, але він вандрував звідси в початках трудної комунікації довгими місяцями. Поселенці мали свої проблеми, про що в крайових часописах не писалось. Тому конечною потребою була своя преса, крайова преса, окрема для Канади, окрема для ЗСА, Бразилії, Аргентини та інших. До часописів, які мають історичне значення у формуванні української спільноти на американському континенті належать передусім такі, як «Свобода», що стала появлятися вже в 1893 р. (15 вересня) та обслуговувала українську громаду в ЗСА і Канаді повних перших 10 років. Окремі заслуги в праці української громади в ЗСА мають щоденник «Америка» та тижневик «Народна Воля». Щойно в 1903 році був зорганізований перший часопис в Канаді «Канадійський Фармер». «Канадійський Фармер» та «Свобода» появляються досі, з тим, що «Свобода» вже від довшого часу появляється як щоденник. В піонерській добі відзначились в Канаді «Слово», «Ранок», «Червоний Прапор», «Робочий Народ», «Новий Край», «Новини», «Канадійський Ру-

син», а згодом «Канадійський Українець» та інші. Найдовшу історію з цієї доби має таки «Український Голос», якого зорганізували українські учителі. Своєю назвою та принциповим ставленням до українських справ в Канаді він здобув собі велику популярність в піонерській добі. Часопис появляється від 1910 р. безперебійно.

Досить вчасно відізвалася з друкованим словом Бразилія. Тут в листопаді 1907 р. став появлятися двотижневий «русько-український часопис» «Зоря», згодом «Прапор», «Місіонар в Бразилії», який пізніше переназався на «Український Місіонар». Часопис-піонер, який появляється від 1912 р. до наших часів — це тижневик «Праця». «Український Хлібороб», пізніше змінено на «Хлібороб», появляється з 1924 р.

Преса в Аргентині стала розвиватись з приходом еміграції по першій світовій війні. В 1933 р. започаткувало свою працю «Українське Слово», а в 1934 р. «Наш Клич». Оба часописи появляються досі.

В Югославії між війнами появлявся тижневик «Руські Новини» (Руски Новини), «Рідне Слово», а по II світовій війні «Руске Слово», «Шветглосц», «Піонерска Заградка».

В наших часах в кожній західній країні, де є згуртована українська спільнота, появляються українські часописи. Англія — тижневик «Українська Думка», журнал «Визвольний Шлях», Франція — «Українське Слово», Німеччина — «Шлях Перемоги» та журнал «Сучасність», «Український Самостійник» та інші. Австралія — «Вільна Думка» та «Церква і Життя». Все це наводимо тільки примірно, щоб тим самим вказати, як навіть відносно малі громади вдержують один, два а то й більше часописів, напр., Австралія, при 35 тисячас населення має два часописи. Подібно Англія, Франція. Найчисельніше під оглядом преси та друкованого слова взагалі представляється Канада та ЗСА. Майже кожний часопис є одночасно більшим або меншим книжковим видавництвом.

Деякі країни, як Канада, ЗСА, Бразилія та Аргентина мають двомовні публікації. Це має ті користі, що таке видання в мові країни інформує співжителів цієї країни

про життя української спільноти. Є воно також доступним для тих українців, які рідною мовою не володіють досконало, але є також небезпека, що народ може легше переключатися на офіційну мову країни.

До повноти рідного слова та його користування в народі треба згадати хоч кількома рядками про науку та літературно-творче життя. Це вивершувало б широку гаму творчості народу в його рідній мові. Ще в часі I світової війни було намагання в Канаді творити наукову установу на зразок Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Ця ініціатива не розвинулась широко і щойно після II світової війни були відновлені на Заході дві наукові установи, а саме, Українська Вільна Академія Наук та Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. Обі установи нав'язують свою діяльність до подібних установ, які в свій час працювали на рідних землях, до речі, вони уважають себе продовжувачами праці цих установ, зокрема в ділянці гуманістичних наук. Обі установи розвинули дуже широку дослідну та видавничу діяльність. Кожна із них має свої кілтини в різних країнах Заходу.

Подібно працюють літературні об'єднання "Слово", літературні клуби, мистецькі асоціації тощо. Все це вияв понад двомільйонної спільноти, яка в різний час поселилась на Заході.

До західних поселень ми зобов'язані включити також ті терени, які опинилися на захід від УРСР, чи це корінно українські етнографічні території, чи поселення того типу, як русини-українці в Югославії, переселені українці в Польщі тощо. Ми не збираємось подавати історію цих поселень. На цьому місці бажаємо тільки підкреслити, що в українців Румунії, Чехословаччини, Польщі та Югославії відновуємо також організовану форму культурного життя; в різних їхніх організаціях, у видаванні часописів, журналів, творенні мистецьких об'єднань, наукових з'їздів, видаванні літературних альманахів, у влаштуванні фестивалів тощо. Скрізь є широко організоване життя.

Цього всего мірила, на жаль, не можемо приложити до українців поселених на Сході, в РСФСР та азійських республіках, в яких у тому відношенні панує повна мертвечина, але не наслідком інерції народу, або його байдужости, тільки наслідком дволиких законів та практик, а ще точніше наслідком радянської теорії та практики. Відомо, що згідно з радянською конституцією кожна нація має право на рідну мову, рідну школу, пресу і книжку в мові кожного народу. Радянський уряд зробив все можливе, щоб понад п'ять мільйонів українців (це тільки за офіційною статистикою!), які живуть в посеєленнях поза УРСР своєю рідною мовою не користувалися, щоб були позбавлені того всего, що сьогодні мають уже африканські, колись колоніальні народи.

Українці на Далекому Сході, чи середній Азії, як знаємо, виявили в часі короткої свободи на цих теренах свій природний гін, свою волю бути в колі рівних з рівними, маніфестуючи це низкою різних українських культурних організацій. Вони виявили певну впорядкованість цього життя в своїх організаційних надбудовах, як Туркестанська Українська Краєва Рада, Далекосхідний Крайовий Секретаріат. В ширшому масштабі виявилися ці проблеми на Кубані. В принципі природний гін культурного відродження був тут завжди сильний, це тим більш, що українські козаки, як перші поселенці цієї землі, уважали цю землю своєю з начала. Мимо цього вони — перші автохтони цієї землі мали велике зрозуміння до своїх співжителів та їхніх культурних аспірацій і не диво, що черкеси та інші близько співпрацювали з українцями. На жаль, не так склалося з росіянами, чи москалями, як це тут є звичкою звати своїх північних сусідів. Вони всі майже без винятків ішли на тотальне заперечення українства на Кубані. Ситуація змінилася на корисніше тільки тоді, як прийшла радянська влада. Однак, коли й тут взяли верх шовіністичні комуністичні російські кола, все повернено до царських часів Миколи Першого. Така політика покотилася лявіною по цілій Азії ССРСР, будь це РСФСР чи азійські республіки тюрських чи інших народів. Які наслідки цієї народобивчої

політики, можемо переконатися на статистичних цифрах таки советської статистики.

Ми вже відмічували в іншому місці, що в 1926 році на Далекому Сході українською мовою говорило 77% українців, знов українські поселення центральної чи середньої Азії 60%. Знаємо також, що на 3,359,000 українців в РСФСР в 1969 р. говорило рідною мовою ще 45%, знову в 1970 році на 3,346,000 українців РСФСР говорило рідною мовою 42.5%. На жаль, статистика не віднотовує тих, які вже не тільки що не говорять рідною мовою, але вже перстали себе звати українцями. Якщо б вчислити цих умертвлених в українській культурі українців, ми одержали б щонайменше подвійну цифру українців в РСФСР. Іншими словами на культурному цвинтаріці РСФСР знаходимо приблизно п'ять мільйонів українців. Чи не є це страхітливе народовбивство нашої доби? Де інде можемо знайти таку страшну руйну народу на земській кулі? Щоб умертвити народ в культурі а дальше навіть у самому почуванні, треба відібрати цьому народові можливість вчити дітей рідної мови в школах, не дати йому рідної книжки, рідного часопису, позбавити його природних культурних виявів в мистецтві, штуді, рідній пісні, відібрати можливості організуватися в якійсь формі. Все це узаконити візєю, що неначе будучий соціалізм та комунізм цього потребує для кращої досконалости. Російська мова і культура неначе стає зорею для візії. Під такими пропагандивними міражами все інше мусить стати пережитком, а навіть злом, хоч цього "зла" не санкціонується законом. Вистачить коли в моральній та пропагандивній площині безконечно це поняття масується. Цікаво, що інші народи, як Китай, Югославія, Альбанія, Румунія мають теж комуністичні правління держави, але для політичної досконалости ані дальшого поступу не потребують до цього ані російської мови ані російської культури, але реалізують ці системи в своїх рідних мовах та культурах. Заходить питання, що будеться в РСФСР, а впарі з тим в СССР — соціалізм-комунізм чи шовінізм російської нації заслонений тільки фасадами комунізму?

Як свободні культурні вияви народу впливають на егзистенцію та культуру цього народу, може послужити польська спільнота в сучасній Литві. Відомо, що ця спільнота там же користується повною культурною автономією, цебто має свої польські школи, часописи, журнали, власні видавництва, театри, організаційні льокальні клітини та центральні об'єднання. Статистика виказує, що 92.4% польського населення в Литві говорить польською мовою. В той час в РСФСР тільки 19.4% поляків говорить польською мовою. Вони також не користуються жодними правами власного культурного вияву. Це саме стосується білорусів, євреїв та інших. Нижче подаємо декілька статистичних радянських даних, щоб наглядно доказати народобивство в ССРСР. Заподаємо ці дані на народах з найвищим ступнем русифікації, які при переписі заподали рідну мову. Дані стосуються до цілого ССРСР.¹³¹

	1959	1970	1959	1970
	(в тисячах)		(у відсотках)	
жиди (євреї)	2,268	2,151	21.5%	17.7%
поляки	1,380	1,167	45.2%	32.5%
німці	1,846	1,620	75.0%	66.8%

Звичайно, жоден народ не хоче культурно яловіти ані вимирати і з того рода явищами і тенденціями бореться. Дещо згодом дамо вислів цим процесам. Тим часом перейдемо до інших форм ідентифікації народу в діаспорі.

Нам приходилось згадувати з якою набожністю показував запорозькі штани та пояс український старожил Саратовщини. Переселенці з України на інших теренах на Сході часто в розмовах своїх споминів відмічують, як то, поселившись "в чужій стороні", все бажалось мати так, як це було в рідному краю.

»Раніше, — розповідає нам Пелагія Сафонівна Фрол з села Новомосковка (мова тут про Урал — М. Г. М.) — мало хто зважувався навіть коноплі сіяти. Приїхали ми в 1927 році, а нам і кажуть: нічого тут крім хліба, не ро-

¹³¹ Володимир Хоменко: Українські поселенці на Південному Уралі, див. Народна творчість та етнографія, січень-лютий, 1971, стор. 97.

дить, а ми сім'я конопляного захопили з собою. Дуже хотілося домоткане полотно мати. Не пропадати ж сім'ю, подумала я, та насіяла його в ґрунт. Хороші коноплі вирости. Обробили, полотно наткали, сорочок нашили, рушників навішали. І запах нам рідний край — Україна.»¹³²

“Так, як у нас у рідному краю” — це мотив, а радше своєрідна директива, з якою ми стрічаємось в безчисленних споминах українських піонерів Канади, Бразилії, ЗСА, Канади. Все будувалось так, як в рідному краю, все одягалось так, як в рідному краю, увесь побут був такий, як в рідному краю. Варто пригадати при цьому один із фрагментів поселенчої історії в Канаді, коли то жінка загрозила своєму чоловікові, що вона поповнить самогубство, якщо він підітне свою чупринку, щоб тим самим уподібнитися до канадського місцевого стилю. (До речі, в той час на Україні носили так задовге волосся, як сьогодні інтелектуалісти в ЗСА і Канаді). Це був вислів строгого консерватизму, який підсвідомо змагав до того, щоб в нічому не відступити від рідного і всего того, що в рідному краю. Як цей консерватизм відзеркалився в мовній площині серед русинів-українців в Югославії, може свідчити їхня мовна діалектична прив'язаність до мови своїх прищельців із Закарпаття. Ця їхня діалектичність розвинулася сьогодні до статусу книжкової мови. Правда, були тут ще інші причини не тільки сам консерватизм та краєво-рідна прив'язаність.

Ця краєво-рідна прив'язаність часто поверталась в соціальне гетто, але це було більш підсвідоме як свідоме засклеплення перед деструктивними асиміляційними впливами оточення. Часами варто застановитися на скільки всякі вияви суспільного консерватизму допомагали зберігати діаспорну спільноту близько рідного пня. Підкреслимо при цьому, що зовнішні вияви цього консерватизму мали своє виняткове значення. Це передусім дається відреєструвати на історії церковного життя укра-

¹³² Більш про русифікаційну політику на підставі найновішої статистики див. Борис Левицький: Підсумки перепису населення в СРСР 1970 року, “Український Самостійник”, Мюнхен, 1971, ч. 9.

їнців Канади. Відомо, що в початках місцеві протестанти наслідком браку українських священників та власного владики-ординарія прихитили до своєї церкви дуже багато вірних Української Католицької Церкви. В початках протестанти заховували всі практики УКЦеркви, включно зі зовнішніми виявами процесійних походів з образами, хоругвами тощо. Коли згодом так звані поступові елементи з того рода практиками не погоджувались, бо це противилось суті протестантизму і стали усувати цей релігійно-народний символізм, народ масово став переходити від протестантів до своєї первісної УКЦеркви.¹³³

Народний одяг був у початках щоденним одягом переселенців чи поселенців. Коли його ставало рідше в набутті, він ставав святочним одягом для них. Його витягали зі скринь тоді, коли це було релігійне чи народне свято. Цей атрибут народного одягу в загально-національних святкуваннях залишився до наших часів в діаспорі на Заході. Децю інакше мається діло на Сході в РСФСР.

»У національних костюмах майже ніхто не ходить, кажуть (старожили Уралу — М. Г. М.): старі зносилися, а нових немає де купити«, читаємо в матеріялах Київської етнографічної експедиції.¹³⁴ Чи ця неможливість купити матеріяли до народного костюму має що спільного з русифікаційними тенденціями адміністративного апарату, чи є в тому інші причини, Київська експедиція цього не дослідила.

У своїй зовнішній ідентифікації з материком піонери Сходу і Заходу (говорячи переносною мовою) залишали свій вияв в будівництві хат, господарських приміщень тощо. Якщо порівняти піонерські будівлі українців на Уралі, чи Казахстані з будівлями того типу в Канаді, Бразилії вони в нічому не різнились, хіба тільки тим, що на Сході вони мали деталі східних областей України, знову на поселення в Заході деталі переважали

¹³³ Михайло Г. Марунчак: Історія українців Канади, Вінніпег, 1968, стор. 118.

¹³⁴ Народна творчість та етнографія, ч. I, 1971, стор. 96-99.

з Буковини чи Галичини та Закарпаття, бо саме звідси, як відомо, їхало найбільше переселенців на Захід.

Щойно згодом місцеві кліматичні умовини, як також удосконалення в техніці будівництва стали ступінево впливати на структуру і стиль будівель. Початки в будівництві були винятково важкі і в обох поселенчих просторах починались вони від землянок. Стиль і будова їх була дуже тотожна і тому дозволимо собі зачитувати дещо з праці етнографа В. М. Черемшанського, який розповідає про первісні хати - "мазанки", які заховалися до наших днів в Оренбурщині. Ось послухаймо:

»Селянські будівлі взагалі дерев'яні... у безлісних місцях, як наприклад, у повіті Бузулуцькому і в козаків Уральського війська, житла робляться мазанкові. Призначене місце для житла огороджують плотом із хмизу або очерету; пліт з обох боків обмазують глиною, змішаною з коров'ячими кизяками або просто одною глиною, потім глину вирівнюють і начисто змазують рідким розчином (тому все це й називається мазанкою); нарешті з обох боків фарбують білою глиною. Посередині мазанки ставиться цегляна піч (з необпаленої великої цегли); підлогою залишається утрамбована й змазана глиною земля. Дахи споруджують або солом'яні або дерев'яні.«¹³⁵

Ці типові мазанки живцем взяті з України. Трапляються на Сході так звані будівлі пластанки, цебто такі, що зложені з пластів дерева. Це ніщо іншого, як канадські чи американські "логавзи" або хати, як це говорили в західній Україні, зроблені з кругляків. Були також так звані саманні будинки — будівлі з домороблої сирої, невивпалованої цегли. Про того рода будинки, які заховались на Уралі та середній Азії подає такі деталі Київська етнографічна експедиція на Уралі:

»Інколи можна надібати землянки й саманні будинки. Вони вже застаріли, й служать як підсобні приміщення. Це невисокі будівлі з маленькими віконцями, покриті пластами, які обмазані глиною. Така крівля служить водночас і стелею — горищного перекриття нема.

¹³⁵ В. М. Черемшанський. Описание Оренбургской губернии в хозяйственно-статистическом, этнографическом и промышленном отношении. Уфа, 1859 г., стор. 218.

Є землянки і з солом'яною або очеретяною стріхою. В плані побудови вони продовгуваті й нерідко розділені на дві частини — більшу та меншу кімнати; із зовнішньої сторони інколи прибудовані сінці, але найчастіше вони знаходяться під одним дахом й розділяють землянку на дві кімнати. Підлоги земляні, покриті доріжками. Всередині хати російська піч з невеликим припічком. Саманні хати мають подібний план до землянок, проте дахи чотирискатні з очерету. Є стеля й горішце. Гребінь стріхи піднятий високо. Вікна невеликі, й здебільшого виходять на одну - дві сторони. Підлога дерев'яна.«¹³⁶

Обговорювані землянки, пластанки (будівлі з брусів) та саманні будинки — це ніщо інше як архітектура східного та західного села України, доби поселення.

Крім зовнішніх форм ідентифікації є внутрішні процеси народу та безпосередні зв'язки з материком. Без цього живого контакту діаспора кожного народу стає перев'язаною рукою від живого організму і скорше чи пізніше мусить ця перев'язана частина без обігу живої крові звиродніти, цебто усохнути. В історії української поселенчої спільноти Заходу і Сходу завжди були намагання цей живий і органічний, культурний і політичний контакт з материком вдержувати. Найперше він вдержувався листовно зі своїми рідними, а далі, при помочі преси, книжки, з цілим народом. Рідне друковане слово було завжди найпершим зв'язковим між материком та поселенням.

Крім друкованого слова велику роллю відіграє живе слово. Вийзд мистецьких ансамблів в поселення, театральні виставки завжди фасцинували поселенців. З цими картинками ми стрічалися при обговорюванні Кубані чи Далекого Сходу. Ми є свідками великих хвилювань і сьогодні за морем, коли з України приїде добра естрадна одиниця на гастролі в любу країну, щоб зустрітися зі своїми земляками.

Ще сильніше скріплюються ці зв'язки, коли є взаїмне відвідування матірнього населення з діаспорним, і навідворот. В наших днях ми обсервуємо, які кольосальні

¹³⁶ Народна творчість та етнографія, К., No. 1, 1971.

процеси національного зрушення проходять у французькій спільноті Канади, з часу коли між Квебеком а Францією скріпились живі контакти на полі виховання молодого покоління, культурної виміни, відвідин квебекської молоді Франції, виміни студентами тощо.

Якщо йдеться про подібні зв'язки між українською діаспорою Азії чи Америки з її материком, то її ніколи не було, бо політичні режими в Україні ніколи не дбали про такі зв'язки. Якщо коли були спроби, то тільки на те, щоб ширити політичну пропаганду. За царських часів проходила москвофільська пропаганда, за часів большевиків доктринерсько-комуністична. Такі зв'язки не тільки не допомагали діаспорі, але їй сильно шкодили. Вони замість скріплювати поселенців, їх розсварювали. Звичайно маємо тут на увазі поселення на Заході.

Здоровий контакт вдержувався з материком при помочі індивідуальних зв'язків, культурних течій та відродженецьких процесів, які нуртували завжди в народі. В нашій аналізі ми мали нагоду зазізнатися, як далеко пенетрували ідеї та організована форма Української Революційної Партії. Знаємо, що вона була на Кубані, Далекому Сході, як також в Канаді.

Коли в Канаді організувалось в 1907 р. українське вчительство, українські діячі Києва, Львова, Черновець відгукнулись своїми привітаннями. Почесними членами цієї організації стали такі діячі, як Михайло Грушевський, Іван Франко, Михайло Лозинський, Борис Грінченко, Кирило Трильовський, Гр. Спинул, Сильвестер Яричевський та інші.

Коли Юліян Бачинський, відпоручник Наукового Товариства Т. Шевченка і Т-ва Просвіти прибув у 1906 р. до ЗСА а опісля до Канади, то його поселенча громада вітала як офіційного представника цілого українського народу з найбільшими почестями не тільки на народних зборах, але теж у церквах.

Ще більшими почестями втішались представники Церкви, яких вітали не тільки як церковних достойників, але народних речників. Примірно тільки згадаємо приїзд митрополита УКЦеркви Андрея Шептицького в

1910 р. до ЗСА і Канади, а після I світової війни до Бразилії, а в наших часах дві історичні подорожі (1968 і 1973) Блаженнішого Йосифа.

До історичних відвідин на Заході належить об'їздка з концертами Хорової Капелі Кошиця, яка причинилася до великого підйому в мистецько-хоровій ділянці української діаспори Заходу. Живі люди, мистецьке слово — це те, що завжди вносило в спільноту нові здорові терзання, глибоку реакцію народу, з чого згодом зроджувались нові сили до росту. Тут за такими зрушеннями завжди відготовувалась не тільки на Заході, але теж Сході. Тільки так можна пояснити собі безконечні благання українських сибіряків, поселенців Далекого Сходу, чи українських степовиків Казахстану, щоб до них приїжджали українські поети та мистці слова, пісні. Чим більший голод на це слово, тим більша жажда.

Мірилом інтенсивності зв'язків діаспори з рідною землею є завжди події, які своєю вагомістю сколихують цілий народ. До таких належали дні Української Революції першої світової війни. До Києва вислані були українські делегації Канади, Далекого Сходу, Туркестанської Української Крайової Ради, Сибіру, Кубані. На прапорах української поселенчої еміграції різних континентів з'явилися імення політичних діячів України, які йшли на політичну еміграцію, щоб боротися за краще завтра народу. Деякі з них були в горнилі політичних подій в Україні. Вся поселенча еміграція ставала тоді політичною. Тут відготовуємо важливий історичний факт, що українська діаспора так Сходу як Заходу простягнула руку допомоги своїм братам на рідній землі в будові їхньої державности. Яке це мало значення для народу, хай послужить цитата з листа українського уряду на адресу українських поселенців в Канаді. Цитуємо:

»Коли ви, дорогі брати і сестри, покидали свою батьківщину, вибираючись в незнані Вам тоді простори Канади, то багато з нас думало, що Ви станете пропащі для своєї давньої батьківщини і свого народу... Але і найбільші прихильники еміграції не надіялись сего, що колись прийде пора, коли до Вас звернеться Ваша первісна

вітчина в найтяжчих часах о поміч... Давня Ваша батьківщина пересилає Вам своє поздоровлення і глибоку та сердечну подяку, що Ви станули однозгідно в один український фронт... «¹³⁷

Подібну подяку можна було слати всім українським поселенцям, які знайшлися поза етнографічними землями батьківщини, а які в такій чи в іншій формі заманіфестували свою волю з процесами рідного народу на батьківщині, в часі його визвольних змагань.

Кожна еміграція, поселенча чи політична, яка ідентифікує себе з материком, віддає цьому материкові належну синівську дань. Так було з ірландською еміграцією в ЗСА, яка допомогла відзискати Ірландії незалежність, чеська допомогла в збудуванні Чехо-Словаччини, жидівська поспішила з допомогою Ізраїлеві і т. п. Поза політичною роботою для материка, яка часами ускладнює проблеми поселенчої еміграції з уваги на зобов'язуючу лояльність до країни свого поселення, жива еміграція приносить подвійні користі, народові, де вона поселилась, та своєму культурному материкові, коли вона є гідним інтерпретатором культурного дорібку свого материка для країни свого поселення та навідворот. Маємо тут на увазі передусім історичні інформатичні праці в перекладному письменстві, плекання культурних вартостей народу та передавання їх своєму довікілью тощо.

Коли прирівняти цю правду з дією української поселенчої діяспори Сходу і Заходу, то з приємністю зауважимо, що і в цьому відношенні ця діяспора складає свої іспити. На Заході маємо вже низку праць про Україну і її народ в англійській мові, еспанській, німецькій, французькій. Все це в більшості продукт українських емігрантів — поселенців.

Коли збагнути сьогодні літературу азійських народів, як грузинів, вірменів, казахів, узбеків, киргизів, туркменів та інших та українську тематику в цій літературі, то у великій мірі образи ці взяті з української поселенчої еміграції серед цих народів, хоча часами вони пере-

¹³⁷ Михайло Г. Марунчак: Історія українців Канади, Вінніпег, 1968, стор. 365.

несені на інші терени дії. Що більше, в багатьох случаях українські жителі серед чужих народів використовували свої літературні здібності для цих народів перекладаючи твори української літератури та навідворот. Тільки так можна розуміти такі нотатки в пресі, як ось ця:

»Якутський письменник та літературознавець Григорій Тарський багато років працює над перекладами творів української літератури і вже переклав деякі твори І. Франка, Васильченка, Яновського, Скляренка, Рибака, Стельмаха та інших. До ювілею Коцюбинського переклав повість «Фата Моргана».«¹³⁸

З «Літературної України» довідуємось, що Марія Долганська, дочка евенського оленяра на Чукотці, переклала «Заповіт» Шевченка на евенську мову.¹³⁹

Письменник Федір Моргун приїжджає на Україну в делегації письменників Казахстану. Свої твори він публікує казахстанською та українською мовами. Тематика творів російського письменника Далекого Сходу Фадеева рябіє від українських образів на цьому сході. Вправді це не надто активні користі, але в балянсі цілості вони мають своє значення. Можна наводити багато інших випадків, де українські поселенці безпосередньо чи посередньо допомагають у зближенні культур народів, серед яких вони поселились. На жаль, це є тільки мала частинка того потенціалу, який є на східньому поселенні, бо його цілість є в стадії замороження наслідком геноцидної політики панівного режиму, про що нам приходилось говорити вже передше. Це тільки доказ, що повністю заморозити цього потенціалу таки не можна.

Поет Олександр Підсуха, який перебував десять днів у відрядженні з іншими письменниками України в Алтайському Краю, так писав про свої зустрічі з тамошніми слухачами:

»Скрізь, де б ми не були, глибоко зворушували увага і цікавість алтайців до українського радянського письменника. Майже на кожній зустрічі, коли головуючий надавав нам слово, в залі лунало багатоголосно: Читайте

¹³⁸ «Вільне Слово», Торонто, 27 квітня 1972.

¹³⁹ «Літературна Україна», Київ, ч. 43(1805), 1962.

по-українському! З кожним виступом все більше переко-
нуємось, що на Алтаї люблять читати твори українських
письменників, багато хто розуміє українську мову.»¹⁴⁰

Стільки сказав режимний Підсуха, не підкреслюючи
при тому, що ці тисячні “алтайці”, які “люблять читати
твори українських письменників” та “розуміють україн-
ську мову” — це ніхто інший як тисячні українські пе-
реселенці з України, яким і в цьому режимі немає мож-
ливостей в Алтаї та в цілому РСФСР вивчати українську
мову та жити під знам'ям української культури. Їх звуть
“алтайцями”, “казахами”, “сибіряками”, “далеко - східня-
ками” та іншими, тільки не українцями.

Смертю кожної еміграції поселенчої і непоселенчої є
асиміляція. Коли поселенча спільнота має забезпечені
права культурного розвитку, ця смерть не грозить. Коли
цих прав немає, то тим самим цим поселенням серед чужо-
го світа грозить скорше чи пізніше неминуча культур-
на смерть. Щоб цьому запобігти, жиди, які поселивались
в Європі, домагалися своїх релігійних а з тим і культур-
них привілеїв. Хоча вони тисячеліттями були в діаспорі,
вони зуміли зберегти себе (навіть в зогиджених гетто).
Меноніти, які поселивались в Україні та Росії, забезпе-
чили собі заздалегідь перед поселенням свої школи, ре-
лігійні практики, власні видавництва тощо. В обличчі
цього є повністю оправдане домагання українців в Кана-
ді забезпечення їхніх етнічних культурних прав в держав-
ній конституції. Вправді це тільки частина гарантії, бо
до кожного закону треба твердої волі реалізувати ці
права.

З уваги на многокультурні концепції, які все більш
і більш шберуть верх в західньому політичному світі, а це
проявляється сьогодні передусім на північно-американсь-
кому континенті, українська діаспора має всі дані на свій
дальший культурний розвиток. Інакше укладається це пи-
тання в РСФСР та азійських республіках, де разом про-
живає понад одинадцять мільйонів українців, з чого п'ять
і пів мільйона признає себе українцями, приблизно п'ять
мільйонів кривою рукою урядовців записано до інших

¹⁴⁰ “Літературна Україна”, ч. 50(2953), 3 червня 1972.

національностей, згідно зрусифіковано, знову з оставших 5 і пів мільйона около трьох мільйонів майже не говорить вже рідною мовою. Це страшне жниво русифікаційного геноциду. На політичному горизонті не заповідаються жодні зміни в цій політиці. Навпаки, ведеться дальша переселенча політика в Азію, напр., 28 лютого 1972 р. до Благовіщенська на Далекому Сході прибуло понад 70 родин з Чернігівської, а понад 100 родин з Черкаської областей,¹⁴¹ а на Україну в той сам час, як відомо, насаджуються пришельців з Росії.

В обличчі цієї загрозливої ситуації українським поселенням на Сході, українці мусять поставити тверді вимоги до керівних чинників у справі забезпечення прав культурного розвитку. Перший обов'язок в цьому лежить за урядом в Києві, який повинен випровадити ситуацію щонайменше до тих позицій, які були гарантовані за часів наркомату М. Скрипника. Одночасно українцям нічого іншого не залишається в майбутньому, як рішучо протиставитися дальшим переселенчим акціям поза тере-ни УРСР. Впарі з тим українці, переселені до Азії, мусять масово повертатись домів. Ця превентивна акція є конечна, щоб мільйони українського народу в Азії не пропагли до решти в русифікаційному морі.

¹⁴¹ Інформаційний листок Територіяльного Екзекутивного Секретаріату Америки ЗП УГВР, ч. 7, 1 червня 1972.

ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ ДОДАТОК

“РЕЄСТР УКРАЇНСЬКИХ УРЯДОВИХ І ГРОМАДСЬКИХ ГУРТОВАНЬ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ”

В 1921 Р.

(Відбитка з календаря “Нова Україна”, Владивосток, 1921)

К Р А Й О В І

1) **Крайова Рада.** Існує на підставі постанов III-го і IV-го Українських Далекосхідних З’їздів і Конституції Українства Далекого Сходу. Складається з Представників від Округ. Збирається періодично на Сесії, у місці, де перебуває її Секретаріят (зараз — у Владивостоці). З часу V-го З’їзду одбула 3 Сесії.

2) **Секретаріят.** Існує на підставі постанов III-го З’їзду і Конституції Українства Далекого Сходу з 12-го квітня 1918-го року. Перебуває у м. Владивостоці. Голова Юрій Мова, заступник голови Дмитро Кисільов (відає справами видавництва), скарбник Степан Прант (відає справами гуртовання). Урядовий писар Андрій Криштофович, і — відаючий справою освіти — Віталій Жук. Крайовою Радою на III-ій Сесії був обраний і Григорій Могилецький, але він, за від’їздом у Хабаровське, — вийшов зі складу Секретаріату.

3) **Крайовий Кооператив “Чумак”.** Існує з 19 лютого 1919-го року на підставі постанов IV-го з’їзду і I-ої і II-ої сесії Крайової Ради. Уряд у Владивостоці. Голова Петро Горовий, заступник голови Кость Стрельбицький, скарбник Іван Скульський, писарь Дмитро Нечипоренко. Виділи у Микольськ - Усс. (Зав. Василь Мигулін) на Імані (Зав. Поліщук), у Хабаровську (Григорій Могилецький), Свободному, Харбині і др. значних місцях Далекого Сходу. Крім цього є багато виділів по селах Приморщини.

4) **Видавниче т-во імени Т. Г. Шевченка** при Секретаріаті. Існує з 1918-го року. Світланська 75-б Влад. Відає секретар по справах видавництва.

5) **Далекосхідня Видавнича Спілка** існує з 1-го липня 1920-го року. Світланська 75-б, Владивосток.

6) **Далекосхідня Театрально-Артистична Спілка.** Виділи: у Владивостоці, (Голова Василь Дубровський, скарбник Стах Янковський, писар Олександр Джегаго, режисер Андрій Печинко), у Хабаровському, у Микольському і Харбині. Існує з 1-го травня 1918-го року.

7) **Далекосхідня Учительська Спілка.** Голова О. Ступак.

8) **Далекосхідня Почтово-Телеграфна Спілка** у Хабаровському.

9) **Далекосхідня Залізнична Спілка** у Хабаровському.

О К Р У Ж Н І Р А Д И

1) **Благосвіщенська** Окружна Рада. Голова Н. Левицький, заступник Кушнарєнко, члени: Романєнко, Петрушенко, Дяченко, Івашенко.

2) **Владивостоцька** Окружна Рада. У Владивостоці Світланська 75-б, голова Дмитро Кисільєв, заступник голови Андрій Печинко, скарбник Василь Школа, писарі Василь Ткалич і Степан Прант. Члени: Гнат

Кислиця, Василь Потієнко, Микола Соловей, О. Очеретяний, Сухорада, Іван Тонконоженко, Марко Капленко, Олексій Макаренко, Віталій Жук. заснована у травні 1918-го року.

3) **Забайкальська** Окружна Рада. Голова Тишкевич, писар С. Левицький. Осідок у Читі.

4) **Іманська** Окружна Рада. Існує з 1918-го року. Голова Зюзько, члени: Косьма Брага, Павло Поліщук.

5) **Камчатська** Окружна Рада у м. Петропавловському.

6) **Маньчжурська** Окружна Рада у місті Харбині у будинкові Українського Клубу, Новоторгова вулиця. Голова Іоакимф Осипенко, заступник голови Федор Тоцький, писар Ф. Солод, члени: Апостолов і Садовий. Існує з 1917-го року.

7) **Микольськ-Уссурійська** Окружна Рада існує з 1918-го року. У Микольськ-Усс. Хабаровська ул. з. ч. 57. Голова І. Журавель, писар В. Несторович.

8) **Сахалінська** Окружна Рада. Існує з 1919-го року. У м. Миколаївському на Амурі. Голова Нижник.

9) **Свободненська** Окружна Рада у м. Свободному. Існує з 1918-го року. Голова Лукіян Глибоцький, заступник Е. Литинський, писар К. Холод, скарбник А. Гудзенко, член Мостипан.

10) **Хабаровська** Окружна Рада у м. Хабаровському. Театральна вул. ч. 6. Існує з 1918-го року. Голова Г. Могилецький, писар Яків Рудницький, скарбник Скрипченко, члени: Винцовський, Андійов, Булах.

К О О П Е Р А Т И В И

1) **Чумак** Далекосхідній Крайовий Кооператив. Владивосток, Світланська 75-б. Представник на Далекому Сході Кубанського Уряду по справам торговельним.

2) **“Гайдамака”** Споживчий Кооператив. У м. Микольськ-Усс. (Член Кр. Кооп. ЧУМАК). Існує з 1920-го року. Голова Іван Журавель, члени Ради: Гнат Лютий і Демид Гребенник. Раніш ухвалено пай 500 р. (на “сібірки”).

3) **“Запорожець”** Споживчий Кооператив у м. Хабаровському, Член Кр. Кооп. “Чумак”. Театральна вул. ч. 9. Існує з 1919-го року. Голова Безрученко, заступник голови Григорій Могилецький, писар Красій, члени: Булах, Никуляк. Ревізійний віділ: Левицький, Шаповалов, співробітники: Яков Рудницький та Скрипченко, Винцовський та Мовчавнива. Членів 400. Скарбу на 5000 карб.

4) **“Згода”** Споживчий Кооператив у Харбині, у будинкові Українського Клубу, Новоторгова вул. Існує з 1919-го року. Голова Осипенко, писар Апостолов, скарбник Лисенко.

5) **“Зелений Гай”** Рибальський Кооператив-Артіль біля Миколаївського у гирлах Амуру (вище міста).

6) **“Україна”** Рибальський Кооператив-артіль. Там же.

7) **“Українець”** Споживчий Кооператив у м. Благовіщенському.

8) **“Хлібороб”** Споживчий Кооператив у м. Свободному (Член Крайового Кооперативу Чумак).

9) **“Шлях”** Комісійно-перевозовий кооператив на ст. Маньчжурія. Голова П. Летута.

10) **“І-ий” український Кооператив**, Споживчий кооператив у Читі.

В И Д А В Н И Ц Т В А

1) **Видавниче Т-во імені Т. Г. Шевченка при Секретаріаті Крайової Ради.** М. Владивосток, Світланська, 75-б. Відає секретар про справах видавництва Дмитро Кисільов. Існує з 1918-го року.

2) **Далекосхідня Видавнича Спілка**, м. Владивосток, Світланська 75-б. Існує з 1-го липня 1920-го року. Видала “Збірник революційних пісень”; “По ревізії”.

3) “Сяйво” Видавництво у Микольському. Існує з 1920-го року. Видає В. Мигулін. Досі видало “Кум Мирошник”.

Т - В А П Р О С В І Т Н І

1) **“Просвіта”** у Владивостоці, Світланська 75-б. Існує з січня 1918-го року. Членська вкладка на рік — 2 карб., довічна — 100 карб. Голова Теодосій Ковтун, заступник голови Йосип Якимов, скарбник Грицак, писар Іван Тонконоженко. Членів біля 150 осіб. Крім того є члени - філії: у Хоролі, Володимиро-Олександровському, Кипарисово, Осинівці і на “Руському острові” біля Владивостоку.

2) **Т-во Просвіта** у Микольськ-Уссурійському. Хабаровська 57. Існує з 1920-го року, 9-го лютого. Голова Ради — Іван Журавель, члени: Степан Журавель, Павло Яхно і Кирило Остапенко. Членська вкладка 50 кой. на місяць.

3) **Т-во Просвіта** у Хабаровському. Закладена у 1921-му році. Голова Ради Андрійов, заступник голови Василь Кийович, писар Яків Рудницький, скарбник Скрипченко, господар Винцьковський, ревізійного відділу члени: Булах, Андріянова, Мирошніченко, режисер Коваленко. Хор має до 50 осіб. Диригент Коваленко. Відбуваються лекції українознавства, лектор Гордієнко.

4) **Т-во Просвіта** у м. Свободному. Існує з 1920-го року. Голова Ради Іван Мостипан, заступник голови А. Гудзенко, скарбник Кирпиченко, писар Д. Випняр, члени: К. Холод, І. Батрак, І. Мармоль. Просвіта видала вже кілька невеличких книжечок, провадить вистави і відчити.

5) **“Джерело”** Культурно-Просвітній Гурток у селі Володимиро-Олександровському. Існує з 1920-го року. Голова Миненко.

6) **“Просвіта”** Культурно-просвітній Гурток у м. Спаському на Приморщині. Диригент В. Каузе.

7) **Культурно-просвітній Гурток** у ст. Гродеково. Існує з 7-го лютого 1921-го року. Голова Олександр Панов, писар Іван Калатура.

8) **“Просвіта”** у селі Осинівці на Приморщині. Існує з 12-го грудня 1920-го року. Філія Т-ва ПРОСВІТА у Владивостоці. Членська вкладка 1 карбованець. Голова Мисливець, члени: Березовський, Глоба і Дебелій.

9) **“Культурно-Просвітній Гурток** на ст. Кипарисове.

10) **Гурток середньошкілників** у м. Харбині. Існує з 1918-го року.

11) **Гурток середньошкілників** у м. Владивостоці. Існує з 1918-го

А Р Т И С Т И Ч Н І Т О В А Р И С Т В А

1) **Далекосхідня Театрально-Артистична Спілка**. Виділи у Владивостоці, Микольському, Хабаровському. Членська вкладка ухвалюється по виділах.

2) **Театральний Гурток** у м. Владивостоці. Існує з 1909-го, а по статуту, 1917-го року 10-го жовтня. Членська вкладка 1 карб. Режисер Андрій Печинко.

3) **“Бандура”** Артистичний Гурток у м. Харбині. Голова Степан Кукуруза, режисер Михайло Каганець. Існує з 1918-го року.

Ф А Х О В І Т О В А Р И С Т В А

1) **Далекосхідня Учительська Спілка**. Існує з 1917-го року. Голова О. Ступак, членів біля 70 осіб. Більше докладні відомости можна мати у О. Ступака (Харбин, Українська школа). Місцем перебування Ради Спілки вважається Микольськ-Уссурійськ.

2) **Далекосхідня Почтово Телеграфна Спілка.** Існує з 1917-го року. Рада у м. Хабаровському, голова Булах, писар Ф. Ченикало. Членська вкладка 3 карб. Більш докладних відомостей нема.

3) **Залізнична Спілка.** Існує з лютого 1917-го року.

Ч А С О П И С И

1) **“Щире Слово”** щоденний часопис у Владивостоці, Світланська 75-б. Існує з 12-го квітня 1919-го року.

2) **“Манівець”** часопис-тижневик. На ст. Маньчжурія. Існує з жовтня 1920-го року. Видавець-редактор П. Летута. Окреме число 30 коп.

3) **“Українська Думка”** у Владивостоці, видавець “Просвіта”. Редактор Й. Кошовий. Окреме число 20 коп.

К Л Ю Б И

1) **Український Клуб** у м. Благовіщенському. Існує з 11-го лютого 1911-го року.

2) **Український Клуб** у м. Харбині, Новоторгова вул., власний будинок. Існує з 1908 року. Голова Клубу Шевченко, скарбник Сарабун, відаючий будівлю Оподчий. Члени Ради: Нестеренко, писар Юрченко. Членська вкладка карб.

3) **Українська Хата,** клуб у Владивостоці. Існує з січня 1918-го року. Вписове: 15 карб., на рік 10 карб. Головна рада † Дмитро Боровик, заступник голови Євдоким Горуцький.

4) **Спілка Почтово-Телеграфних Служачих** у м. Владивостоці; будинок пошти, Світланська. Голова Микола Соловей, писар Олекса Очеретяний, скарбник А. Судик, членська вкладка 1 ср. карб. на місяць.

П О Л І Т И Ч Н І Г У Р Т О В А Н Н Я

1) **“С-Д”** (Соціалісти-демократи) Виконавчий Комітет у Владивостоці.

2) **“С-Р”** (Соціалісти-революціонери) Виконавчий Комітет у Владивостоці.

Г Р О М А Д И

1) **Громада** на ст. Слюдянка Заб. Зал.

2) **Громада** на ст. Хилок З. Зал.

3) **Громада** на ст. Борзя Заб. Зал.

4) **Громада** на ст. Маньчжурія, Голова Ради П. Летута.

5) **Громада** на ст. Бухеду К-В. Зал.

6) **Громада** на ст. Хайлар.

7) **Громада** на ст. Цицикар.

8) **Громада** на ст. Яоминь.

9) **Громада** на ст. Имямпо.

10) **Громада** на ст. Погранична.

11) **Громада** на ст. Бочкарево Амурської Залізн.

12) **Громада** на ст. Гондатыве, голова Кожевниченко.

13) **Громада** на ст. Ин, голова Ярещенко.

14) **Громада** на ст. В'яземська Уссурійської Залізниці.

15) **Громада** на ст. Муравйове-Амурське.

Більш докладних відомостей нема.

М І С Ь К І

- 1) **Громада** у м. Читі, Заб. Окр.
- 2) **Громада** у м. Харбині. Голова Ф. Тоцький. Існує з 1919 року.
- 3) **Громада** у м. Микольськ-Уссурійськ.
- 4) **“Українська Кольонія”**, громада у Владивостоці. Голова Євдоким Геруцький.
- 5) **Громада** у Хабаровському. Голова Григорій Могилецький, писар Яків Рудницький, скарбник Скрипченко, члени Винцьковський, Андрійов, Широцький; Ревізійний віділ — Булах, Ченикало, Петренко. Зареєстровано понад 940 родин, або понад 3,000 осіб.
- 6) **Громада** у Благовіщенському.
- 7) **Громада** на Імані.
- 8) **Громада** у м. Свободному. Голова О. Володько, заступник голови К. Стеценко, писар Г. Жовтак, скарбник Н. Попов-Штормило; члени: К. Костенко, І. Гайдай, Ф. Буйвол.

С І Л Ь С Ь К І

- 1) **Осиновська Переселенська Спілка** у селі Осиновці на Приморщині.
- 2) **Новопокровська Українська Сільська Громада**, село Новопокровці Ім. Окр. голова Денисенко.
- 3) **Кневиченська Сільська Громада** у селі Кневичах Влад. Окр.
- 4) **Сковородинська (Рухловська) Українська Громада** на Амурщині. Голова Мусій Ситченко, Леонид Руденко, скарбник Опанас Заець, писар Василь Нагурний, член Логвин Демиденко.
- 5) **Великосазанська Сільська Громада** у селі Велико-Сазанці. Голова А. Костира, писар Баранник.
- 6) **Білоногівська Сільська Громада**, голова Капшук.
- 7) **Ключевська Громада**, голова І. Хороль, заступник І. Дяченко, скарбник І. Носенко, писар Н. Носенко.
- 8) **Кустанайвська Громада**, Томськ. вол. голова П. Дудник, заступник Ф. Федик, скарбник М. Плюйко, писар М. Сергійчук.
- 9) **Нижнебузулинська Громада**, голова Р. Рослик, заступник голови Герасимчук, скарбник Т. Святицький, писар П. Никипорець, член П. Дилра.
- 10) **Чембарівська Громада**, голова П. Дзюба.
- 11) **Добрянська Громада** у с. Добрянці Ам.
- 12) **Громада** у хут. Миколайовському Ам.
- 13) **Громада** у хут. Волковському.
- 14) **Громада** у с. Костянтиноградовці.
- 15) **Громада** у с. Верхне-Полтавці.
- 16) **Громада** у с. Черкасівці.
- 17) **Громада** у хут. Грибському (тут перелічені громади, що мають сталий уклад — Раду, бланк, та ін. Крім них є ще багато громад).

Ш К О Л И

- 1) **Початкова Школа** у Владивостоці. Існує з 1917-го року.
- 2) **Початкова Школа** у Харбині.
- 3) **Вища Початкова Школа** у Харбині. Існує з 1920 - 21-го шкільного року. Зав. школою О. Ступак.
- 4) **Початкова Школа** у Хабаровському. Існує з 1917 - 18-го шкільного року.
- 5) **Початкова Школа** на ст. Маньчжурія. Утримується на кошт кооператива “ШЛЯХ”. Існує з 1919-го року.
- 6) **Поступ** — гурток української молоді у м. Микольськ-Уссурійськ. Існує з 12-го грудня 1920-го року. Голова Ради Іван Коломієць, члени: Гагальчій, Носовський, Яхно і Опанасенко. Членська вкладка 4 карб. на рік.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Д-р Володимир Кубійович: *Географія українських і сумежних земель*. Друге видання, Краківське видавництво, Краків - Львів, 1943, стор. 517.
Атлас України і сумежних країв. Львів, 1937.
- Проф. д-р Степан Рудницький: *Основи землезнання України*. Друга книга. Антропогеографія України, Ужгород, 1926, стор. 204.
- Д-р Тиміш Олесюк: *Північні межі української матірної держави*. Український Суходольний Інститут, Женева, 1947.
Всесоюзная перепись населения 1926 года. Изд. ЦСУ Союза ССР, Москва, 1927 - 1929.
- Ростислав Ендик: *Демографічні дані про українців поза УССР*. Наукові записки УТГІ, т. VI (IX), Мюнхен, 1965, стор. 105 - 123.
- А. А. Исупов: *Национальный состав населения СССР*, Москва, 1961.
Народи Сибири. Изд. Акад. Наук, Москва-Ленинград, 1956.
Народи средней Азии и Казахстана. Изд. Акад. Наук, Москва, 1962.
- Василь Іванис: *Боротьба Кубані за незалежність*. Мюнхен, Український Технічно - Господарський Інститут, 1968.
- І. Щербатюк: *Про еміграцію українців східної Галичини в Росію (1892)*. ВІЖ, Київ, 1964, № 6, стор. 101 - 103.

- М. Андрус'як: *Запорізька еміграція. Українці у вільному світі. Ювілейна книга УНС — 1894 - 1954, стор. 299 - 300.*
- А. В.: *Кольонізоване поляками Східної Галичини. Економіст, Львів, 1912, ч. 2, стор. 41 - 92.*
- Ген. П. Шандрюк: *Полтавська битва і її наслідки для України. Календар »Свободи« на Мазепинський рік 1959, стор. 59 - 66.*
- Ю. Каменецький: *А. Гончаренко й Т. Шевченко. Календар - Альманах УНС на рік 1964, стор. 165 - 166.*
- М. Заклинський: *З життя і діяльності гетьмана - емігранта Пилипа Орлика. Свобода 1893 - 1963. Альманах на рік 1963, стор. 136 - 146.*
- З. Кузеля: *Причинки до студій над нашою еміграцією. ЗНТШ, СІ, СV, СVІІ, 1911 - 12.*
- О. Мицюк: *Переселення на Дальний Восток. Київ, 1913.*
- Тиміш Олесіюк: *Мапа української метрополії. Український Суходольний Інститут, ч. 1, Київ, 1944.*
- Юліян Бачинський: *Українська еміграція. т. I, Львів, 1914.*
- В. Ю. Чубенко: *Українські чумаки в Поволжі (Чумацький білет). УІЖ, Київ, 1966, ч. 5, стор. 61 - 64.*
- П. Сулятицький: *Нариси з історії революції на Кубані. Прага, 1925, стор. 132.*
- Василь Чубенко: *Вивчення фолкльору і побугу українців Надволж'я. Народна творчість та етнографія. № 4, 1968, стор. 62 - 64.*
- В. Ю. Чубенко: *Українські історичні етноми в Надволжі. Народна творчість та етнографія, № 5, 1969, стор. 101 - 103.*
- В. Ю. Чубенко: *Астраханська громада українців у ХVІІІ ст. УІЖ, № 2, 1967, стор. 93 - 94.*

- Г. Григор'єв: *Твоя домівка — скрізь*. Літературна Україна, № 35 (1797), 1962.
- И. Туренко: *Исторические записки о Войске Черноморском*. Київська Старина, Київ, 1887, ч. 66, стор. 376.
- Лев Биковський: *Український Чорноморський Інститут*, Наукові Записки УТГІ, Мюнхен, 1970, стор. 142-168.
- Володимир Т. Несторович: *Серця і буревії*, роман - репортаж. Дітройт - Чикаго, 1965.
- Р. Дрок: *Концентраційні табори на Зеленому Клині*, див. "Вістник", Львів, січень, 1939, стор. 50 - 52.
- Мирон Кордуба: *Територія і населення України*. Видання "Вістника політики, літератури й життя", Відень, 1918.
- В. Ю. Чубенко: *Поволзький варіант давньої української пісні*. Народна творчість та етнографія, Київ 1964, ч. 4.
- С. Г. Лавров: *Сторінки дружби народів Комі та України*. Народна творчість, Київ, 1963, ч. 1.
- А. І. Александров: *Український полк імені В. І. Леніна*. Український історичний журнал, Київ, 1970, ч. 3, стор. 95.
- П. Л. Поринаєв: *Про діяльність українських революціонерів на Уралі*. УІЖ, Київ, 1970, ч. 11, стор. 98.
- Володимир Хоменко: *Українські поселенці на південному Уралі*. Народна творчість та етнографія, Київ, 1971, ч. 1.
- В. М. Орел: *Д. І. Яворницький і Кубань*. Український Історичний Журнал, ч. 10, 1966, стор. 121 - 122.
- В. М. Орел: *Невідома історична праця Я. Г. Кухаренка*. Український Історичний Журнал, ч. 3, 1966, стор. 110 - 112.
- В. Орел: *Лист з Кубані*. Літературна Україна, ч. 8 (1810), 1962.

- В. М. Орел: *Зв'язки Т. Г. Шевченка з Кубанню*. Український Історичний Журнал, ч. 3, 1967, стор. 98 - 100.
- Василь Орел: *Збирач кубанських пісень*. Народна Творчість та етнографія, Київ, ч. 2, 1967, стор. 39.
- Василь Орел: *Слово Котляревського на Кубані*. Народна творчість та етнографія, Київ, ч. 5, 1969.
- Василь Орел: *Кобзар на Кубані*. Наша культура, Варшава, ч. 6 (38), 1961.
- Василь Орел: *П'єси М. Л. Кропивницького на Кубані*. Літературна Україна, № 38 (2108), 1965.
- В. Орел: *Українські книжки на Кубані*. Літературна Україна, № 75 (2044), 1965.
- М. Всегоренко: *Кубань*. Дешева Книжка, Львів, ч. 1, 1937.
- Вероніка Павлова: *Вивчення українського фолкльору на Воронежчині*. Народна творчість та етнографія, Київ, 1967, ч. 4.
- М. О. Сорока: *Українська пісня на Воронежчині*. Народна творчість та етнографія, Київ, 1966, ч. 4, стор. 92.
- Антоніна Остащенко-Белей: *Українські народні пісні з Воронежчини*. Народна творчість та етнографія, Київ 1970, ч. 5, стор. 62.
- Т. М. Колішчер: *Про контрреволюційні зв'язки Центральної Ради і білокозачого Дону*. УІЖ, 1966, ч. 12, стор. 86.
- Євген Кирилюк: *На гостинній оренбурзькій землі*. Літературна Україна, ч. 44 (2741), 1970.
- Євген Кирилюк: *Під небом братньої республіки*. Літературна Україна, ч. 81 (2778), 1970.
- А. І.: *Національно-економічні відносини на Україні і в Галичині*. Економіст, Львів, 1912. ч. 8-9, стор. 173-179.
- М. П.: *Еміграція з України до Сибіру за чверть віку*. Економіст, Львів, 1911, ч. 8, стор. 151 - 153.

- В. М. Кабузан: *Переселення українців у Далеко-східній Край в 1850 - 1916*. Український історичний журнал, Київ, 1971, ч. 2, стор. 65 - 70.
- Іван Світ: *Зелена Україна* (назва і межі), "На слідах", 1955, Рік, ч. I, стор. 20 - 21.
- М. Т. Яременко: *Печатки рад і фабзавкомів Донбасу 1917-1920 рр.* Історичні джерела та їх використання. Випуск третій, Київ, 1968, стор. 276 - 281.
- О. В. Маркевич: *Печатки і штампи українських установ і організацій в Радянському Туркестані*. Історичні джерела та їх використання. Випуск третій, Київ, 1968, стор. 282 - 289.
- Зенон Кузеля: *Східньо - азійська українська колонізація*. На чужині, 1948, Український Океанічний Інститут, ч. 16.
- Д-р Тиміш Олесюк: *Сіра Україна*. Український Суходольний Інститут, ч. 16, Женева, 1947.
- Іван Світ: *Зелена Україна*. Науково-Дослідний Інститут Зеленої України, Нью-Йорк - Шангай, 1949.
- Проф. Василь Дубровський: *Україна й Крим в історичних взаєминах*. Український Морський Інститут, ч. 52, Женева, 1946.
- Іван Світ: *Український Далекий Схід*. Український Океанічний Інститут, ч. 3. Одеса - Хабаровськ, 1944.
- Лев Бижовський: *Україна над океаном*. Український Океанічний Інститут, ч. 6, Одеса, 1945.
- Тиміш Олесюк: *Расовість українського народу*. Науково - Дослідчий Інститут Суходолової України, ч. 22, Нью-Йорк - Мюнхен, 1949.
- Петро Зелений: *Петро Іванович Горовий*. Науково - Дослідчий Інститут Зеленої України, Нью-Йорк - Шангай, 1949.
- Петро Волиняк: *Кубань — земля українська, козача...* В-во "Полтава", Буенос - Айрес, 1948.

Симон Петлюра: *Причинок до історії переселення "турецьких запорожців" на Кубань*. Записки НТШ, під ред. М. Грушевського, Рік XIV, Р. 1905, Кн. III, т. LXV, стор. 1 - 11.

Іван Багряний: *Україна біля Тихого океану*. Друге видання. Український Океанічний Інститут, ч. 14, Женева, 1947.

Роман Корда: *Зелена Україна в час Другої світової війни*. Український Океанічний Інститут, ч. 13, Женева, 1946.

Петро Беркут: *Зелений Клин — Нова Україна*. Львів, Дешева Книжка, ч. 2, 1937.

Сидір Корбут: *Сирій Клин і українська колоніальна справа*. Львів, Дешева Книжка, ч. 3, 1937.

Нова Україна, календар на рік 1921 звичайний. М. Владивосток, Видання Секретаріату Української Далекосхідної Крайової Ради, 1921.

Іван Німчук: *Українська політична еміграція до часу світової війни*. Ювілейний календар Т-ва "Просвіта" на переступний рік 1928, Львів, стор. 213 - 216.

М. Брилинський: *Просвіта на Далекому Сході*. Календар "Просвіти" на рік 1931, стор. 149 - 152.

В. І. Василевський: *До історії Далекосхідної Республіки*. Український Історичний Журнал, Київ, 1970, ч. 11, стор. 41 - 47.

В. М. Кабузан: *Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1736 років*. Київ, УІЖ, 1960, ч. 6, стор. 161 - 164.

Вероніка Павлова (Вороніж): *Вивчення українського фольклору на Воронежчині*. Народна творчість та етнографія, Київ, 1967, ч. 4, стор. 66 - 70.

- М. О. Сорока: *Українська пісня на Воронежчині. Народна творчість та етнографія*. Київ, 1966, № 4, стор. 92.
Українські народні пісні з Воронежчини. Народна творчість та етнографія. Виїв, 1970, № 5, стор. 62 - 67.
- Д-р Тиміш Олесіюк: *Північні межі української матірної держави*. Український Суходольний Інститут, ч. 17, Женева, 1947.
- М. Т. Дяченко: *Етапи заселення Слобідської України в XVIII ст.* УІЖ, Київ, 1970, ч. 8.
- В. С. Емускузян: *Революційна діяльність М. О. Скрипника в Сибіру*. УІЖ, Київ, 1970, № 10, стор. 39 - 43.
- Володимир Хоменко: *Українські переселенці на Південному Уралі*. Народна творчість та етнографія, № 1, 1971.
- П. Л. Порываєв: *Про діяльність українських революціонерів на Уралі*. Український Історичний Журнал, Київ, 1970, № 11, ст. 98 - 99.
- Д-р Володимир Охримович: *Зі Львова на Ангару (спомин), "Серед бурі"*. Літературний збірник, Львів, 1919.
- Наталія Полонська-Василенко: *Запоріжжя XVIII століття та його спадщина*. Мюнхен, 1965, т. I і т. II.
- Володимир Кубійович: *Національний склад населення УРСР за переписом 1970*. Відбитка з журналу "Сучасність", ч. 9 (129), Мюнхен, 1971.
- Мирослав Прокоп: *XXIV з'їзд КПРС і національне питання*. Сучасність, ч. 6, 1970.
- Іван Бакало: *Національна політика КПРС у світлі переписів населення СРСР*. "Нові Дні", Торонто, 1972, ч. 264.
- Борис Левицький: *Підсумки перепису населення в СРСР 1970 року*. Український Самостійник, Мюнхен, 1971, ч. 169.
- Роман Залозецький: *Земельна реформа на Україні*. Відень - Київ, 1918.

- Антон Хижняк: *Що таке цілина*. Літературна Україна, Київ, 1962, ч. 55, 57, 58.
- Б. А. Карриєв: *Про сучасний фолкльор тюркських народів Радянського Союзу*. Народна творчість та етнографія, Київ, 1962, ч. 1, стор. 38 - 41.
- Л. І. Лавров: *До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки*. Народна творчість та етнографія, Київ, 1961, № 3.
- М. Ф. Дмитрієнко: *Наукові зв'язки України з Вірменією в 1926 - 1931*.
- Г. С. Сизоненко: *Вірменські прогресивні діячі науки та культури у Львові (XIX - XX ст.)*. УІЖ, Київ, 1967, № 8.
- Р. Б. Абсагтаров: *До питання про зв'язки трудящих України й Казахстану в післявоєнний період*. УІЖ, Київ, № 2.
- С. Курлеубаєв: *Братерська допомога шахтарів Донбасу гірникам Караганди в період створення третьої вугільної бази СРСР*. УІЖ, Київ, 1968, № 8.
- М. К. Козибаєв: *Зміцнення братерської дружби українського та казахського народів у 1941 - 1945 рр.* УІЖ, Київ, 1968, № 6.
- П. М. Пахмурний: *Сини України в боротьбі за владу рад у Казахстані*. УІЖ, Київ, 1968, № 1.
- В. Ф. Фініков: *Діяльність КП України по наданню допомоги кадрами цілинним районам Казахської РСР*. УІЖ, Київ, 1963, № 6.
- Д. І. Юхнович: *Роль робітничого класу УРСР у матеріальному розвитку районів цілинних земель Казахстану (1954 - 1962)*. УІЖ, Київ, 1964, № 3.
- С. І. Ісмаїлов: *З історії братерської дружби узбецького та українського народів під час Великої Вітчизняної Війни*. УІЖ, Київ, 1965, № 6.

С. Ф. Захіров: *Співробітництво узбецького та українського народів у галузі науки та культури (1959 - 1964 рр.)*. УІЖ, Київ, 1965, №7.

Фатих Арипов: *Деякі дані щодо вивчення сучасного побуту робітників Узбецької РСР*. Народна творчість та етнографія, Київ, 1961, № 2.

А. Я. Вишневський: *Сини українського народу — активні учасники нового життя в Таджикистані*. УІЖ, Київ, 1967, № 10.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года, том IV; Национальный состав населения СССР союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. Москва. Статистика. 1973.

З М І С Т

Від Видавництва	5
Вступ	7
Мазепинсько - Запорозька політична і поселенча еміграція — перший масовий вихід з України . . .	15
Запоріжці — Чорноморські козаки — дають початок українському поселенню на Кубані	24
Кубань в часі Російської революції	34
До культурної та національної характеристики Кубані	41
Вершок радянської українізації Кубані та її розвал	48
Українські козацькі поселення на Дону	59
Українські поселення в Слобідській Україні та її північні форпости — Курщина і Вороніжчина . .	66
Українські поселення в Надволжі	74
Українці в Мордовській, Чувашській, Татарській і Башкірській АССР	87
Виникнення нової політичної еміграції. Другий вихід українського населення — Кавказ, Сибір, Заокеан	94
Національні й економічні умовини в Україні і в Галичині при кінці ХІХ ст. — Соціально-економічне та національно-політичне тло масової еміграції . .	98
Українське поселення на Передкавказзя	104
Підкорення Сибіру і Середньої Азії та українська колонізація	105
Українські поселення Сірого Клину	111
Українські поселення на Південному Уралі — брама до Сірого Клину	112
	247

Південний пояс українських поселень Сірого Клину	117
Культурне і національне пробудження українців в Середній Азії	122
Поселення українців в Далеко-східні простори Азії	129
Далеко-Східня Республіка гарантує автономні права народам Далекого Сходу	151
Читинський процес — драматичний фінал націо- нального зрушення українців на Далекому Сході	153
Від культурної автономії до безоглядної русифікації	156
Українці в Манджурії та Китаї — останній форпост вільного українства на Далекому Сході	162
Сучасний стан українства в Російській СФСР	166
Українці в Європейських ССР	177
Білорусь (177), Молдавія (179), Балтійські країни (181). Грузія — Сукорвело (185), Вірменія (187), Азербейджан (189).	
Українці в Азійських ССР	184
Казахстан (190), Киргизія (195), Таджикистан і Туркменія (197), Узбекистан (200).	
Загальні підсумки	204
Паралеля між українською еміграцією Сходу і Заходу	207
Документальний додаток	233
Бібліографія	238
Зміст	247